

ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

Section d'Histoire et de Pédagogie

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXV

Sofia · 1962

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

Б Ъ Л Г А Р С К А А К А Д Е М И Я Н А Н А У К И Т Е

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXV

ЦИРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - КОМАРОВГРАД

София . 1962

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

*Акад. КР. МИЯТЕВ (отг. редактор), чл.-кор. Д. П. ДИМИТРОВ,
чл.-кор. В. БЕШЕВЛИЕВ, ст. н. сътр. В. МИКОВ, ст. н. сътр. Г. ГЕОРГИЕВ,
техн. секретар М. ЧИЧИКОВА*

ОБЩАТА БИБЛИОТЕКА - КОПАРОВЕЦ
ДЕПОЗИТНИ 10 62 № 13268

738

ИЗ КЪСНОАНТИЧНАТА И СРЕДНОВЕКОВНАТА ГЕОГРАФИЯ НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Веселин Бешевлиев

На около 3 км северно от село Абоба (дн. Плиска), Коларовградско, всред широка хълмиста равнина стърчат развалините на голям древен град. За тяхното съществуване получил смътни сведения Карстен Нибур в 1767 г., когато пътувал през България. В своя пътепис¹ той съобщава: „Шюмлу, значителен град, и Йени Базар, голямо село, гдето в старо време било имало голям град, се намират недалеч оттук на изток.“ Сто години по-късно Феликс Каниц посетил развалините, които тогава, 1878 г., били още добре запазени, дал тяхното първо описание² и с това ги открил за науката. Той направил и първия опит да ги отъждестви. Той приел, че това са развалини на римски лагер на име Бурдизу, понеже прочел това име върху една колона, която се търкаляла там. Това отъждествяване обаче, поне що се касае до името, трябва да се отхвърли без друго, понеже Бурдизу е друга форма на името на иначе добре известния град Буртудизон (дн. Баба Ески)³ в турска Тракия. В развалините на Абоба са намерени още много такива колони с имена на други южнотракийски градове.⁴ Те, разбира се, не могат да служат като доказателство за това или друго отъждествяване. В 1885 г. К. Иречек посетил също Абобските развалини. В АЕМ, X, 1887, 195, гдето е обнародвал доклад за пътуването си из България, той си задава въпрос за името на селището в римско време. „Местността — пише той — е принадлежала без съмнение към *Moesia inferior*“. Той забелязва още, че „от седемте споменати у Хиерокъл градове на тази провинция само мястото на *Abrittus* не е известно.“ „Би могло — продължава той — да се помисли и за *Zaldapa* на Теофилакт Симоката.“ Ойген Борман,⁵ който видял развалините в 1897 г., изказа предположението, че тук първоначално е имало римски кастел, което едни леки разкопки навярно биха доказали. Най-сетне Х. Киперт⁶ отъждестви развалините чисто хипотетично с град Даусдава. И така досега са направени предложения за отъждествяване на развалините при Абоба със следните антични градове: Абрит, Даусдава и Залдапа.

Град Абрит е бил локализиран освен от Иречек още от В. Томашек⁷ в Абобските развалини. Напротив, К. Шкорпил⁸ прие, че Абрит е тъждествен с развалините при с. Абтаат (дн.

¹ C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern*, Hamburg, III, 1837, стр. 173.

² F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, III², Leipzig, 1882, стр. 255 сл.

³ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, стр. 83.

⁴ V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1962, № 20—40.

⁵ *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, I, 1898, Beiblatt 53 (= *Anzeiger der philosophisch-historischen Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1898, Nr. VI).

⁶ H. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, XVII, Beiblatt 3, стр. 28.

⁷ W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, *Die Sprachreste*, Wien, 1894, стр. 53. Обаче в *Zur Kunde der Hamus-Halbinsel*, II, *Die Handelswege im 12. Jahrh. nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi*, Wien, 1887, стр. 318 (36) той пише: „*Pliskowa* (jetzt *Kulewča* ? oder *Aboba* ?).“

⁸ К. и Х. В. Шкорпил, *Паметници на гр. Одессос-Варна. Годишен отчет на Варненската Държавна Мъжка гимназия за 1897—1898 г.*, Варна, 1898, стр. 4; ИРАИ, X, 1905, стр. 500; E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, стр. 1906, 349 сл.

Абрит), което до неотдавна се смяташе като сигурно установено.⁹ Сега обаче този град се поставя в развалините Хисарлък при Разград.¹⁰ Затова Абрит трябва да се заличи от списъка на градовете, които се отъждествяват с развалините при Абоба.

Вторият град Даусдава, за който Киперт изказа предположение, че се е намирал в развалините на Абоба, се среща в античните извори само веднаж, и то у Птолемей III, 10, 6 в следния текст: *Μεταξὺ δὲ τοῦ ποταμοῦ [καὶ τοῦ Αἴμου] πόλεις αἰδε. Δαυδοῦν, Τιβίσκα*. Заградените в скоби думи са прибавени от издателя К. Мюлер. Следователно текстът на това място е повреден. Към това се прибавя странното обстоятелство, че Птолемей споменава само тези два града във вътрешността на Мизия, докато градовете Марцианопол, Абрит, Тропеум Траяни, Апиария и Залдапа, които по това време сигурно са съществували вече и са му били известни, както може да се заключи от названието *Ἀπιαρηνῶν* (очевидно образувано от Апиария), не привежда. Още по-странно е отсъствието на Марцианопол покрай споменаването на Никополис ад Иструм. От градовете на Долна Мизия той привежда само тези, които са лежали на Дунав или на Черно море.¹¹ Всичко това прави текста или познанията на Птолемей съмнителни. Както и да е градът Даусдава, ако действително се е намирал в Долна Мизия, ще да е бил несъмнено незначително градче, което навярно доста рано е изчезнало или е било преименувано. Вече поради тази причина големите развалини при Абоба не могат да произхождат от този град.

Докато Киперт отъждестви само предполагаемо Даусдава с развалините при Абоба, Томашек,¹² а след него и Г. Кацаров¹³ и Д. Дечев¹⁴ я поставиха в Разград. Това локализиране обаче сега не може да се поддържа повече, след като там се откри град Абрит. Все пак Даусдава би могла да се намира някъде в областта на Разград, както се опита Кацаров¹⁵ да направи това предположение вероятно. К. Шкорпил¹⁶ отхвърли отъждествяването на Даусдава с Абоба, като се позова на това, че в разкопките в 1899 и 1900 г. не са намерени никакви следи от тракийско време, и постави Даусдава при Мадара.¹⁷ Локализирането на Шкорпил обаче ще остане само едно предположение дотогава, докато не се приведат убедителни доказателства. Къде собствено се е намирала Даусдава, е един въпрос, който тук не ни интересува. Едно обаче е сигурно, че този град не може да бъде тъждествен с развалините при Абоба.

С третия град Залдапа ще се занимаем малко повече, понеже от трите въпросни града за него има най-големи изгледи да се е намирал в развалините при Абоба. Според Йоан Антиохийски¹⁸ Залдапа е бил едно малко градче в Долна Мизия (*τῆς κάτω Μυσίας πόλις μικρὰ βραχὺ*). Прокопий и Хиерокъл обаче поставят Залдапа в провинция Малка Скития. Според последния тя е била един от следните петнадесет града на тази провинция:¹⁹ *Τόμις, Διονυσόπολις, Ἀκραι, Καλαίς, Ἰστρος, Κωνσταντιαναί, Ζελδέλα, Τρόπεος, Ἀξιούπολις, Καπίδαβα, Κάροος, Τρόμις, Νοβιδοῦνος, Αἰγισσος, Ἀλμύρις*. Прокопий²⁰ я споменава заедно с *Ἀξιόλα* и *Καρσό*. В един епархийски списък от

⁹ Вж. напр. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, стр. 166. Обаче резервирано J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911, стр. 80: „Der Namen der Siedlung ist bis jetzt noch nicht mit Sicherheit festgestellt. Karl Škorpil setzt hier Abrittus an.“

¹⁰ G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, II, Serdicae, 1958, стр. 153 сл.

¹¹ Може би това се дължи на обстоятелството, че за тази част на съчинението си Птолемей има пред вид положението около 110 г. Вж. M. Fluss, *RE*, 15, кол. 2354 сл.

¹² W. Tomaschek, стр. 70.

¹³ G. I. Kazarov, *Zur Geographie des alten Thrakiens*, *Klio*, 22, 1929, стр. 84 сл.

¹⁴ Detschew, стр. 117.

¹⁵ Пак там, стр. 85.

¹⁶ Опис на старините в Черноморската област, II, София, 1927, стр. XXIV.

¹⁷ Опис..., стр. XXIII сл. и заб. 5 на стр. XXIV; Мадаро-Могилското плато в *Byzantinoslavica*, 4, 1932, стр. 85 и 127.

¹⁸ *Excerpta de insidiis*, ed. C. de Boor, Berolini, 1905, стр. 143.

¹⁹ E. Honigmann, *Le Synecdèmes d'Hiéroclès*, Bruxelles, 1939, стр. 637, 1—15.

²⁰ Prokop. *De aedif.*, rec. J. Hauray, Lipsiae, 1913, стр. 149, 8.

VIII в.²¹ Залдапа се споменава заедно с други 14 епископски седалища в следния ред:... *δ Τροπαίου* (= Тропеум Траяни), *δ Ζελδίνας* (= Залдапа), *δ Διονισοπολέως* (дн. Балчик)... Теофилакт Симоката²² разказва, че в 583—584 г. аварите превзели градовете Рациария, Бонония, Акве, Доростол, Залдапа, Панаса, Марцианопол и Тропеум Траяни. Споменаването на град Залдапа винаги заедно с Тропеум Траяни или с Аксиополис ни дава право да предположим, че този град е бил съседен на Тропеум Траяни, т. е. че той се е намирал някъде наблизо до сегашната българо-румънска граница. Дори може да се приеме, че той е лежал между Тропеум Траяни и Дионисополис.²³ Това предположение става още по-вероятно, ако се вземат под внимание следните сведения на Теофилакт Симоката.²⁴ Византийският пълководец Коменциол разделил войската, която той бил събрал в Анхиало в 585 г., на три колони. За началник на първата колона поставил Мартин. Втората колона поверил на Каст. Командуването на третата или средната колона поел сам Коменциол. Каст потеглил с лявата колона по странични пътища за Залдапа, гдето разбил една част от аварската войска, главната сила на която се намирала в Томи. Срещу този град се отправил и Мартин с дясната колона и нанесъл на аварския хаган тежък удар. След победата Каст отишъл при Мартин и двете колони отново се съединили. Между това Коменциол, който бил останал в Анхиало, пристигнал в Марцианопол. Тук дошли Мартин и Каст. Тези сведения на Теофилакт за движението на византийската войска дават указания за мястото на град Залдапа. Според тях той се е намирал между Томи и Марцианопол и е лежал без съмнение на римския път, който е водел от Тропеум Траяни за Марцианопол. Единствените развалини, които се намират между Марцианопол и Томи и между Дионисополис и Тропеум Траяни, и то по-близо до последния, и освен това лежат на римски път, са тези при село Абтаат. Тук са намерени между другото и развалините на една старохристиянска базилика,²⁵ украсена с хубави мозайки, което показва достатъчно ясно, че селището е съществувало и през ранновизантийската епоха и е било църковен център. Срещу това отъждествяване като че ли говорят следните думи на Теофилакт:²⁶ *ἦγε δὲ ἐπὶ Ζαλδαπὰ ἐπὶ τῇ Αἴμον το ὄρος*. Това противодоказателство лесно може да се обезсили, ако се вземе под внимание, че развалините се намират „върху най-горните пластове на северния склон на една 215 м висока височина“²⁷ и близо до границата между безлесната Добруджа и гористия Делиорман.²⁸ Това би могло да създаде лесно погрешно впечатление у лице, незапознато с местността, че градът се намира на северните разклонения на планината Хемус. Името Залдапа означава според Томашек²⁹ „жълта вода“ или „студена вода“. Изобилието от вода на това място изглежда да потвърждава това тълкуване. От полите на северозападните склонове на височината, гдето стърчат развалините, извира няколко доста големи извори, които образуват началото на една малка река,³⁰ която заобикаля развалините отдалеч. Наблизо до развалините се откриха напоследък каптаж, резервоар и водопровод от римско време.³¹ Изобилната вода е била очевидно причината да се основе в древността на това място в безводна Добруджа селище, а също и да му даде име. Локализирането на град Залдапа при Абтаат се подкрепя следователно и от етимологията на името. Обстоятелството, че К. Шкорпил³² постави град Абрит в развалините при Абтаат, което до неотдавна³³

²¹ C. de Boor, *Nachträge zu den Notitiae episcopatum*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII, 1890—1891, стр. 532.

²² Theophylacti Simocattae Historiae ed. C. de Boor, Lipsiae, стр. 54, 24—55, 1 (I, 8, 10).

²³ Срв. R. Vulpe, стр. 341, заб. 1.

²⁴ Theoph. Sim., стр. 90, 1—91, 23 (II, 10—11).

²⁵ J. Weiss, стр. 79; R. Vulpe, стр. 336 и 343; Ж. Вължарова, Руските учени и българските старини, София, 1960, стр. 287 сл. № 181.

²⁶ Theoph. Sim., стр. 90, 13 (II, 10, 10).

²⁷ E. Kalinka, стр. 350; J. Weiss, стр. 79.

²⁸ К. Шкорпил, ИРАИ, X, 1905, стр. 493.

²⁹ Пак там, стр. 77. Срв. също D. Detschew, стр. 173.

³⁰ Пак там, стр. 493; E. Kalinka, стр. 350.

³¹ М. Мирчев, Водният резервоар и каптаж при крепостта Абрит, ИВАД, VIII, 1951, стр. 99 сл.

³² Вж. заб. 8.

³³ Вж. заб. 9.

беше почти общоприето, беше причината да се дири Залдапа малко по-на юг при Суюджук (дн. Рилци),³⁴ при Каралез (дн. Царевец)³⁵ или при Алачкьой (дн. Плачи дол).³⁶ Все пак мястото на Залдапа е било предполагано приблизително във вярна посока и област. Само Г. Точилеско³⁷ е търсел Залдапа далеч на север при Аксан Демир Табиаси (дн. гара Мирча вода). Следователно развалините при Абоба не могат да принадлежат и на град Залдапа. Към това се прибавя още обстоятелството, че този град се е намирал в Малка Скития, а развалините при Абоба — в Долна Мизия.

Теофилакт Симоката³⁸ съобщава в разказа за военния бунт в Одесос в 595 г. между другото още следното. Пълководецът Петър, брат на императора Маврикий, веднага след пристигането си в Марцианопол заповядал на хиляда войници да се отправят на север с бърз ход. По пътя те попаднали на шестстотин славяни, които се завръщали в селищата си с плячка, наградена от градовете Залдапа, Акве и Скопи. Обикновено се приема, че Акве, който град се споменава малко по-рано в съчинението на Теофилакт пак заедно със Залдапа, е един и същ с Акве (дн. Видровград) при Неготин, Югославия. Това отъждествяване обаче трябва да се отхвърли, понеже югославянското Акве се намира много далеч от областта на Марцианопол, гдето са станали разказаните събития. В още по-голям размер важи това за Скопи, което се отъждествява с днешния град Скопие в Македония. Според Карл де Боор,³⁹ издателя на Теофилакт Симоката, Скопи е бил *oppidum Moesiae inferioris*. Подобно мнение се застъпва, макар и колебливо, и в коментара на Византиски извори за история на народа Югославия, Београд, 1955, I, стр. 117, заб. 58. Локализирането на тези два града в Долна Мизия е без съмнение правилно. Местното название Акве не е било рядкост в Римската империя. В Паули-Висова (RE, II, 294—307) са отбелязани 100 селища с това име. Затова съществуването на едно селищно име Акве в Долна Мизия е напълно възможно. Скопи или Скупи се среща освен в Македония още в областта на Сердика. Тук Прокопий⁴⁰ познава един кастел с име *Σκοπιον*. Латинското название Акве и особено аблативните форми *Aquis* и *Scopis* (*Ἀκῆς καὶ Σκόπισ*) в текста на Теофилакт са типични за означаване на станции по римските пътища.⁴¹ Всичко това показва, че Акве и Скопи са лежали на римски път, който е водел вероятно от Марцианопол за Залдапа. Според Теофилакт Симоката⁴² на пътя Марцианопол — Залдапа се е намирала крепостта *Πιστόν φρούριον*. Следователно ние бихме могли да приемем, че на пътя или пътищата⁴³ Марцианопол—Залдапа са лежали следните градове или крепости, съответно станции: Марцианопол—Акке—Скопи—Пистос—Залдапа. Къде точно са били Акве, Скопи и Пистос ще установят бъдещите проучвания. Засега бих си позволил да направя следните предположения. Акве се е намирало може би при днешното село Николаевка, което според К. Шкорпил изобилствувало с вода и наблизо имало римско селище.⁴⁴ Скопи трябва да се дири може би при Алачкьой (дн. Плачи дол) или Геленджик (дн. Победа), а Пистос при Ези бег (дн. Паскалево), или Каралез (дн. Царевец), или Кокарджа (дн. Загорци).

И така нито един от трите антични града Даусдава, Абрит и Залдапа не може да се локализира в развалините при Абоба. Все пак те не биха ли могли да принадлежат на някой друг голям античен град? Нека разгледаме и тази възможност. В *Codex Iustinianus*⁴⁵ се е

³⁴ W. Tomaschek, стр. 77; D. Detschew, стр. 173.

³⁵ R. Vulpe, стр. 347.

³⁶ J. Weiss, стр. 79.

³⁷ Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et Recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, стр. 151 и 177.

³⁸ Theoph. Sim., стр. 247, 10—20 (VII, 2,2).

³⁹ Пак там, стр. 346.

⁴⁰ De aedif. rec. Haury, стр. 121, 2.

⁴¹ Срв. napr. Ratiaris, Augustis, Pedonianis, Pristis, Appiaris, Negrinianis, Ralmatis, Aquis Calidis и т. н. в *Tabula Peutingeriana*; Apris, Aquis, Scatris, Philippis и т. н. в *Itinerarium Antonini Augusti* или *mutatio Fossis, civitas Bassianis* и т. н. в *Itinerarium Burdigalense*.

⁴² Theoph. Sim., 249, 4—5 (VII, 2, 16).

⁴³ Според К. Шкорпил, ИРАИ, X, стр. 499, стр. 501 сл. е имало два пътя от Maricanopolis за Zaldapa.

⁴⁴ ИРАИ, X, стр. 501. Срв. също стр. 469.

⁴⁵ *Corpus iuris civilis*, II — *Codex Iustinianus* rec. P. Krueger, Lipsiae, 1892, стр. 23, 1, 3, 35 (36).

запазила една наредба на императора Зенон (474—491), с която се нарежда, че всеки град на Източноримската империя с изключение на провинция Малка Скития трябва да има безусловно свой собствен епископ (*πᾶσαν πόλιν... ἔχειν ἐκ παντὸς τρόπου ἀχάριστον καὶ ἴδιον... ἐπίσκοπον θεοπίστομεν...*) и че никой под никакъв предлог не може да лиши никой град от правото да има собствена епархия (*μηδενὶ παντάπασιν... δι' οἵουδήποτε τρόπου... ἀφαιρεῖσθαι πόλιν οἰωνδήποτε τοῦ τῆς ἰδουαζούσης ἐπισκοπῆς*). Това нареждане е от голямо значение за правилната преценка на сведенията в т. нар. епархийски списъци, на Хиерокъл и на други извори от този вид. То гарантира за това, че действително само тези градове са съществували, когато са били съставени отделните списъци, които са изброени в съответния списък. Следователно въз основа на епархийските списъци може с пълна сигурност да се установи колко и кои градове са съществували в провинция Долна Мизия, и то в областта на Абоба, в промеждутъка от VI в. до VIII в. Според Хиерокъл (VI в.)⁴⁶ в Долна Мизия е имало следните седем града: *Μαρτιανοῦπολις* (главен град на провинцията), *Ὀδυσεὺς*, *Δωροστόλος*, *Νικόπολις*, *Νόβαι*, *Ἀπλιαρία*, *Ἐβραϊτὸς*. Под отговора на едно послание, изпратено от императора Лъв I в 458 г. до Валериан, архиепископа на Марцианопол, личат подписите на следните епископи, подчинени на горния архиепископ:⁴⁷

Martianus episcopus civitatis Abriticae,
Martialis episcopus civitatis Apiarensis,
Monophilus episcopus civitatis Dorostrii,
Marcellus episcopus civitatis Nicopoleos,
Petrus episcopus civitatis Novensis,
Ditta (Dizza) episcopus civitatis Odysae Scytiae.

Това са следователно същите шест града, които Хиерокъл споменава. В т. нар. епархийски списък на Епифаний⁴⁸ от VII в. се изброяват следните градове в диоцеза Марцианопол: *τὸν Ῥοδοστόλον*, *τὸν Τραυμαρίσκον*, *τὸν Νόβων*, *τὸν Ζεκεδέλων*, *τὸν Σκαρίας*. За *Σκαρίας* вече А. Фабрициус⁴⁹ (1724) прие, че е развалено от *Ἀπλιαρίας*. Същото мнение застъпва и Е. Хонигман.⁵⁰ *Ζεκεδέλων* или *Ζεκεδέλων* е вероятно преиначено от *Scaidava*,⁵¹ *Σκεδεβά*, което се е намирало между Нове и Апиария, или от *Sucidava*,⁵² което е лежало между Доростолон и Аксиополис. И двата града са се намирали на Дунав. Затова те не могат да се вземат под внимание при отъждествяването на развалините при Абоба. Най-сетне в един епархийски списък от VIII в.⁵³ като епархийски седалища се споменават градовете: *Ὀδυσεὺς* (сега седалище на архиепископа), *ὁ Ἀπλιαρίας*, *ὁ Δωροστόλον*, *ὁ Ἀβρίτον*, *ὁ Νικοπόλεως* и *ὁ Παλαιστήνης*. На края на списъка е прибавено още: *Μαρτιανοῦπολις*, *ὁ Τραυμαρίσκον*, *(ὁ) Νόβων*, *ὁ (Ζεκεδέλων)*, *ὁ Σκαρίας*, които очевидно са заети от първия списък и затова са без значение. Според Г. Кондиарис⁵⁴ *Παλαιστήνη* е едно и също с *Παλατίολον* или *Παλάστολον* при Ескус на Дунав.⁵⁵ Мястото на всички гореспоменати градове е добре известно. Нито един от тях не се е намирал в областта, гдето се издигат Абобските развалини. Тук следователно не е съществувал никакъв голям античен град в промеждутъка от V до VIII в. включително. Забележително е още, че всички антични градове се намират на периферията на пространството, което се загражда от Абрит, Доростол, Залдапа и Марцианопол, от една страна, и от Стара планина, от друга страна. Тази област е била, както изглежда, слабо достъпна за античната култура. Според

⁴⁶ Hierokles, 636, 1—8.

⁴⁷ Mansi, VII, стр. 546 D — E.

⁴⁸ H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, München, 1901, стр. 542, 452—466.

⁴⁹ Index geographicus episcopatum orbis christiani in Bibliotheca graeca, XII, Hamburgi, 1724, стр. 118.

⁵⁰ Byzantion, XI, 1936, стр. 448 сл. с литература.

⁵¹ D. Detschew, стр. 453.

⁵² R. Vulpe, стр. 341, заб. 1. За името и формите му вж. D. Detschew, стр. 469.

⁵³ Вж. заб. 21.

⁵⁴ Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμένου πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν. Athen, 1934, стр. 100.

⁵⁵ В. Бешевлиев, Латинските местни имена в Мизия и Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 285.

Б. Геров⁵⁶ тя е била селска земя. Оттук произхождат сравнително малко антични надписи. В Tabula Peutingeriana не са означени нито градове, нито станции на пътя от Марцианопол за Никополис ад Иструм. Изглежда, че този път е служел предимно за военни цели. За пълнота нека споменем накратко и античните селищни имена в областта на Силистра. На три мили от този град се е намирало селището *Γιζιδίνα* или *Γηδινα*.⁵⁷ Първата станция на пътя Доростол—Марцианопол е била *Palmatis*.⁵⁸ К. Шкорпил⁵⁹ я постави между Гюлеркьой и Акбунар (дн. Алеково и Бистра), К. Милер⁶⁰ при Кочулар (дн. Войново), а В. Томашек⁶¹ при

1. Карта на античните селища и римските пътища в Североизточна България
1. Karte der antiken Siedlungen und der römischen Straßen Nordost-Bulgariens

Кайнарджа (дн. Светослав). Според Прокопий⁶² наблизо до Палматис се намирали още *Κινηστρις* (Equestris), *Ἀδινα* и *Τιλικίων*. В тази област Прокопий споменава още няколко имена на крепости, които мъчно могат да се локализируют. Обаче всички селища са били много малки, отделни укрепления и кули, и затова развалините при Абоба не могат да произхождат от тях.

Най-сетне би могло евентуално да се предположи, че Абобските развалини принадлежат на някой римски кастел или лагер от Дунавския римски лимес. Едно подобно предположение изключва не само голямото разстояние от над 80 км от Дунав до развалините, но и изричните данни на т. нар. *Notitia dignitatum*. В този списък на военачалници и на отделни военни поделения се изброяват всички военни опорни пунктове заедно със съответните единици

⁵⁶ Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана. От Хадриан до Константин Велики, ГСУИФФ, 48, 1952—1953, стр. 311 сл.

⁵⁷ H. Delehaye, Les origines du culte des Martyrs, Bruxelles, 1933, стр. 248 и заб. 4.

⁵⁸ K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916, стр. 588; В. Бешевлиев, стр. 291 сл.

⁵⁹ ИРАИ, X, стр. 504.

⁶⁰ Пак там, стр. 588.

⁶¹ Пак там, стр. 64.

⁶² De aedif. rec. Haury 132, 14 (4, 7, 12); според R. Vulpe, стр. 337, Quesstris е може би Kiose Ajdan (дн. Голеш): „soit Palmatis, soit plutôt Quesstris.“

до 425 г., които са съществували в този сектор на Дунавския лимес. Те са следните: ⁶³ *Sucidava* (cuneus equitum stablesianorum), *Transmarisca* (Milites Novenses, Praefectus ripae legionis undecimae Claudiaе cohortis quintae pedaturae superioris), *Candidiana* (Milites primi Moesiaci), *Teglicium* (Milites Moesiaci), *Durostorum* (Milites quarti Constantiani, Praefectus legionis undecimae Claudiaе), *Cimbriana* (Milites Cimbriani), *Altinum* (Milites naclarii Altinenses). Всички гореспоменати военни опорни пунктове на римската Дунавска укрепителна линия са лежали без изключение на самия Дунав. Затова Абобските развалини нямат нищо общо с тези укрепления. Следователно едно такова предположение би било вече по начало невъзможно.

Въпреки всичко това не биха ли могли въпросните развалини все пак да бъдат остатъци от един античен град, случайно неспоменат в писмените извори? Нека се спрем и на тази възможност. Досега в Абобските развалини са намерени само три напълно запазени антични надписа, два латински и един гръцки, и 16 откъслека, които съдържат в повечето случаи само няколко букви. Шест от тези фрагменти са от латински, а десет от гръцки надписи.⁶⁴ Обаче нито един цял надпис, нито един откъсlek не е намерен *in situ*. Всички без изключение са били употребени като строителен материал. Дори два от цялостно запазените надписи стоят още зазидани в основите на стени. Четири от фрагментите са откъслечи от официални надписи, единият надпис е votiven, а останалите надгробни. Официалните гръцки надписи не могат да произхождат от самите развалини вече поради езика. Те са домъкнати, както още Т. Успенски и К. Шкорпил⁶⁵ отбелязаха, от град Марцианопол. Вероятно и останалите гръцки надписи имат същия произход. Що се отнася до латинските надписи, те са могли да бъдат донесени по-скоро от развалините при Войвода или от друго съседно антично селище, отколкото от Марцианопол. Надгробните надписи могат да произхождат от отделни гробове, които са се намирали далеч от Абобските развалини. Официалните надписи са от края на II или началото на III в. От това време обаче не са намерени никакви предмети или монети, които биха могли да направят вероятен местния произход на надписите. Също така би било необяснимо, как е могъл да остане неспоменат в писмените извори стотици години наред един толкова стар град с официални надписи от края на II в., ако надписите действително произхождаха от развалините при Абоба. Отсъствието на цели официални надписи, намерени *in situ*, и особено забележително малкият брой (19) на останалия античен епиграфски материал, който стои в пълна противоположност на огромните размери на външния град (2330 ха) при Абоба, говорят достатъчно ясно против предположението за съществуването на голям и стар античен град в Абобските развалини.

Разкопките в 1899 и 1900 г. извадиха на бял свят един малък брой римски тухли с печати на три римски легиона.⁶⁶ Осем от тези 22 тухли носят печата на първи италиейски легион, четири на пети македонски и десет на единадесети Клавдиев. Б. Фиров⁶⁷ изказа преди години предположението, че тези тухли произлизат от развалините на римски кастел или крепост, която по-рано се е издигала на мястото на сегашните Абобски развалини. Обаче той забелязва изрично: „Доколко изказаните тук предположения относително една римска епоха в Абоба ще се потвърдят, това ще покажат бъдещите по-подробни изучавания и разкопки на този стар град.“ Досегашните разкопки обаче не извадиха никакъв друг археологически материал от II и III в. с изключение на споменатите по-горе надписи, известни и на Фиров, който да подкрепи неговото предположение. Но независимо от това Фиров не е привел никакви доказателства, от които да се вижда, че въпросните тухли трябва безусловно да произхождат от постройки, които са били издигнати преди това на мястото на Абобските развалини. При този опит за обяснение на произхода на римския тухлен материал Фиров не е обърнал никакво внимание на едно извънредно важно обстоятелство. В Абобското поле се

⁶³ Notitia Dignitatum ed. O. Seeck, Berolini, 1876, XL, ср. 89—91.

⁶⁴ G. Mihailov, IGBulg. II, № 781—794.

⁶⁵ ИРАИ, X, стр. 154, 156 сл., 242.

⁶⁶ ИРАИ, X, стр. 260 сл.

⁶⁷ Епиграфически ситнежи, IV — Римските военни тухли от Абоба, ПСп, LXVIII, 1907, стр. 635 сл.; същият, Една проблема из историята на Абоба, Българска сбирка, XV, 1908, стр. 250—256.

намират остатъци от няколко стари селища, в които са открити явни и безспорни находки от римската епоха.⁶⁸ От тях първо място заемат развалините на римската крепост при с. Войвода, която отстои от Абобските развалини на около 10 км. Изказаните от Филов мисли във връзка с евентуалните римски военни постройки относно пребиваването на римски войски в тази област могат с много по-голяма вероятност и право да се отнесат до градището при Войвода, отколкото до Абобските развалини. Затова и въпросните тухли могат да произхождат по-скоро оттук, отколкото от Абоба, гдето досега не са открити никакви сигурни римски находки. Най-сетне тухлите могат да произлизат от някоя станция на римския път, водещ от Никополис ад Иструм за Марцианопол, който според Шкорпил е минавал около 8 км южно от развалините при Абоба. Извънредно малкият брой на тухлите (22), който не е достатъчен за една малка постройка, а камо ли за един голям град, какъвто е бил този при Абоба, не може не само да докаже една хипотеза за римски градежи в Абобските развалини, но дори не може да я направи вероятна. Накрая нека обърнем внимание на още едно обстоятелство. В Абобското поле, например при Каспичан, се намира най-добрата глина за печене на тухли което не е могло да не бъде известно в древността. Това ни дава право да приемем, че тук са съществували много както легионски, така и частни тухларници заедно с големи складове с готови тухли, които в по-късно време са били използвани често от местното население. Така може да се обясни непринудено употребата на антични тухли с печати на легиони и особено от частни производители с печати Dules, Dionisis и пр.⁶⁹ в средновековни сгради.

Досегашните разкопки на развалините при Абоба не дадоха нищо, което би могло да отговаря на плана на един римски град. Тук не се намери нито форум, нито т. нар. *decumanus*, нито т. нар. *cardo*, нито улици с магазини и административни постройки, нито следи от римски храмове и тем подобни, изобщо нищо, което би могло да напомня на римски град. В околностите на развалините не се намира никакъв античен некропол. Тук не са намерени нито отделни римски монети, нито колективни находки от монети. Най-старите монети, произхождащи оттук, са една монета на Константин Велики и една от император Анастасий.⁷⁰ Това става още по-забележително, ако се вземе пред вид, че много отделни императорски монети и колективни находки са намерени в малките римски развалини при Войвода,⁷¹ и то без разкопки. Но от още по-голямо значение е фактът, че при разкопките на двете римски постройки при Мадара, която отстои от Абоба на около 10 км въздушна линия, се намериха 72 римски монети от императорската епоха от I до VI в. включително. От тях 31 се откриха в тамошната незначителна римска частна баня.⁷² Напоследък в същите незначителни по големина и важност развалини са били намерени фрагменти от три статуи, от които едната е била на някакъв римски император (по съобщение на Цв. Дремсизова, на която и тук изказвам моята благодарност). Наистина необяснимо би било, ако Абобските развалини произхождаха от някакъв голям римски град, защо досега в тези огромни развалини не са открити в продължение на толкова години нито фрагменти, нито цели статуи на римски императори, на каквито издигането е имало официален характер. В Абобските развалини не е намерена и никаква римска трапезна керамика. Най-сетне няма и никакви следи от римски пътища, които водят за градището или излизат оттам. Дори римският път, който е свързвал Марцианопол с Никополис ад Иструм, е минавал според изследванията на К. Шкорпил⁷³ на 8 км южно от развалините. Един римски град, и то толкова голям, колкото са Абобските развалини, без римски пътища е немислим. Това важи в много по-голяма степен, ако той е бил още и военен център. И така пълната липса на всякакви археологически данни, които биха могли да докажат или

⁶⁸ ИРАИ, X, стр. 25 сл.

⁶⁹ ИРАИ, X, стр. 263 сл.; Д. Дечев, Тухли с латински печати от Мадара, Сборник Мадара, II, София, 1936, стр. 11 сл.

⁷⁰ Ст. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 25.

⁷¹ ИАИ, III, 1925, стр. 241; ИАИ, XVII, 1950, стр. 316.

⁷² Известия на Народния музей — Коларовград, I, 1960, стр. 55 сл.

⁷³ ИРАИ, X, стр. 471.

да направят поне вероятно съществуването на голям римски град на мястото на развалините при Абоба, потвърждават напълно отрицателния резултат в това отношение от разглеждането на приведените по-горе писмени извори.

Нека да обърнем внимание и на едно последно важно обстоятелство. Т. нар. външен град на Абоба заема една огромна площ от 2330 ха, а вътрешният от 50 ха. За да си съставим правилно понятие за значението на този факт, необходимо е да привлечем за сравнение големината на няколко от най-известните антични градове в днешна България.⁷⁴ Марцианопол заема площ от около 158 ха, Одесос от около 43 ха, Филипополис от около 43 ха, Никополис ад Иструм от около 40 ха, Ескус от около 28 ха, Бонония от около 23 ха, Сердика от около 18 ха, Никополис ад Нестум от около 13 ха и Абрит от около 12 ха. Неизвестният „античен“ град при Абоба е бил следователно втори по големина в Долна Мизия и пръв в Тракия. Въпреки това нито един античен извор не знае за съществуването на този голям античен град. В тясна връзка с това нека споменем още два писмени извора от X в. Цар Симеон в отговора си на едно писмо на византийския император Роман Лакапен привежда само град Силистра като пример за това, че някога българските земи са били византийски (*Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 1,1883, 663: *ὡς τὸ Δορυστόλον καὶ τὰ λοιπὰ, ἅπερ ἐν τοῖς σοῖς ἐνέφηνας γράμμασι, κατεῖχοντο μὲν παρὰ τῶν προῶν βασιλέων, νῦν δὲ παρὰ σοῦ δεσποζόμενα*). Според Генесий (X в.) българите са били заселени от ромеите в Силистра и Мизия (*Genesius, rec. G. Lachmann, Bonn 1834, 85, 21—86, 1: ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βουλγαρίας (οὗτος τὸ γένος ἐξ Ἀράβων τε καὶ Χαζάρων, ἀπὸ Βουλγάρων κυρίου ὀνόματος, ὅς παρὰ Ῥωμαίων ἐν κατοικίᾳ τοῦ Δορυστόλου καὶ τῆς Μυσίας γενέσθη*). Следователно нито цар Симеон, нито Генесий знаят за съществуването на никакъв голям стар византийски, съответно римски град в областта, гдето са се поселили българите, освен Силистра. Ако беше съществувал действително град с посочените по-горе огромни размери, по-големи от тези на Силистра, в казаната област, то сигурно щеше да бъде споменат той, а не малката Силистра. Това би било една истинска загадка, ако развалините при Абоба произхождаха действително от античен или римски град. От всичко изтъкнатото дотук се вижда съвършено ясно, че въпросните развалини нямат и не могат да имат античен произход.

При това положение на нещата от само себе си изниква въпросът дали Абобските развалини не принадлежат на някой ранносредновековен град. На около 1,5 км от развалините е открита една базилика с огромни размери:⁷⁵ дълга 99 м и широка 29,5 м. Тя заема площ от 2920 м² и представлява най-голямата открита досега в България. Ако тя произхождаше от старо време, например от VI в.,⁷⁶ то тук щеше да съществува някакъв голям църковен център, който не би могъл да остане неспоменат в църковните извори. Абобското градище обаче, както се посочи вече по-горе, не може да се отъждестви с никое архиепископско или епископско седалище, споменато в епархийските списъци. Но нещо повече. През 870 г., когато е била основана самостоятелна българска църква, за седалище на българския патриарх бил избран град Доростол, за да се спази традицията, понеже този град е бил, както се посочи по-горе, в старо време епархийско седалище. Ако развалините при Абоба бяха също стар епархийски център, то сигурно седалището на българския патриарх щеше да бъде тук, а не в Силистра, така далеч от столицата Преслав. Следователно базиликата при Абоба произлиза от късно време, не по-рано от VIII в. понеже последният споменат по-горе епархийски списък е бил съставен между 733 и 787 г. Така ние получаваме с това засега един *terminus post quem*. Обаче ако вземем под внимание обстоятелството, че славяните са населявали тези

⁷⁴ Данните за Одесос дължа на М. Мирчев, Варна, а за останалите градове на архитект С. Бобчев, на които изказвам и тук моята благодарност. За Марцианопол вж. E. Kalinka, *Antike Denkmäler*, стр. 359.

⁷⁵ ИРАИ, X, стр. 104 сл. Напоследък St. Stančev, *Pliska und Preslav, Antike und Mittelalter in Bulgarien*, Berlin, 1961, стр. 237 с литература.

⁷⁶ Ђурђије Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд, 1957, стр. 18, датира базиликата в VI в. без всякакви доказателства. Вж. тук заб. 133.

места преди тази дата и че българите са се заселили тук в 681 г., то трябва да преместим постройката на базиликата при Абоба в едно много по-късно време, когато християнството отново е започнало да се издига. А това става след покръстването на българите. Следователно базиликата е била построена не по-рано от IX в. Профанните сгради обаче са от по-ранна дата.

В Абобските развалини са намерени много византийски монети⁷⁷ и оловни печати⁷⁸. С изключение на една монета от императора Роман II (959—963) най-старите и същевременно най-многобройни са от императора Йоан Цимисхи (969—976). Останалите монети принадлежат на Василий II (976—1025), Роман III (1028—1034), Теодора (1055—1056), Константин Дукас (1059—1067) и Михаил IV (1034—1041). Следователно византийските монети произхождат от края на X и началото на XI в. От същото време са и византийските оловни печати, броят на които сега възлиза на 7. Те принадлежат на различни висши военни лица, като стратегии и т. под. От всичко това може да се извади заключението, че Абобските развалини са били важен опорен пункт на византийската войска в X в. в току-що завоюваната България. Без съмнение градът не е бил тогава основан, но е съществувал вече преди това, т. е. още в българско време, и то като важно място в българската държава. От времето на византийското владичество са дошли до нас и няколко откъслека от византийски надгробни надписи,⁷⁹ които свидетелствуват за съществуването на население, говорещо гръцки. Тук е намерен и един надпис от времето на Йоан II Комнен (1118—1143) от 1142 г.⁸⁰ От всичко това получаваме един *terminus ante quem* за съществуването на града, на който принадлежат Абобските развалини. Този град е съществувал следователно вече между IX и X в.

За средновековния произход на развалините говорят още групите от необработени камъни, поставени в редици, т. нар. девташлари, които се намират около Абобското градище⁸¹ и които не се срещат при никой римски град. Според праисторика М. Хьорнес⁸² те произхождат по-скоро от Средновековието, отколкото от праисторическата епоха. К. Шкорпил⁸³ забелязва с право, че ако тези групи от камъни произхождаха от праисторическо време или от Античността, щяха да бъдат сигурно използвани като строителен материал в неизвестния стар град при Абоба, вместо да се влечат антични камъни и надписи от далечни места.

Най-сетне за средновековния произход на градището свидетелствуват и т. нар. първо-български надписи, които са намерени предимно в развалините или в тяхната близка и далечна околност. Не може да има никакво съмнение в това, че те произлизат от един точно определен център и че този център се е намирал някъде в Абобското поле, по всяка вероятност във въпросните развалини. Това навежда на мисълта, дали тези развалини не са от първата българска столица, т. е. от град Плиска, който се споменава във византийските извори някъде по тези места.

Град Плиска се споменава за пръв път от византийския историк Лъв Дякон⁸⁴ под формата *Πλίσκουβα* във връзка с похода на византийския император Йоан Цимисхи в 972 г. срещу руския княз Светослав в Доростол. След превземането на Преслав Цимисхи се отправил с войската си срещу Доростол. По пътя той завзел Плиска, Диней и няколко други града.

⁷⁷ ИРАИ, X, стр. 297 сл. Също С. Станчев, пос. съч., стр. 25

⁷⁸ ИРАИ, X, стр. 291 сл. Вж. още Т. Герасимов, Византийски оловени печати от Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 169 сл. и С. Станчев, стр. 41

⁷⁹ ИРАИ, X, стр. 241 сл.

⁸⁰ Пак там, стр. 237, № 8.

⁸¹ Пак там, стр. 373 сл.

⁸² E. Kalinka, Antike Denkmäler, стр. 16.

⁸³ ИРАИ, X, стр. 380.

⁸⁴ Leo Diac. ed. Bonn. стр. 138, 3—4: ἀλλ' οὕτω μὲν ἡ Πραισθλάβα, ἐν ᾗσιν ἡλίοις ἀλοῦσα, ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐγένετο... 16—19: αὐτὸς δὲ, ὀλίγων ἡμερῶν ἐνδιατείρας τῇ πόλει, καὶ ταύτης τὰ πεποιηκῶτα ἀναιρεσάμενος, καὶ φρουρὰν ἀποχυθεὶς καταλιπὼν, Ἰωαννοῦ πόλιν τε ταύτην ἐπὶ τῷ ἑαυτοῦ καλέσας ὄνοματι, πανστράτι τὴν ἐπὶ τὸ Δορυστολὸν ἔειπε. стр. 139, 2: πᾶρεργον δὲ τῆς ὁδοῦ τὴν τε καλουμένην Πλίσκουβαν καὶ Λίνειαν εἶλεν ὁ βασιλεὺς, καὶ συχνὰς τῶν πόλεων αἱ τῶν Σκυθῶν ἀρηνιόσασιν Ῥωμαίοις προσέθεντο.

Следователно Плиска е лежала някъде на пътя, който в Средновековието е водел от Преслав за Доростол. За втори път се явява този град под формата *Πλίσκοβα* у византийските писатели Кедрин⁸⁵ и Зонара⁸⁶ във връзка със завладяването на Северна България от Василий II в 1001 г. Текстът на двамата историографи не дава обаче никакви опорни точки, за да се определи по-точно положението на Плиска. Напротив, описанието на похода на Алексий I Комнен против печенегите в 1088 г. от неговата дъщеря Ана Комнена,⁸⁷ в което Плиска пак се споменава, дава възможност да се локализира този град по-точно. Според това описание императорът навлязъл в Северна България през старопланинския проход Сидера и се разположил на лагер при река Тича (у Ана Комнена *Βιτζίνα*). В един от следващите дни той достигнал с бърз марш на зазоряване Плиска. Оттам той се изкачил на една височина, която се наричала Симеонов хълм или съвещалище на скитите. След това императорът потеглил за Доростол и построил лагера си на 24 стадии от този град. После започнал да обсажда града. Обсадата обаче излязла несполучлива. Затова той я прекратил и се установил сега на лагер при една река близо до Доростол. В състоялия се там военен съвет Георги Палеолог и Григорий Маврокатакалон застъпвали мнението, че императорът трябва да се оттегли към Велики Преслав и там да се установи на постоянна квартира. С това обаче императорът не се съгласил.

Според разказа на Ана Комнена баща ѝ преминал Стара планина през прохода Сидера (*Σιδηρά*), който днес се отъждествява от едни⁸⁸ с Върбишкия проход, а от други⁸⁹ с проходите Риш или Чалъкавак. Първият проход изглежда, че трябва да се изключи, понеже императорът според разказа на Ана Комнена не е минал през Преслав. Този град е трябвало да бъде зает според съвета на Георги Палеолог и Григорий Маврокатакалон едва след безуспешната обсада на Доростол. Следователно императорът е вървял източно от една мислима права линия от Преслав до Доростол. Източно от тази линия трябва да са се намирали проходите Сидера и градът Плиска (вж. карта 2). Освен това Плиска е лежала на такова разстояние от река Тича, гдето е бил византийският лагер преди похода към Плиска, което би могло да се измине за една нощ с бърз марш. Това разстояние не е било следователно по-голямо от 15 до 30 км. Оттук следва, че императорът е минал на запад от Провадийското плато, а не на изток. Защото в противен случай той е трябвало да преодолее една силно пресечена местност, която е невъзможно да се премине за една нощ. Следователно императорът се е движел от Тича за Плиска на запад от една мислима права линия от западния край на Провадийското плато до Доростол. Според това Плиска трябва да се намира в пространството, затворено между мислимите две прави линии. Това пространство може да се ограничи и в южна посока, ако се вземе пред вид, че Плиска отстояла на около 15 до 30 км на север от Тича. Ако се прекара пак една линия на около 10 км северно от Тича, която да минава покрай северния край на Провадийското плато приблизително през днешната гара Каспичан, ще се получи един триъгълник, острият ъгъл на който ще завършва в Силистра.

⁸⁵ Skyl. — Kedr., ed. Bonn, стр. 452, 14—15 *τὴν τε μεγάλην εἰς Πεσθιάβαν καὶ τὴν Πλίσκοβαν*.

⁸⁶ Zonaras, III, стр. 559, 13: *εἰς δὲ καὶ τὴν μεγάλην Πεσθιάβαν καὶ τὴν μικρὰν καὶ τὴν Πλίσκοβαν διὰ στρατηγῶν*.

⁸⁷ Annae Comnenae Alexias rec. Aug. Reifferscheid, I, Lipsiae стр. 1884, стр. 233, 16—234, 11: ... καὶ τὴν Σιδηρὰν μετὰ τῶν ταγμάτων διελθὼν τὸν χάρακα περὶ τὴν Βιτζίναν ἐπὶ ξατὸ ποταμὸς δὲ οὗτος ἀπὸ τῶν παρὰκειμένων ὄρων ῥέων, πολλοὶ δὲ τηρικῆτα χροταγωγίας χάριν τοῦ χάρακος προρωτῆρω γενόμενοι ἀνῆρθέθησαν, πολλοὶ δὲ καὶ κατεσθῆθησαν. ὁ δὲ αὐτοκράτωρ κατὰ τὸ περίορθρον ταχὺ καταλαμβάνει τὴν Πλίσκοβαν καθεῖθεν εἰς ἀκροπόλιν τινὰ τοῦ Συμεῶντος καλουμένην ἀνείσει, ἣ καὶ Βουλευτήριον τῶν Σκυθῶν ἐχχωρίως ἀνομάζειτο. τὰ αὐτὰ δὲ πάλιν τοῖς τῶν χρεωδῶν συγκομιδῆς χάριν τῆς παρεμβολῆς μακρὰν γενομένοις συνεβαίε. τῇ δὲ μετ' αὐτὴν παρὰ τινι ποταμῷ ἔρχεται ἀγχοῦ τῆς Δρίστρας ῥέοντα καὶ ὡσεὶ σταδίων εἴκοσι πρὸς τοῖς τέσσαρσιν ἀπέχοντα καθεῖσε τὰς σκενὰς καταθεμένος τὸν χάρακα πύγνυσι ... οὐκ αὐταῖς δυνάμεσιν μετ' εὐταξίας τὴν πορείαν ποιησόμενος καταλαμβάνει τὴν Δρίστραν (πάλιν δὲ αὕτη τῶν περὶ τὴν Ἰστρὸν διακειμένων περιφανὴς) πολιορκίᾳ τὴν δι' ἐλεπόλεων. 234, 27—235, 2: ὁ δὲ αὐτοκράτωρ στοχαζόμενος τοῦ δέοντος καταλιπὼν τὴν τὸν ἀκροπόλεων πολιορκίαν καθεῖθεν ἐξελθὼν περὶ τινι ῥέματι ἀγχοῦ τῆς Ἰστρὸν διακειμένου τὸν χάρακα ἐπὶ ξατὸ βουλευόμενος εἰ χεῖρ προσβαλεῖν τοῖς Σκυθαῖς. ὁ μὲν οὖν Παλαιολόγος καὶ ὁ Μανροκατακάλων Γεώργιος τὸν μετὰ τῶν Πατζινάκων ἀνεβάλλοντο πόλεμον, ὀπλισμένους δὲ συνεβοῦλεον τὴν μεγάλην Πεσθιάβαν κατελαβεῖν.

⁸⁸ Hapn. K. Шкорпил, ИРАИ, X, стр. 565 и Byzantinoslavica, III, 1931, стр. 20.

⁸⁹ В. А в р а м о в, Юбилеен сборник Плиска—Преслав, I, София, 1929, стр. 121 сл.

В този триъгълник трябва да се дири Плиска, съответно нейните развалини. Каква е била обаче големината на този град? За неговата приблизителна големина може да се заключи от съобщението на Псевдокодин,⁹⁰ че Константин Велики бил основал Преслав, Доростол, Плиска и Констанция (= Кюстенджа). Споменаването на тези четири града заедно показва, че те са били най-значителните и най-големите в североизточната част на Балканския полуостров отсам Дунав. В апокрифната българска хроника от XI в.⁹¹ Плиска се споменава пак заедно с До-

2. Карта на Североизточна България. В триъгълника са се намирали град Плиска и пътят на император Алексий Комнен за Силистра
2. Karte Nordost-Bulgariens. Im Dreieck lag die Stadt Pliska und der Weg des Kaisers Alexios Komnenos nach Silistra

ростол като основани от българския владетел Испор. В една от приписките в старобългарския превод на Манасиевата хроника⁹² се съобщава, че императорът Василий II след поражението на българския цар Самуил бил превзел градовете Бдин, Плиска, Велики и Малки Преслав. И тук споменаването на Плиска заедно с Видин и Преслав показва, че тя е била един от най-важните и големи градове на тогавашна България. Затова в споменатия по-горе триъгълник трябва да се дирят развалини с големи размери. Освен това развалините трябва да се намират близо до една забележителна височина и да не са по-далеч от 15 до 30 км от река Тича. Към това се прибавя и едно важно обстоятелство. Според Лъв Дякон близо до Плиска в посока към Доростол е съществувал някакъв град, който е имал античен произход, понеже е носел, както ще видим по-долу, старо вероятно тракийско име. На всички тези условия отговарят развалините при Абоба и Войвода. Последните трябва обаче да се изключат, понеже се намират по-далеч от река Тича, близо до тях в посока към Силистра

⁹⁰ Pseudo-Kod. de Orig. 23, 3—8: ... αὐτὸς (=ὁ Κωνσταντῖνος) ἤν κατὰ Σκυθῶν, καὶ ὑποτάξας ἐκεῖνους ἔκτισε πόλεις ἐκέλευε τὴν τε Περσὺλάν, τὴν Δίστραν, τὴν Πλίσκουσαν καὶ τὴν Κωνσταντίαν.

⁹¹ Йорд. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 282.

⁹² Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 623.

няма развалини от град, и то античен, значително по-малки са и най-сетне имат явен римски произход. Градището при Абоба отстои от Тича на около 26 км и на около 10 км на север се издига една отдалеч забележима височина, т. нар. Войводакьойска могила.⁹³

За окончателното и сигурно разрешаване на въпроса за мястото на Плиска спомага Омуртаговият надпис в църквата „Св. 40 Мъченици“ в Търново. Този надпис съобщава, че Омуртаг построил дворец на Дунав, който отстоял от неговата стара резиденция в Плиска на 40 000 оргии, т. е. на 85,16 или 85,36 км. Точно на това разстояние от Дунав, смятано от град Силистра, лежат развалините при Абоба. Че старата резиденция се е намирала в Плиска, показва т. нар. Чаталарски надпис (№ 56 в моето издание). Тук изрично се казва, че Омуртаг обитавал Плиска (*ἐς τὴν Πλισκας τὸν κἀντον μένοντα*). И така от всичко изложено дотук става ясно, че Абобските развалини не могат да принадлежат на друг стар град освен на Плиска, най-старата столица на България.

Сега, след като се установи, че Плиска се е намирала при Абоба, нека се върнем отново на тамошните големи строежи и на произхода на употребения там античен материал. Теофан съобщава, че след несполучливото покушение над Крум пред стените на Цариград в 813 г. българският владетел, разгневен, опустошил околностите на византийската столица и откарал на коли медния лъв на хиподрома заедно с мечката и дракона на т. нар. Идрион, а също и отбрани мраморни произведения от двореца при Св. Мамант (503, 21—24: *ἐπὶ τούτῳ μαρὲς ὁ ἀλάστωρ, ἀποστείλας κοῦρσον ἐν τῷ ἀγίῳ Μάμαντι τὸ τε ἐκείσε παλάτιον ἐνέπρησε καὶ τὸν χαλκοῦν λέοντα τοῦ ἱππικοῦ σὺν τῇ ἀρκῇ καὶ τῷ δράκοντι τοῦ ἱδρίου καὶ μαρμάρους ἐπιλέκτους ἐν ἀμάξαις φορτῶσας ἔπεσσευεν*). Няма съмнение, че всички тези предмети са били задигнати от Крум за украса и строежи в столицата Плиска. Обстоятелството, че са били подбрани мраморни произведения и медни животински статуи, показва достатъчно ясно, че те са били предназначени да украсят не бедни земянки, или сламени колиби, или леки дървени постройки, а монументални каменни сгради, които са били в 813 г. вече в строеж или са предстоели да бъдат построени наскоро след тази дата. В споменатия по-горе Чаталарски надпис изрично се говори за строежи с колони, украсени с лъвовете. Наистина тук не става дума за Плиска, а за строежи, далеч от този град, на река Тича. Обаче едва ли може да се допусне, че строежите в самата Плиска са стоели по-долу от тези извън нея. Следователно в Плиска трябваше да очакваме монументални строежи, каквито и в действителност се разкриха. Ако за тяхната украса Крум се заел да мъкне медни и мраморни статуи през гори и планини чак от Цариград, то много по-просто и по-лесно е било да се вземат строителни материали от съседните до Плиска антични селища и градове, които по това време са лежали отчасти в развалини. Те са били постоянни и редовни доставчици на обработен строителен материал оттогава та чак до наши дни. Няма нищо необикновено, ако между този материал са попаднали и антични надписи, а също и по-едри или по-дребни антични предмети.

Според Лъв Дякон, както вече се каза по-горе, императорът Йоан Цимисхи след превземането на Плиска бил завладял и град Динея.⁹⁴ Мястото на този град не беше сигурно установено досега.⁹⁵ Единственият град, който се намира между Плиска и Силистра в посока на последния, са развалините при село Войвода.⁹⁶ Името на този град беше също неизвестно. Въз основа на сведенията на Лъв Дякон тук може да се постави само Динея. Името *Δινεία*

⁹³ В. Н. Златарски, История на българската държава, II, София, 1934, стр. 192 и 496 сл., отъждествява с право *ἀκροπόριαν Συμεῶνος* или *βορλεντήριον τῶν Σχυθῶν* на Ана Комнена (вж. заб. 87) с могилата при Войвода; другояче К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 866.

⁹⁴ Вж. заб. 84.

⁹⁵ W. Tomaschek, Zur Kunde, II, стр. 318 (36) е наклонен да отъждестви *Δινεία* с Dhiniboli у Идриси и да го постави на юг от Стара планина. Обаче Динбули, Динибули или Данбули е град Ямбол. Вж. В. Бешевлиев в сп. Български език, XI, 1961, 4, стр. 333—336. Срв. също Б. Недков, България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси, София, 1960, стр. 140 сл., гдето са приведени и останалите опити за локализиране на Динея.

⁹⁶ ИРАИ. X, стр. 57 сл.

може да се свърже с тракийските местни названия като *Δίνιος*,⁹⁷ *Δινόχαρτα*⁹⁸ и *Δινόεττα*⁹⁹ или с тракийските лични имена *Δίνος*, *Dines*, *Dinias*, *Δινας*.¹⁰⁰ В античността носят подобно звучащи имена още два града: *Dinia* в Нарбона и *Diniac* във Фригия.¹⁰¹ Според това Диней е било тракийско местно название. Този град е бил следователно старо селище, което още е продължавало да съществува в X в., както показват монетните находки.¹⁰² След временно запустяване той е бил възстановен от българите, както би могло да се заключи от един откъс от надпис, намерен на могилата при Войвода.¹⁰³ Забележително е, че Диней и Доростол са единствените антични имена, запазени до Средновековието, в тази област.

3. Карта на Североизточна България от 1688 г.

3. Karte Nordost-Bulgariens aus dem Jahre 1688

Градското име Плиска е, както е установено отдавна, славянско и се среща и в други славянски земи. Най-известните примери са: *Псков*, старорус. *Пльсковъ*, немски *Pleskau*, град на езерото Пейпус при вливането на реките Великая и Псков, *Pszczyna* от **Plъščina*, немски *Pless* на реката *Pszczynka*, приток на река Висла в Полша, *Млишка* в блатистата местност между реките Арахтос и Лурос в Северна Гърция.¹⁰⁴ Всички тези градове се намират на езера, реки или бла-тисти места. Нашата Плиска, както изглежда,

не е правела изключение от това. По средата на външния град тече рекичката Асардере на запад от нея Сюютлийска, а на изток Крива река или Иридере. Тези реки имат посока север—юг. Развалините се намират между двете по-големи реки Крива река и Каменица или Канарадере, които се вливат в пресушеното вече Каспичанско блато, наречено Седва. След дъждове реките в Абобското поле се разливат силно.¹⁰⁵ Върху плана на Абобската крепост, начертан от К. Шкорпил, се срещат местните названия Гьолджиктарла (на северозапад от вътрешната крепост) и Гьолери (източно от крепостната стена).¹⁰⁶ Под днешното село Абоба се намира селското пасбище Мера. На около 10 км южно от развалините се е намирало, както вече се спомена, пресушеното Каспичанско блато Седва, което след дъждове и изобилна вода се превръщало в малко езеро.¹⁰⁷ Ако се вземе пред вид, че в далечното минало околностите на Плиска са били покрити с гъсти гори, то трябва да се приеме, че реките и всички мочурливи и заблатени места в Абобското поле са били по-много и по-големи. Основите на много сгради в Плиска лежат върху забити в земята колове, покрити с хоросан,¹⁰⁸ което, ако не се касае за някаква традиционна, пренесена от другаде строителна техника, говори също за някогашна мочурлива,

⁹⁷ Prokop. de aedif., rec. Haury, стр. 120, 33.

⁹⁸ Пак там, стр. 148, 42.

⁹⁹ D. Detschew, стр. 139.

¹⁰⁰ Пак там, стр. 137 сл.

¹⁰¹ RE, V, кол. 653.

¹⁰² Вж. заб. 71

¹⁰³ V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, № 54.

¹⁰⁴ Примерите са взети от J. J. Mikkola, L'avance des Slaves vers la Baltique, Revue des Etudes slaves, I 1921, стр. 200, и M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, стр. 59, 260 и 286. Вж. също A. Profous, Místní jména v čechách, III, 1951, Praha, стр. 378—379 s. v. Plískov.

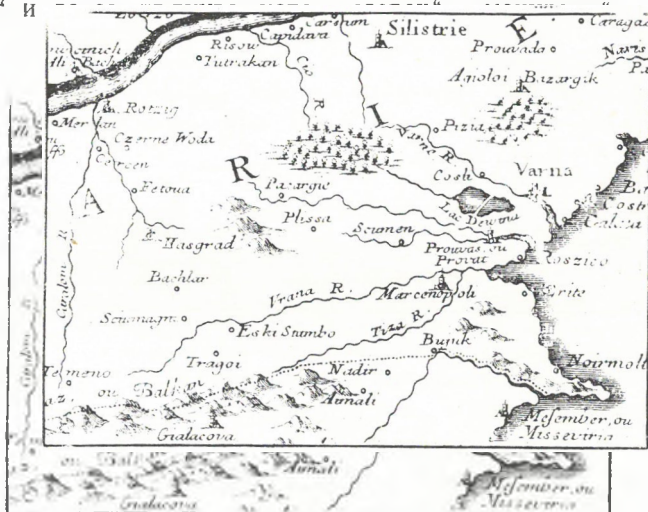
¹⁰⁵ ИРАИ, X, стр. 17; В. Маринов, Плисковското (Абобското) поле, София, 1943, стр. 13.

¹⁰⁶ Абоба-Плиска. Альбомъ къ X тому ИРАИ, Вѣна, 1905, табл. I.

¹⁰⁷ ИРАИ, X, стр. 16 сл.; В. Маринов, цит. съч., стр. 12 и 15.

¹⁰⁸ ИРАИ, X, стр. 94 сл., стр. 127 сл., стр. 147 сл., стр. 168; ИАИ, XX, 1955, стр. 101 сл., стр. 107 сл., стр. 113 сл., и стр. 248 сл.

нездрава почва. Етимологията на името Плиска все още не е сигурно установена.¹⁰⁹ Г. Хай¹¹⁰ свързва местните названия като Псков с *плесо*, старорус. *плѣсъ* „езеро“, „блато“. Тази етимология се оспорва обаче от А. Брюкнер.¹¹¹ Но ако се вземе под внимание местоположението на всички споменати по-горе градове, то предложената от Хай етимология става вероятна. Затова името Плиска от по-старо **Пльска* (*Плоха* в Омуртаговия надпис от Чаталар)¹¹² би могло да се приеме за сродно с *плесо* „езеро“ и

4. Карта на Североизточна България от 1704 г.

4. Karte Nordost-Bulgariens aus dem Jahre 1704

В апокрифната българска хроника от XI в. основаването на Плиска се приписва на Испор (= Аспарух).¹¹⁴ Обаче Плиска като славянско селище е съществувала сигурно много преди идването на първобългарите. Славянското племе севери е било преселено според византийския хронист Теофан¹¹⁵ от българите от селищата си пред¹¹⁶ прохода Берегава на Стара планина, т. е. северно от тази планина, на изток. Затова би могло да се изкаже предположението, че Плиска се е намирала в областта на северите и че може би тя е била техният център, който по-късно българите си присвоили. Областта на Силистра е била заселена със славяни вече във времето на Юстиниан I. Близко до кастела Адина, недалеч от кастела Палматис,¹¹⁷ славяните имали, както съобщава Прокопий,¹¹⁸ скривалища, постоянно нападали минаващите през там пътници и правели околните места несигурни. Според Теофилакт Симоката¹¹⁹ градовете Залдапа, Акве и Скопи били на няколко пъти ограбвани от славяните, които навярно са обитавали по тези места. Тогавашните гори на днешния Делиорман са предлагали без съмнение на славяните добри скривалища. Около средата на VIII в. Марцианопол, главният град на Долна Мизия, изчезва от епархийските списъци. И на негово място се явява Одесос като седалище на архиепископа. Той е станал вероятно много време преди това жер-

¹⁰⁹ Вж. Russisches Etymologisches Wörterbuch von M. Vasmer, II, Heidelberg, 1955, стр. 457 с обширна литература.

¹¹⁰ G. Hey, Die slavischen Siedlungen im Königreich Sachsen, Dresden, 1893, стр. 279 сл. Срв. Fr. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen, Heidelberg, 1927, стр. 297 сл. № 445 *pleso*. Към това Vasmer, Et. W. II, 370.

¹¹¹ A. Brückner, Zur slavisch-deutschen Namenkunde, Zeitschrift für Ortsnamenforschung, XI, 1935, стр. 233.

¹¹² V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften № 56.

¹¹³ Извори за българската история, III, София, 1958, стр. 282: Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς, καὶ τέλμασι, καὶ λίμναις δινοβάτους οἰκοῦνται... φιλοδοιοῦν ἐν τοῖς δασύσι καὶ στενοῖς καὶ κορυμνώδεσι τόποις ἡς κατὰ τὴν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγγιγνόμεναι ἐργάζεσθαι.

¹¹⁴ Вж. заб. 91.

¹¹⁵ Theophanis Chronographia, ed. de Boor, стр. 359, 14—15.

¹¹⁶ От гледище на намиращия се в Цариград писател.

¹¹⁷ Вж. заб. 62.

¹¹⁸ Prokop. De aedif. rec. Nauy, стр. 132, 18—22 (4, 7, 13): οὐ δὲ ἀγχιστα καὶ φρουρίον Ἀδινὰ καινοσυρήσας εὐδείματο, ἐπεὶ διηγεκὲς διαλανθάνοντες Σκλαβηνοὶ βάρβαροι ἐνταῦθα ἐνεδρευνόντες τε κεκορυμμένους ἀπὸ τοῦς τῆδε ἰόντες ἀβάτα ἐποίησαν τὰ ἐκείνη χωρία.

¹¹⁹ Вж. горе стр. 5 и заб. 38.

тва на грабителските походи на заселилите се в тази област славяни, за които Теофилакт Симоката изрично споменава. Само градовете по крайбрежието на Черно море и Дунав са могли успешно да се защитават и да се запазят още дълго време. Вътрешността обаче остардала силно. Старото население се изселило отчасти на юг или се оттеглило в планините

5. Карта на Североизточна България от 1707 г.

5. Karte Nordost-Bulgariens um 1707

или в още запазените крайбрежни градове.¹²⁰ Като последица от това се явява ранното изчезване на старата топонимия с изключение на Доростол и Диня. Вече в средата на VII в. се появява славянското местно название Варна¹²¹ при Одесос, което по-късно изтиква свършено старото име на града. От същото време произхожда и името Плиска. По същото време са произлезли и имената като Девня и др. Все тогава в равнината е било заменено старото речно име Панюсис със славянското Тича. Старото име се е запазило и досега само в планината под формите Пануца, река Панушка¹²² или Паниска.¹²³ Равнината е била следователно заета от славяните,

а в планинските места е продължавало да живее старо население. Ако Плиска беше значително предславянско селище, сигурно славяните щяха да възприемат старото име, срв. Дръстър от Доростолон или Дуросторум,¹²⁴ Хърсово от Карсиум, Бдин от Бонония¹²⁵ и т. н. Съдбата на Плиска от византийското владичество до турската епоха още не е изследвана. От споменаването ѝ у византийските историци във връзка с походите в 972, 1001 и 1088 г.¹²⁶ може да се заключи, че този град е бил важен византийски център. Тя е продължавала да съществува може би и през Второто българско царство. Засега обаче не са намерени археологически данни за това. Дали Плиска е била обитавана и в турско време, не може да се каже с положителност. Обаче в една редица карти от XVII и XVIII в., които се пазят в Географския институт на Софийския университет, Плиска се явява често, и то сравнително вярно локализирана.¹²⁷ Картите са следните: 1. Regni Hungariae etc. novissima Delineatio ex Officina Frederici de Wir, Amstelodami 1688 (No 3), 2. Le Theatre

6. Карта на Североизточна България от първата четвърт на XVIII в.

6. Karte Nordost-Bulgariens aus dem ersten Viertel des 18. Jahrhunderts

¹²⁰ П. Мутафчиев, Добруджа, София, 1947, стр. 18 сл.

¹²¹ Ив. Дуйчев, Проучвания върху Българското средновековие, Сб. БАН 41, 1945, стр. 162 сл. и заб. 1 на стр. 163; В. Бешевлиев, Античната топонимия у нас като исторически извор, ИИБЕ, III (1954), стр. 351.

¹²² ИРАИ, X, стр. 509 и заб. 1.

¹²³ Б. Симеонов, Две речни названия, сп. Български език, X, 1960, стр. 455 сл.; П. Заимов, Български водни имена, сп. Български език, XI, 1961, стр. 121.

¹²⁴ П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 285; Ст. Романски, Имената на два крайдунавски града, Сборник Милетич, София, 1933, стр. 654 сл.; В. Бешевлиев, цит. съч., стр. 345.

¹²⁵ Ст. Романски, цит. съч., стр. 657 сл.; В. Бешевлиев, цит. съч., стр. 344.

¹²⁶ Вж. горе стр. 11 сл.

¹²⁷ В. Бешевлиев, Плиска в географски карти от 17 в. и 18 в., Македонски преглед, XII, 1940, 3, стр. 43 сл.

de la Guerre sur les Frontieres des deux Empires depuis Vienne jusques à Constantinople etc. Par N. de Fer, Geographe de sa Majesté Catolique et de Monseigneur de Dauphin, Paris 1704 (под формата Plissa. No 4) 3. Nouvelle Carte de la Petite Tartare et la Mer Noire etc. Designé selon la proposition de G. de L'Isle et autre Auteurs. A Amsterdam Chez R. et I. Ottens

7. Карта на Североизточна България
от 1720—1730 г.

7. Karte Nordost-Bulgariens um 1720—1730

8. Карта на Североизточна България от около 1720—1730 г.

8. Karte Nordost-Bulgariens um 1720—1730

geogr. (около 1707, два пъти Pliska, No 5), 4. Danubii fluminis Pars infima à Ioh. Bapt. Homanno S. C. M. Geogr. Norimbergae (първата четвърт на 18 век, No 6), 5. Transylvaniae, Moldaviae, Walachiae, Bulgariae nova et acurata Delineatio opera et fontibus Tob. Conr. Lotter Geogr. Aug. Vind. (около 1720—1730, No 7), 6. Bulgaria et Romania etc. per Ger. et Leon. Valse (около 1720—1730, No 8), 7. Tabula Hungariae et regionum etc. Correcta per Observationes Comitum Marsilii et non nullorum aliorum. Per G. de L'Isle, Geographum Academiae Reg. Scientiarum apud Tob. Conr. Lotter Geogr. Aug. Vind (около 1730, No 9), 8. Hungariae etc. tabula etc. descripta a I. M. Hasio. M. P. P. Curantibus Homannianis Heredibus или Carte d'Hongrie etc. par Mons. I. M. Hasius, profess. des Mathemat 1744 (No 10) и 9. Turquie Européenne par Le S-r. Robert, Geographe ordinaire du Roy 1755 (No 11). Повечето от тези карти не са независими една от друга. Това обаче не изменя с нищо факта, че Плиска е била позната картографски на западния свят в XVII и XVIII в. В първата карта стои бележката: Clades prima 30 000 Turcarum et 20 000 Christianorum cum Vladislavo Rege percuntium 10 Nov. anno 1444. Дали данните в картата не произлизат от същото време? Забележително е, че и река Тича носи в картата това име, а не името Камчия. Тук са отбелязани следователно старите местни названия. В по-късните карти на мястото на Плиска се явява турското село Абоба. Обстоятелството, че стои Плиска, а не Плискова, както гласи името във византийските извори, и че местоположението е сравнително правилно посочено, показва, че данните на картата почиват върху нови, дадени от очевидци сведения.

9. Карта на Североизточна България от около 1730 г.

9. Karte Nordost-Bulgariens um 1730

К. Иречек беше първият, който отъждестви развалините при Абоба с Плиска. Той пише в АЕМ, X, 1886, 195: „Абобският лагер е без съмнение тъждествен със старобългарския Плисков (Плѣскова) от X и XI век.“ Той повтори мнението си и в Sitzungsber. d. kais. Akademie, Wien, 1897, 87: „Мястото ѝ (на Плиска) трябва да се дири при развалините на Абоба в областта на Шумен (турск. Шумла)“, и в Archiv für slav. Philologie 21, 1899, 612: „Тук (т. е. при Ассба) се е намирал без съмнение главният лагер на езичниците българи.“¹²⁸ Почти около

10. Карта на Североизточна България от 1744 г.
10. Karte Nordost-Bulgariens aus dem Jahre 1744

11. Карта на Североизточна България от 1755 г.
11. Karte Nordost-Bulgariens aus dem Jahre 1755

същото време К. Шкорпил¹²⁹ идва въз основа на собствени съображения до убеждението, че Плиска трябва да се локализира в развалините при Абоба. Към това мнение се присъедини по-късно и В. Н. Златарски.¹³⁰ Изхождайки от схващанията на Шкорпил,¹³¹ Руският археологически институт в Цариград предприе разкопки в Абобските развалини в 1899 и 1900 г., които не само доказаха правотата на мненията на Иречек и Шкорпил за мястото на Плиска, но ги издигнаха до безспорен факт.¹³² При това ясно положение на нещата настоящата статия щеше да бъде напълно излишна, ако отъждествяването на Абобските развалини с Плиска, първата столица на Първата българска държава, не се оспорваше напоследък от някои лица¹³³ своеволно и упорито, без всякакви сериозни и основателни научни доводи.

¹²⁸ К. Иречек, Пътувания, стр. 872; съшият Das christliche Element in der topograph. Nomenclatur der Balkanländer, Wien, 1897 (Sitz.-Ber. Wien. Akad., 136, стр. 87).

¹²⁹ Паметници на град Одессос и пр., стр. 5 сл. и Могили, Пловдив, 1898, стр. 153, вж. също ИРАИ, X, стр. 6 сл. В първите две работи К. Шкорпил приема, че Плиска е била първоначално римска пътна станция. Впоследствие обаче той се отказва от това мнение.

¹³⁰ Н. В. Златарски, История на българската държава, I, София, 1918, стр. 319 сл. и заб. 2. Другояче обаче в Български преглед, V, 1898, стр. 3, 122; Ж. Вържарова, Руските учени и пр., стр. 222 сл., № 133, стр. 226 сл., № 137, стр. 227, сл., № 138.

¹³¹ ИРАИ, X, стр. 7.

¹³² Резултатите от разкопките са обнародвани в ИРАИ, X, 1905. За новите разкопки вж. St. Stanev, Pliska и пр., стр. 219 сл. с литература.

¹³³ Вж. напр. напоследък Djurdje Bošković, L'architecture de la Basse Antiquité et l'architecture du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans в XIIe Congrès internationale des Etudes byzantines, Ochride, 1961. Rapports VII, Belgrade-Ochride, 1961, стр. 156 и заб. 3, стр. 159 и 161 и заб. 19 и Djurdje Stričević, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centraux des Balkans au IXe-XIe siècle в XIIe Congrès internationale..., стр. 168, 180 сл., 183—186.

СРЕДНОВЕКОВНИ ОРЪДИЯ НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

Йорданка Чангова

В редица наши музеи се пазят железни оръдия на труда, които са свързани със земеделието или с един или друг от занаятите през Средновековието. Те са намирани при редовни разкопки, сондажни проучвания или случайно. Така например в музея Велики Преслав в Преслав има оръдия на труда, свързани с различните занаяти, и особено много земеделски сечива, които са намерени при различни обстоятелства на територията на стария Преслав или в околностите му. А в Археологическия музей в София се пазят известен брой ковашки инструменти, дърводелски, златарски и други оръдия на труда, които произхождат от различни места. Но само една малка част от тях са обнародвани.

Ние ще разгледаме от оръдията на труда, които са съществували от IX до XIV в., тези, които се намират в музея в Преслав и Археологическия музей в София, като се спрем само на отделните видове, на формата им и се опитаме да определим и тяхното функционално предназначение. Защото смятаме, че да се определи хронологическото изменение на формите за такъв период от време е невъзможно. Известно е, че формите на оръдията на труда най-бавно еволюират. Много от оръдията, добили още в Античността или в Ранното средновековие целесъобразна форма, която осигурява висока производителност, запазват тази форма и през цялата средновековна епоха, а някои и до наши дни. Действително при някои оръдия на труда се долавят малки изменения, които правят инструмента още по-удобен за работа, но, както ще видим, те не променят съществено първоначалната му форма.

Вече споменахме, че разнообразните оръдия на труда, които се пазят в Археологическия музей в София, са от различни местонаходища. Те са намерени в различно време и при различни обстоятелства. За да има по-голяма прегледност, ние ще изброим оръдията на труда най-напред по находища, а след това ще ги разгледаме по предназначение.

Най-голяма група съставляват оръдията на труда от средновековното селище, което беше разкопано в чашата на язовир „Г. Димитров“. Те са намерени при редовно проведени разкопки и са сравнително добре датирани в XII—XIII в. по монети. От това селище произхождат: земеделски сечива — 2 цели сърпа и части от други 3, 3 лемежа и 1 наралник, 1 мотика, 1 косер, 2 стъргалки (върхове на копрали); дърводелски инструменти — части от 3 брадвички и 1 цяла от крепостта, разположена на близката височина Гюрля, 1 тесличка с втулка, 5 обикновени длета и 7 длета с втулка, 2 изземки, 1 свредел; инструменти, свързани с резбата на кост — 13 триона и части от още 3, 5 пили; златарски инструменти — 4 секача, 1 пробой, 1 наковалня. Тук бяха намерени още 108 обикновени ножчета, зъби от чепкало, 5 ножици на шарнир и части от други 3 чифта.

Село Колю Мариново (Радомир), Старозагорски окръг. При случайни изкопни работи през 1952 г. е била намерена колективна находка¹ (табл. I), състояща се от: земеделски сечива —

¹ За тази находка ни бе съобщено от домакина на стола при язовир „Г. Димитров“, тогава още в строеж. Късно есента проф. Д. П. Димитров посети селото и прибра находката. После оръдията на труда ми бяха предадени за обнародване. Тук изказвам своята благодарност на проф. Д. П. Димитров.

1 лемеж, 1 мотика, 1 дикел; ковашки инструменти — 3 чифта клещи и 1 чук; дърводелски инструменти — 2 тесли.

Село Смоляновци, Михайловградски окръг. В местността Границе са били намерени желязари инструменти: 3 чифта клещи¹ и 1 чук-секач² (табл. II₁).

Село Крупник, Благоевградски окръг. В източния край на селото, в една сграда с хипокауст са били намерени 2 чифта ковашки клещи,³ а в триконхалната църква⁴ и един ръжен⁵ заедно с пръстен от XIII в. (табл. II₂).

Перник. В крепостта заедно с керамика от XI—XII в. са били намерени: земеделски сечива — 1 дикел,⁶ 1 мотика⁷ и 1 стъргалка (врѣх на копраля);⁸ за обработка на вълна — зѣби от две чепкала⁹ (табл. III₂).

Село Мадара, Коларовградски окръг. Оттук са прибрани 3 златарски инструмента (табл. III₁).

Село Челопеч, Софийски окръг. При сондажни разкопки в местността Селищар са изкопани: земеделски сечива — 1 сѣрп¹⁰ и чересло;¹¹ дърводелски инструменти — 2 теслички¹² заедно с монети от Й. Цимисхи (табл. III₃).

Във фондовете на средновековния отдел на Софийския археологически музей се пазят още една обкова на лопата от с. Меден кладенец (Бялябунар), Ямболско,¹³ част от острие на бравичка¹⁴ и едно обикновено длето¹⁵ от разкопките на църквата в с. Църковище (Клисекъой), Софийски окръг (табл. III₃), и 1 чифт ножици¹⁶ на шарнир от разкопките на Еленската църква при Пирдоп.

На територията на стария Преслав и околностите му са намерени: многобройни земеделски сечива¹⁷ — 19 лемежа,¹⁸ от които 13 са с втулка и 6 с плоска дълга дръжка, 4 плужни ножа — чересла,¹⁹ 1 сѣрп,²⁰ 3 косера,²¹ 5 мотики,²² 1 мотико-брадва,²³ 10 обкови на лопати;²⁴ дърводелски инструменти — 9 брадви,²⁵ 1 двойна брадва,²⁶ 1 тесла, съчетана с брадва,²⁷ 1 обертъчка, 2 тесли, 1 трион,²⁸ 1 свредел; 3 обикновени длета,²⁹ ковашки инструменти — 1 чук,³⁰ 1 наковалня,³¹ 1 клещи,³² и още — 1 копачка,³³ 1 пергел³⁴ и една мистрия (табл. IV—VII).

¹ Инв. 1204—1206.

² Инв. № 1209.

³ Инв. № 3525 и 3526. Ст. Станчев, Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско, сп. Археология, год. II, кн. 3, 1960, стр. 45, обр. 1е.

⁴ Инв. № 3530.

⁵ Инв. № 3538.

⁶ Инв. № 3536.

⁷ Инв. № 3533.

⁸ Инв. № 3532.

⁹ Инв. № 1585.

¹⁰ Инв. № 1583. Сондажи при с. Челопеч, ИАД, IV, 1914, стр. 265, обр. 242.

¹¹ Инв. № 1586. Пак там, стр. 266, обр. 243₁—2.

¹² Инв. № 616.

¹³ Инв. № 1593.

¹⁴ Инв. № 1593.

¹⁵ Инв. № 1536.

¹⁶ Част от оръдията на труда от Преслав са намерили място в експозицията на средновековния отдел на Археологическия музей в София, останалите се пазят в музей Велики Преслав в Преслав.

¹⁷ Преслав, инв. № 1923, 1924, 1826, 1965, 1966, 1967—1976.

¹⁸ Преслав, инв. № 1927, 1928, 1930.

¹⁹ Преслав, инв. № 870.

²⁰ Преслав, инв. № 1866, 1888, 1894.

²¹ Преслав, инв. № 1916—1919, 1922.

²² Преслав, инв. № 1945.

²³ Преслав, инв. № 1957—1964 и № 862. Една обкова няма инвентарен номер.

²⁴ Преслав инв. № 1902, 1904, 1905, 1931—1935.

²⁵ Преслав, инв. № 1947.

²⁶ Преслав, инв. № 1946.

²⁷ Преслав, инв. № 1861.

²⁸ Преслав, инв. № 1942, 1943.

²⁹ Преслав, инв. № 1936.

³⁰ Преслав, инв. № 1639.

³¹ Преслав, инв. № 1890.

³² Преслав, инв. № 1592.

³³ Преслав, инв. № 1951.

По предназначение оръдията на труда можем да разделим на няколко групи: земеделски сечива, ковашки инструменти, дърводелски оръдия, златарски инструменти, оръдия за резба на кост и др.

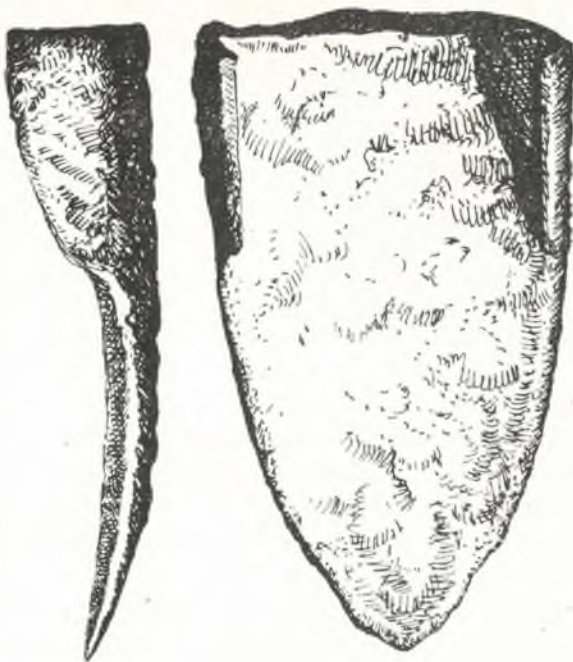
ЗЕМЕДЕЛСКИ ОРЪДИЯ

Важен дял в живота през Средновековието е заемало земеделието. Зародило се още през неолита,¹ земеделието играе важна роля и при траките.² То е основа на стопанството и на славяните. Още до образуването на българската държава славяните по нашите земи са били развили всички форми на земеделието.³ В многовековната си практика те са намерили най-целесъобразните за условията способи за обработване на почвата и в Средновековна България съществуват вече съвършени и производителни за времето земеделски оръдия на труда.

Обработването на земята в Средновековна България е ставало посредством оръдия, при които се използват като теглова сила домашните животни, и чрез ръчни оръдия.

Към първата група се отнасят ралото и дървеният плуг, а към втората група — лопатите, мотиките и разнообразните копачки.

Лемежи. Главни оръдия за разораване на земята са били ралото и дървеният плуг. Те са били снабдени с желязна риеща част — наралник, или лемеж. От материалите, с които разполагаме, се вижда, че у нас са били в употреба три типа лемежи, които са били прикачвани към рало без плазица и към рало с плазица. Най-простият тип лемеж, или както го наричат още наралник (обр. 1), има езиковидна форма (дълж. на работната му част 9,7 см и макс. шир. 8,6 см). Той е изработен от един метален лист. Долната му част е слабо заострена, а горе, което е особено важно, зглите му са подгънати навътре и образуват отворена втулка, която преминава направо в работна част. Доколкото ни е известно, у нас досега не са открити други наралници освен единствения екземпляр, който произхожда от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“. Аналогии намираме главно на територията на Съветския съюз. Подобни наралници са известни от Райковецкото градище,⁴ Старая Ладога,⁵ Новгород,⁶ а един екземпляр, съвсем сходен с нашия дори и по размери, се пази в сбирките на Историческия музей в Москва.⁷ В. Левашова смята, че тези наралници са били употребявани в ралото без плазица, т. е. в най-простото рало, при което вуицето и ралицата са направени от едно дърво.⁸ Характерът на работата на това⁹

Обр. 1. Наралник. Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“

Fig. 1. Soc. Le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

¹ Р. Попов, Култура и живот на предисторическия човек в България, I, София, 1928, стр. 36 сл.

² И. Кацаров, Земеделието в Древна Тракия, Тракийски сборник, кн. IV, София, 1933, стр. 6 сл.

³ Ив. Сакъзов, Обществено и стопанско развитие на България през епохата на Първото царство, България 1000 години, София, 1930, стр. 105.

⁴ В. К. Гончаров, Райковецкото градище, Киев, 1950, табл. V₃–5.

⁵ А. В. Кирьянов, История земледелия Новгородской земли X—XV вв., Труды Новгородской археологической экспедиции, II, МИА СССР, 65, Москва, 1959, стр. 316, обр. 21, 2.

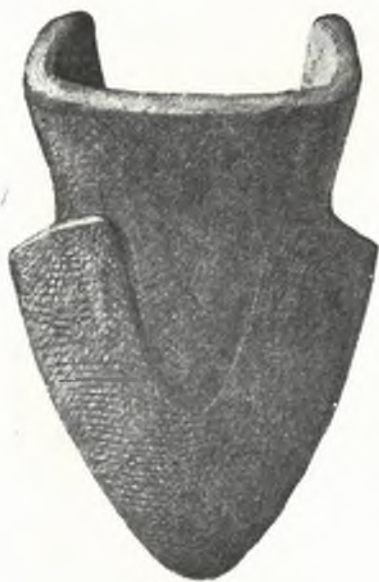
⁶ Пак там, обр. 23.

⁷ В. И. Левашева, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды Государственного исторического музея, 32, Москва, 1956, стр. 28, обр. 52.

⁸ Пак там, стр. 27.

⁹ А. В. Кирьянов, цит съч., стр. 317.

леко рало се свежда към разравяне на почвата. По конструкция това рало не е било далеч от сохата, както и наралникът не се различава съществено от железните ѝ зъби. До неотдавна се знаеше, че ралото без плазика е съществувало само в Украйна, Полша и Югославия.¹ В Украйна то е било в употреба дори до XVIII—XIX в.² Напоследък обаче Ст. Станчев установи неговото съществуване и у нас през IX—X в.³ Нашият наралник показва, че това примитивно рало, чието изображение срещаме върху каменни блокове от постройките в Плиска,⁴ макар и като преживелица, продължило да съществува до XIII в.

Обр. 2. Лемеж. Преслав
Fig. 2. Soc. Preslav

Останалите два типа лемежи са известни у нас отдавна. Те са ръкавест лемеж — с втулка (обр. 2), и дръжчест, т. е. снабдена с дълга дръжка (обр. 3, 4).

Ръкавестите лемежи (обр. 2) имат също триъгълна форма на работната си част, която е слабо издута, а на горния си край — отворена втулка. По това те приличат на наралника. Но за разлика от последния при тях втулката е образувана, като двете страни на лемежа са срязани и подгънати навътре, така че работната му част става по-широка от втулката. Посредством втулката лемежът е бил прикрепван на плазичата. Според нас този тип лемежи се явява като едно развитие на наралника. Че това е така, се вижда и от факта, че ръкавестите лемежи са разпространени във всички славянски страни,⁵ т. е. там, където е било в употреба безплазичното рало, неразделна част на което е наралникът. Лемежите с втулка се смятат за славянски и тяхното разпространение в България се свързва с идването на славяните на Балканския полуостров.⁶

На каква рална форма са принадлежали втулчатите лемежи, е трудно да се каже, тъй като не се е запазил никакъв остатък от дървена част на рало. По етнографски път е установено съществуването у нас на четири типа рала.⁷ Според Хр. Вакарелски тези лемежи биха могли да се прикачват и на четирите типа.⁸ Без съмнение обаче те са били използвани преди всичко при правовищното рало, което се смята за славянско⁹ и което е било употребявано през IX—X в. в Североизточна България,¹⁰ както и към правовищното рало, на което вишцето излиза от самия ъгъл на ръчицата. Този тип рало Хр. Вакарелски свързва с първите години от живота на българските славяни на Балканския полуостров, тъй като в България то е най-много разпространено.¹¹

Лемежите с втулка от Преслав са с малки и средни размери. Дължината на работната им част варира от 8,5 до 17,7 см, а максималната ширина от 10,2 до 15 см. Такива лемежи ни са известни още от с. Попина,¹² Силистренско, с. Нанево,¹³ Толбухински окръг и др. В Стара

¹ Хр. Вакарелски, Из веществената култура на българите, ИНЕМ, VIII—IX, 1929, стр. 94.

² L. Niederle, Život starých slovánů. Základy Ku'turních starožitností slovanských, Dílu III, S. I, V. Praze, 1921, стр. 46; П. Н. Третьяков, Сельское хозяйство и промыслы, История культуры Древней Руси, I, М.—Л., 1948, стр. 60.

³ St. Stantchev, Un monument de l'agriculture slave, Slavia antiqua, IV, Poznań-Wrocław, 1953, стр. 313 и 345.

⁴ Пак там, табл. I и II, стр. 342, обр. 2_{1,2} и стр. 343, обр. 3₁; К. Шкорпил, Абоба-Плиска, ИРАИК, X, София, 1905, Альбом, табл. XLIX₄₇.

⁵ Ж. Выжарова, Происхождение болгарских пахотных орудий, Москва, 1956, стр. 49.

⁶ Ж. Выжарова, цит. съч., стр. 49.

⁷ За типове рала вж. у Хр. Вакарелски, Из веществената култура на българите, стр. 60 сл. и Ж. Выжарова, цит. съч., стр. 6 сл.

⁸ Хр. Вакарелски, Стари земеделски сечива, ГНМ, VI (1932—1934), София, 1936, стр. 427.

⁹ Ж. Выжарова, цит. съч., стр. 46.

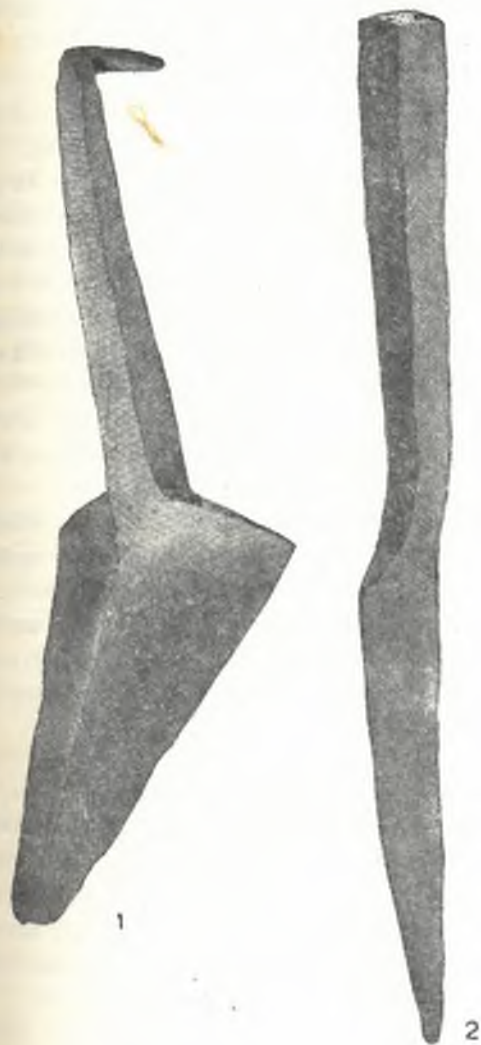
¹⁰ St. Stantchev, цит. съч., стр. 345.

¹¹ Хр. Вакарелски, цит. съч., стр. 102—103.

¹² Ж. Выжарова, цит. съч., стр. 11, обр. 5а.

¹³ К. Шкорпил, цит. съч., Альбом, табл. LIX₅.

Русия, където се срещат почти изключително ръкавестите лемежи, са намерени лемежи с много големи размери и тежки до 3,2 кг.¹ Когато режещата част на тези лемежи се изхабявала вследствие на работа, лемежът се поправял, като ковачът наварявал нова желязна пла-

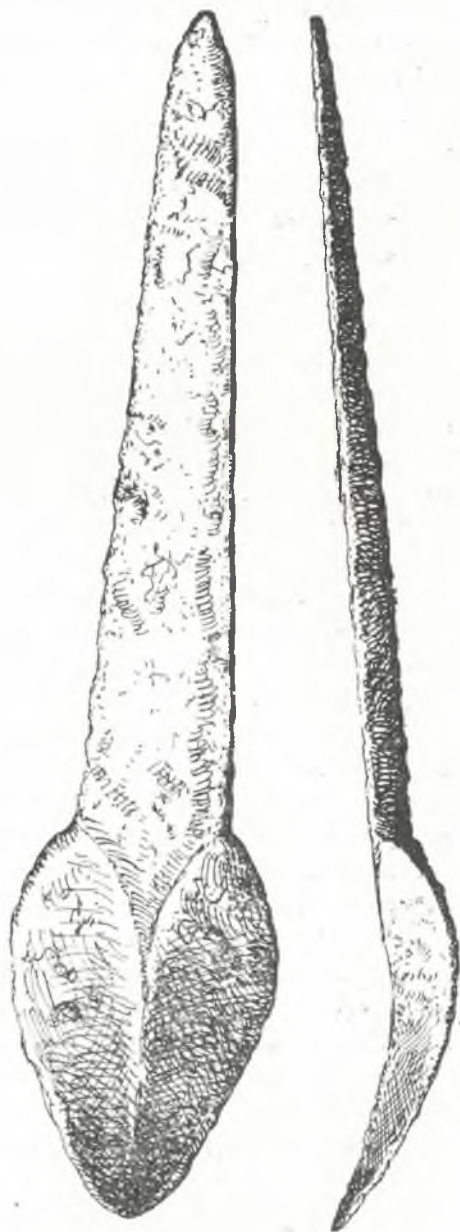

Обр. 3. Земеделски сечива

1 — лемеж, Преслав; 2 — чересло, Преслав

Fig. 3. Instruments aratoires

1 — soc, Preslav; 2 — coudre, Preslav

Обр. 4. Лемеж. Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“

Fig. 4. Soc. Le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

стина² и отново източвал острието му (обр. 2). Лемежи с наварено острие са намерени както у нас — в Преслав, и с. Дългопол,³ — така и в Стара Русия.⁴ Някои от ръкавестите лемежи,

¹ В. К. Гончаров, цит. съч., стр. 63.

² Пак там, стр. 63; Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси, МИА СССР, 32, Москва, 1953, стр. 87.

Д. Златарски, Колективна находка от славянски сечива, ИВАД, XI, Варна, 1960, стр. 104, обр. 24.

⁴ Лемежи с допълнително заварено острие са намерени в Райковецкото градище, Болгар, Новотроицкото градище и другаде.

например лемежът от с. Попина¹ и някои от Преслав и Дългопол,² имат несиметрично острие, т. е. те са с едно крило. Тези лемежи се смятат за по-свършени,³ тъй като са били употребявани изключително при плуга.⁴

Към третия тип лемежи, намерени у нас, спадат дръжчестите, или весловидни лемежи (обр. 3, 4). Те са два вида. Работната част на лемежите от първия вид представлява равнобедрен триъгълник, който е леко вдлъбнат (обр. 3₁). Тези лемежи имат къса и тясна дръжка, която на края закривява под прав ъгъл. Дължината на работната част на лемежите от Преслав е 16 и 16,6 см и максималната ширина 17 и 21 см.

Дръжчести лемежи с триъгълна работна част и къса тясна дръжка са ни известни от редица тракийски селища, съществували през римската епоха — Мадара,⁵ с. Новосел,⁶ Пловдивско, и др. При тях обаче работната част е по-слабо или по-силно издута.

Вторият вид дръжчести лемежи имат по-особена форма. Работната им част прилича на лист, който е снабден с дълга плоска и значително широка дръжка (шир. от 4 до 7 см).

Тяхната дължина варира от 28,6 до 40 см, дължината на работната им част от 8 до 18 см при максимална ширина от 4 до 9,5 см. Освен в Преслав, в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ и в селището при с. Колю Мариново, Старозагорски окръг, лемежи от този тип са намерени в Пазарджишко,⁷ Врачанско⁸ и в развалините на крепостта до с. Глуфишево,⁹ Сливенско. Лемежите от Глуфишево са особено важни, защото са точно датирани в XII—XIII в.¹⁰ Изглежда, че тези лемежи са един нов тип, който се явява у нас през средновековната епоха, тъй като не ни са известни лемежи с такава форма от антични селища.

Весловидните лемежи с триъгълна работна част и дълга дръжка, както и лемежите с листовидна работна част и плоска дълга дръжка, макар и рядко, са били употребявани и в Киевска Русия, за което говорят двата лемежа, намерени в Райковецкото градище.¹¹

И тук възниква въпросът, на какво рало са принадлежали нашите дръжчести лемежи?

Като изхожда от конструктивните особености на ралото, Хр. Вакарелски смята, че весловидните лемежи са могли да се приспособяват и към трите типа рала, но приема за най-вероятно да са принадлежали към главинестото рало, което през римската епоха е било много разпространено у нас.¹² На друго мнение е Ж. Въжарова. Тя свързва тези лемежи с тракийската култура и смята, че те са принадлежали на кривовуищното рало, на което вуището излиза от плазичата и което според нея има тракийски произход.¹³

Ясно е, че да се свържат весловидните лемежи с един определен тип рало е трудно, да не кажем невъзможно. Археологическите данни показват, че тези лемежи са били разпространени както в Северна, така и в Южна България и Подбалканската равнина. Следователно възможно е те да са били прикачвани на правовуищното рало, което през IX—X в. се е употребявало в Североизточна България.¹⁴ Но възможно е да са служели и на кривовуищното рало, на което вуището излиза от плазичата. Това рало, както показва една надгробна плоча от Тракия, на която виждаме изображението му,¹⁵ е било познато на траките. Една миниатюра

¹ Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 11, обр. 5а.

² Д. Златарски, цит. съч., стр. 104, обр. 24—9.

³ Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 11.

⁴ Хр. Вакарелски, цит. съч., стр. 75, В. П. Левашева, цит. съч., стр. 29.

⁵ Хр. Вакарелски, цит. съч., стр. 99, обр. 26б.

⁶ П. Детев, Археологически вести, ГПНАМ, II, София, 1950, стр. 261, обр. 44а, б, в.

⁷ П. Детев, цит. съч., стр. 265, обр. 49.

⁸ Хр. Вакарелски, Стари земеделски сечива, стр. 426, обр. 269.

⁹ Т. Герасимов, Две находки със сечива и оръжия от XII—XIII в., ИАИ, XX, 1955, стр. 591, обр. 11—4.

¹⁰ Пак там, стр. 592.

¹¹ В. К. Гончаров, цит. съч., табл. V6—7.

¹² Хр. Вакарелски, цит. съч., стр. 427 сл.

¹³ Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 50 сл.

¹⁴ St. Stantchev, цит. съч., стр. 345.

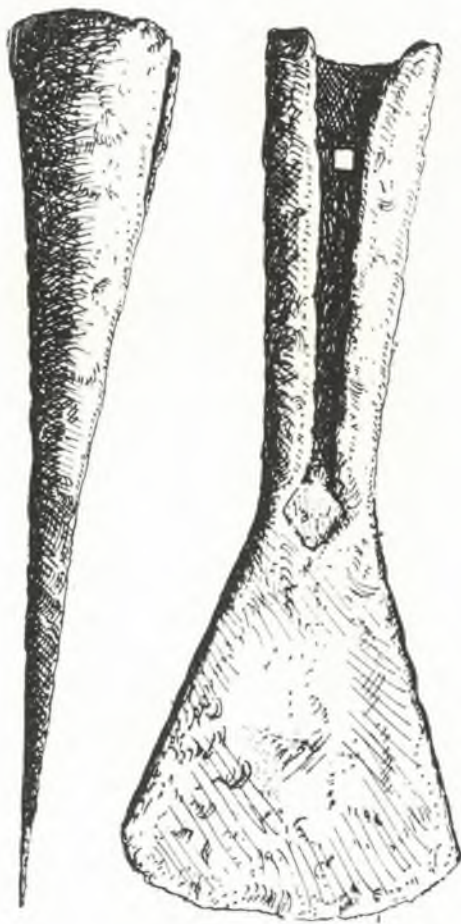
¹⁵ Г. И. Кацаров, Един паметник на земеделието в Древна Тракия, ИАИ, XII, 1939, стр. 405 сл. и обр. 185.

пък във византийски ръкопис от XI в.,¹ гдето също е изобразено този тип рало, говори, че то е съществувало и във Византия, а вероятно и у нас през Средновековието.²

Наралникът от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, както и двата типа лемежи — ръкавест и дръжчест, — имат малки и средни размери. Следователно те не са били особено производителни, защото браздата, която са правели, е била плитка и тясна. Вероятно с тях са си служели за предсеитбена оран или за оране на вече орана земя, а не за разораване на целини.

Чересла. Когато разглеждахме ръкавестите лемежи, казахме, че лемежите с несиметрично острие са били използвани в плуга. С дървения плуг, употребяван у нас през Средновековието, са свързани и т. нар. чересла (обр. 3_а), които са били намерени в Преслав и с. Челопеч, Софийски окръг. Те представляват масивен железен нож с обща дължина от 35,2 до 40,5 см, с дължина на работната част — острието — от 16 до 21,5 см и най-голяма ширина на острието от 4,5 до 5,5 см. При съвременните дървени плугове плужният нож се поставя пред лемежа, като се прикрепя към вуището³ не в отвесно положение, а под известен наклон. Такова положение заема той и в примитивния плуг, който е изобразен в англосаксонски календар от X—XI в.,⁴ както и в плуга, чието изображение виждаме върху един каменен блок от Плиска.⁵ Следователно положението на плужния нож не се е изменило. Известно е, че череслото е срязвало земята вертикално, а лемежът хоризонтално. За отмятане на откъртената пръст пък на ралицата вероятно е имало дървено ухо или нещо подобно, както при съвременните дървени плугове.⁶

Копрали. За да приключим с оръдията за оран, теглени от животни, трябва да кажем няколко думи и за върховете за копрали (обр. 5), тези малки оръдия, които нямат пряко отношение към обработването на земята, но са пряко свързани с ралото и примитивния плуг. Железни върхове за копрали са намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, в Перник, Плиска,⁷ Мадара.⁸ Работната им част представлява триъгълник, чиято основа е изострена, а на срещуположния връх се намира отворена конусовидна втулка. На втулката има дупка за гвоздеа, с който този железен връх е бил закован за дългата дървена дръжка. С върхо-

Обр. 5. Връх на копраля. Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“

Fig. 5. Poite d'anguillon — racloir. Le site du bassin du barrage „G. Dimitrov“

¹ G. Schlumberger, *L'épopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris, 1896, стр. 517.

² Този тип рало съществува у нас до късно в Югоизточна България, Подбалканската низина и Родопите. Вж. Хр. Вакарелски, *Из веществената култура на българите*, стр. 69 сл.; Ж. Выжарова, *цит. съч.*, стр. 49 сл.

³ Ж. Выжарова, *цит. съч.*, стр. 6.

⁴ L. Niederle, *цит. съч.*, стр. 67, обр. 11.

⁵ St. Stantchev, *цит. съч.*, стр. 342, обр. 2_а и стр. 345.

⁶ Хр. Вакарелски смята, че появата на ушите е по-късно явление. Срв. от същия, *цит. съч.*, стр. 107. Също Ж. Выжарова, *цит. съч.*, стр. 6.

⁷ Ст. Станчев, *Материали от дворцовия център в Плиска*, ИАИ, XXIII.

⁸ Р. Попов, *Материали от разкопките през 1934/35 г.*, Сборник Мадара, II, София, 1936, стр. 79, обр. 123, А. Авторът погрешно смята, че имаме работа с бойна бравда, пак там, стр. 79.

⁴ Известия на Археологическия институт, т. XXV

вете за копрали са почиствали натрупаната по лемежа пръст, която се събира при орането. С такива копрали си служеха у нас до неотдавна. Не е изключено тези инструменти да са били използвани и за изваждане на някои зеленчуци от земята.

Друга група оръдия за обработване на земята са ръчните оръдия. Тук отнасяме главно лопатите, разните видове мотики и копачки и дикелите. Разбира се, тези видове оръдия са свързани предимно с някои от клоновете на земеделието — лозарството, овощарството или градинарството.

Обр. 6. Земеделски сечива

1 — обкова на дървена лопата, с. Меден кладенец, Ямболско ;

2 — дикел, крепостта в Перник

Fig. 6. Instruments aratoires

1 — ferrage d'une pelle en bois, village Meden Kladenec, arr. de Iambol ;

2 — serfouette, la forteresse de Pernik

Обкови на лопата. Основното оръдие за работа в зеленчуковата и овощната градина, което и до днес се употребява, е била правата дървена лопата, снабдена с желязно острие (обр. 6.). От дървената част на лопатите досега у нас не са намирани следи, но железни обкови са ни известни от Преслав, с. Меден кладенец Ямболско, Плиска¹ и другаде. Нашите обкови за лопати са най-разнообразни по форма. Едни имат езиковидна форма на острието; други — форма, близка до полукръг или триъгълник, а някои — елипсовидна. Всички обаче независимо от формата в горната половина имат изрязан сектор, който представлява триъгълник, елипса или форма, близка до тях. И тъкмо в тази празнина е била поставяна дървената лопата, като краищата ѝ са влизали в специално направения жлеб от вътрешната страна на обковата. Той е различно дълбок — от 1 до 1,5 см. Обковите за лопати са различно големи в зависимост от големината на лопатата, за която са били предназначени. Дървените лопати с обкови са

били употребявани не само у нас, но и в другите страни — Полша, Чехия, Унгария и особено много в стара Русия. Железни остриета за лопати са намерени в Кешкемет и Пуста Сент Имре в Унгария,² както и в Киев,³ Суздал,⁴ Райковецкото градище⁵ и други селища на стара Русия. С дървена лопата с желязно острие е изобразен Адам⁶ над вратата на Суздалския събор. Такава лопата виждаме изобразена и в един псковски ръкопис от XII в.⁷ Дървените лопати с железни остриета са били в употреба в Украйна до преди революцията,⁸ а в някои села на Сибир те са били използвани до неотдавна.⁹ Ето защо ние не можем да се съгласим с

¹ К. Шкорпил, цит. съч., Альбом, табл. LIX₁, 23. Ст. Станчев, цит. съч., стр. 35, обр. 6A8, B13.

² J. Hampe, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig, 1905, I, comp. 105, обр. 171 и 172.

³ П. Н. Третяков, Сельское хозяйство и промыслы, История культуры Древней Руси, М. — Л., 1948, стр. 66, обр. 342, 3.

⁴ Пак там, обр. 341.

⁵ В. К. Гончаров, цит. съч., табл. VI₁₀, 11, табл. VII₆, 7.

⁶ П. Н. Третяков, цит. съч., стр. 68, обр. 35.

⁷ А. В. Арциховский, Одежда, История культуры Древней Руси, М. — Л., 1948, стр. 234, обр. 146.

⁸ В. С. Мамонов, Старинные орудия обработки почвы из с. Староселье СЭ, Москва, 1952, стр. 4, 72 сл.

⁹ Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 89.

Хр. Вакарелски, който смята железните обкови за дървени лопати, намерени в Преслав, за наралници с форма на плазична наставна обкова, т. е. лемежи, етнически свързани от него с аспаруховите българи.¹ От посочените по-горе примери се вижда, че железни остриета за дървени лопати са намерени не само в областите, където са живели българи, но и по север, където българи никогa не са живели, но дървото е имало широка употреба. Следователно погрешно е те да се свързват с прабългарите.

Функциите на правата дървена лопата с желязно острие са били най-разнообразни. С нея са разкопавали в зеленчуковата или овоцната градина, с нея са си служили за подрязване на различните корени и най-после с нея са разбивали буците пръст, които се получават при копането с лопата. Работата с права лопата се е смятала в с. Староселе, Украйна, до революцията за женска и младежка.²

Но не само в градинарството и овощарството е била използвана лопатата. Както се вижда от една миниатюра на Парижкото евангелие № 74,³ която по-късно е била възпроизведена в Лондонското евангелие на Иван Александър,⁴ правата лопата е била използвана и за прекопаване на лозята.

Дикелите. Все с лозарството и овощарството са свързани други едни инструменти—дикелите (обр. 6₂).

Те представляват инструменти с два дълги шипа, които имат квадратно или правоъгълно сечение. Отворът за дървената дръжка се намира в средата. Около него бузите са приплеснати и се издават навън като остри уши. Дикелите от Перник и с. Колю Мариново по форма са съвсем близки до дикелите от античното селище при Кадин мост,⁵ Кюстендилско, и Сепарева баня.⁶ В същност те са изпълнявали и същите функции — служели са за разравяне.⁷ За употребата им при обработването на лозята свидетелствува и миниатюрата от Парижкото евангелие № 74,⁸ възпроизведена по-късно в Лондонското евангелие на Иван Александър,⁹ за която по-горе споменахме, както и етнографски данни. Старата форма на дикелите живее и до днес в Кюстендилско, Родопите и другаде.¹⁰

Мотики. За да приключим с ръчните оръдия за обработка на земята, трябва да се спрем на разните форми мотики.

Според формата мотиките можем да разделим на две групи. Най-разпространени изглежда, че са били мотиките, чиято работна част е подобна на трапец със заоблени ъгли на малката основа (обр. 7). В горната част на тези мотики се издава железен паралелопипед, в средата на който се намира отворът за дървената дръжка. Отстрани на отвора бузите са приплеснати и се издават като уши. Мотиките имат различни размери — дължина на работната част 18—20 см и максимална широчина 13,5—19,5 см. Освен от Преслав, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ и Перник, мотики от този тип са ни известни от с. Долно Левски,¹¹ Пазарджишки окръг, Мадара¹² и другаде. Като форма тези мотики са ни познати още от римската епоха,¹³ следователно в нашите мотики с трапецовидна работна част живее още

¹ Хр. Вакарелски, цит. съч., стр. 100 сл. Като лемежи обковите за лопати са определени също от К. Пикорпил, Л. Огненова и С. Георгиева.

² В. С. Мамонов, цит. съч., стр. 73.

³ А. Grabar, *Les grands siècles de la peinture Byzantine*, Skira, стр. 177. За тази миниатюра се смята, че е била копирана от византийска миниатюра от преди XI в. Срв. Б. Филон, *Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър*, София, 1934, стр. 20.

⁴ Б. Филон, цит. съч., табл. 262.

⁵ Й. Иванов, *Отчет за разкопките при Кадин мост (Кюстендилско)*, ИАД, I, 1910, стр. 190, обр. 75.

⁶ Т. Иванов, *Археологически проучвания при Сапарева баня*, ИАИ, XXI, 1957, стр. 221, обр. 10.

⁷ Пак там, стр. 221.

⁸ А. Grabar, цит. съч., стр. 177. Тук неправилно е предадена работата с дикела като с права лопата.

⁹ Б. Филон, цит. съч., табл. 26₂ и стр. 20.

¹⁰ Т. Иванов, цит. съч., стр. 222.

¹¹ П. Детева, цит. съч., стр. 265, обр. 49.

¹² Р. Попов, цит. съч., стр. 67, обр. 103, А, Б.

¹³ Цв. Дремсизова, *Проучване в местността „Аргатово“, Преславско*, сп. *Археология*, кн. 1—2, год. I, София, 1954, стр. 75, обр. 54₂; R. Ulrich, *Catalog der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Zürich, 1890, 3931.

старата антична форма. Възможно е подобна форма да е имала и мотиката на табл. I от с. Колю Мариново, но нейната работна част е толкова повредена, че е трудно да се долови първоначалната ѝ форма.

Съвсем друга форма има мотиката, дадена на табл. IV, която е намерена в една гробница в старата църква „Петър и Павел“ в Преслав. Тя е подобна на ромб, на който двете страни са издължени и в ъгъла, образуван от тях, се намира отворът на дръжката. От двете страни на отвора се издават много остри и дълги шипове. Самата мотика е издута. Аналогии на тази мотика не са ни известни. По начина на направата тя прилича твърде много на старинните малки мотики, наричани чапи, от с. Староселе, Украйна.¹ И те са изработени от един железен лист и отворът за дръжката не е допълнително прибавен пръстен, а е направен на самата желязна пластина, както при нашата. Обаче мотичките от Староселе представляват триъгълник, а не ромб и по размери са малко по-малки.

Без съмнение мотиките са били употребявани и на нивата, и при обработката на лозята, и в градинарството, както се употребяват и до днес.

Към мотиките трябва да прибавим и едно друго оръдие за ръчна обработка на земята, намерено в Преслав (обр. 8). То се състои от две части, които имат различна форма и различно предназначение.

Обр. 7. Мотика. Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров.“
Fig. 7. Pioche. Le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

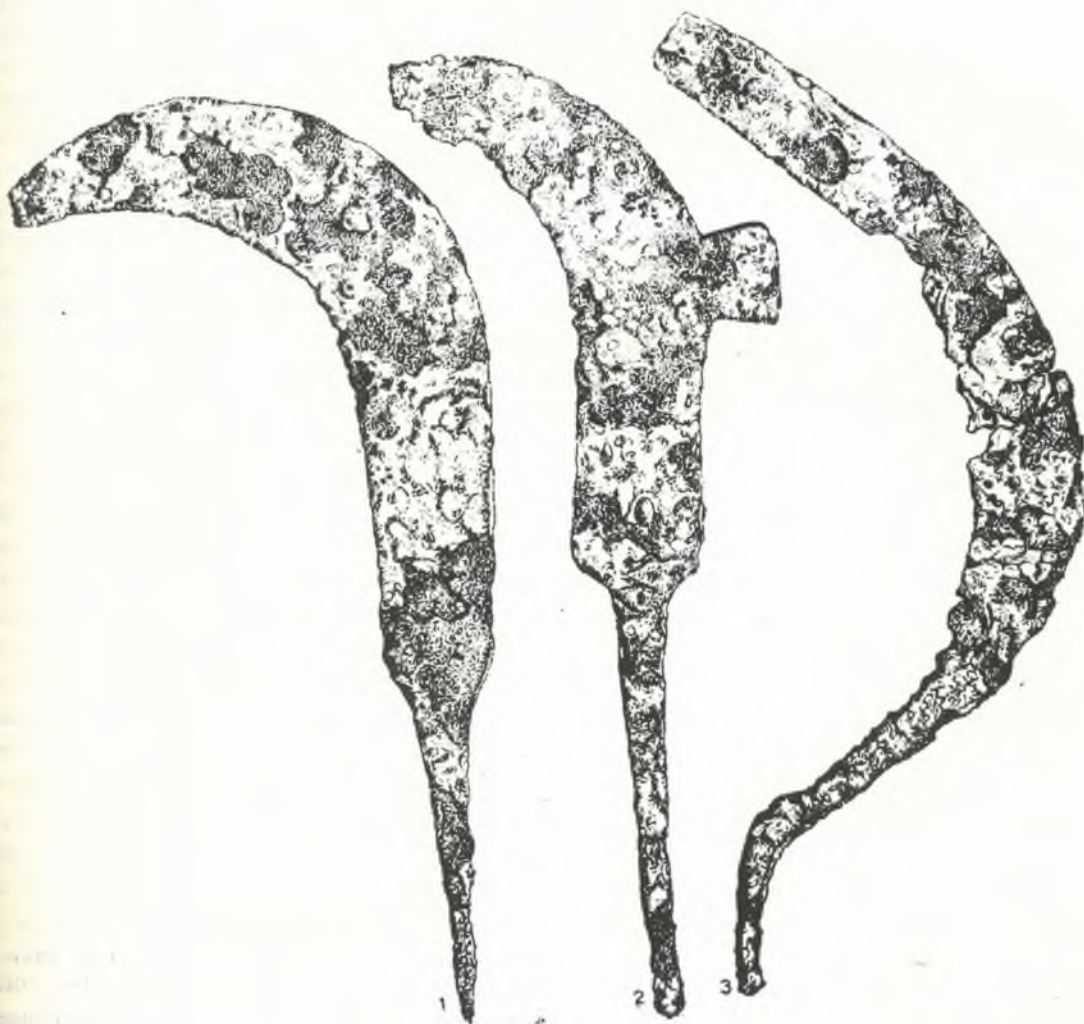

Обр. 8. Мотико-брадва. Преслав
Fig. 8. Hahe-pioche. Preslav

Едната част е широка и завършва с острие във форма на полукръг. Явно тази част е служела като мотика за разкопаване. Втората част е по-къса и представлява брадва с издължено към дръжката острие. Отворът за дървената дръжка представлява широк пръстен, който е фланкиран от остри шипове. Цялото оръдие е дълго 41 см, а само мотиката е дълга 16 см с линейна дължина на острието 24 см. Като инструмент тази мотико-брадва не е много удобна за работа, защото е тежка. Вероятно тя е била употребявана в места, където има корени или други някакви растения.

¹ В. С. М а м о н о в, цит. съч., стр. 71, обр. 44.

Все на територията на стария Преслав е намерена и една по-малка и лека мотика (табл. VI). В горната си част тя е съвсем тясна и там се намира отворът за дръжката, а към острието изведнаж силно се разширява, като достига широчина 12,5 см. Както размерите, така и формата ѝ показват, че тя е била използвана в градинарството. С подобни мотички и до днес си служат градинарите. Такава мотика е намерена в Райковецкото градище.¹

Обр. 9. Земеделски сечива

1, 2 — косер, Преслав; 3 — сърп, Преслав

Fig. 9. Instruments aratoires

1, 2 — serpettes, Preslav; 3 — faucille Preslav

Към земеделските оръдия на труда трябва да прибавим още сърповете, с които е ставал събирането на зърнените храни при жътвата, и косерите, които са се употребявали за подрязване на лозите.

Сърпове. Нашите сърпове представляват две разновидности на един и същ тип. Сърповете от първия вид — от с. Челопеч — и сърпът, намерен при разкопаването на Двореца в Преслав (обр. 9₃), са по-малки по размери (лин. дълж. 42 см.). Острието им е почти равномерно широко (шир. 2,5—3 см) и започва немного далеч от дръжката. Извивката на острието е също по-плитка.

¹ В. К. Гончаров, цит. съч., табл. VII₈.

Сърповете от втората група (обр. 10) — от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ — се отличават както по дълбоката извивка на острието си, така и по самото острие. Последното започва почти от средата на извивката на сърпа, т. е. лобът има защитна част, и острието още в самото начало е широко, а постепенно към края се стеснява. Самото острие е назъбено. Тези сърпове имат линейна дължина 50—50,5 см, ширина на острието 2,2—4 см. Те са изработени от доброкачествена стомана.¹ Подобен сърп у нас е намерен в

Обр. 10. Сърпове. Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“
Fig. 10. Faucilles. Le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

с. Долно Левски,² Пазарджишки окръг. Сърповете както от втория, така и от първия вид са близки също до един сърп от Екимауцкото градище³ и до сърповете от втората група от Райковецкото градище⁴ с тази разлика, че сърповете от втория вид са по-големи от древноруските и имат по-дълбока извивка на острието от тях. Особеностите в конструкцията на сърповете и преди всичко на сърповете от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, а именно големината им, извивката на острието и зъбите по него, особености, които ги доближават до югозападния тип древноруски сърпове⁵ и до съвременните, говорят, че те са били удобно оръдие за работа, което е осигурявало и висока производителност, защото голямата извивка е давала възможност да се обхване по-голям сноп от класове, а зъбите са улеснявали срязването им ниско долу до корена.

Косери. Казахме вече, че подрязването на лозите е ставало посредством косери. Нашите косери са от два типа. Косерите от първия тип (обр. 9₂) имат тънка и плоска дръжка, която е била облечена в дърво, а на гърба на работната им част се намира плосък широк издатък. Този издатък е изострен и с него са изсичали вероятно тънки клонки и стъбла. Такива косери ни са известни от Преслав и от местността Малката Шейтаница срещу Асеновата крепост в Асеновград.⁶

Косерите от втория тип (обр. 9₁) са подобни на първите с тази разлика, че нямат на гърба издатък. Този тип косери е доста разпространен. Освен в Преслав и средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ такива косери са намерени в Мадара,⁷ Плиска,⁸ в местността Малката Шейтаница срещу Асеновата крепост,⁹ в с. Горна Врабча,¹⁰ Пернишки окръг, с. Радево,¹¹ Сливенско, и другаде. Такива косери, както и косери с издатък са изобразени

¹ Р. Русев, Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в., сп. Археология, кн. 2, год. III, София, 1961, стр. 12.

² П. Детев, цит. съч., стр. 265, обр. 49.

³ Г. Б. Федоров, Градище Екимауцы, КСИИМК, I, Москва, 1953, стр. 121, обр. 52₁; В. И. Левашева, цит. съч., стр. 63, обр. 164.

⁴ В. К. Гончаров, цит. съч., стр. 67.

⁵ Според класификацията на В. И. Левашева, цит. съч., стр. 72, 73.

⁶ Д. Цончев, Принос към българската материална култура, ИАИ, XVII, 1950, стр. 299, обр. 246б.

⁷ Р. Попов, цит. съч., стр. 67, обр. 102 а.

⁸ К. Шкорпил, цит. съч., Альбом, табл. LIX₁₀; Ст. Станчев, цит. съч., стр. 40, обр. А₉.

⁹ Д. Цончев, цит. съч., стр. 299, обр. 246а.

¹⁰ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 592, обр. 72.

¹¹ П. Детев, Старините в рида Св. Илия, ИНМ Бургас, I, 1950, табл. XI₂.

и в миниатюрата на Парижкото евангелие № 74¹ и в Лондонското евангелие на Иван Александър,² за които вече говорихме. Косерите без издатък и до днес се употребяват за подрязване на лозите и за изсичане на стъблата на царевицата и слънчогледа.

КОВАШКИ ИНСТРУМЕНТИ

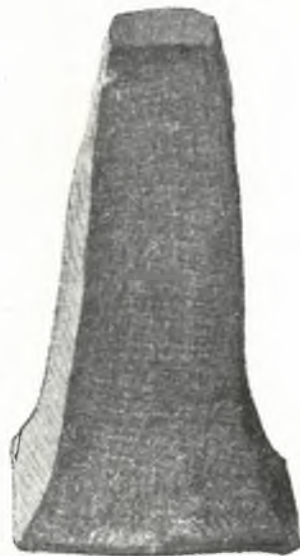
Наред със земеделието през Средновековието са се развивали и редица занаяти, като ковачество, дърводелство, златарство и др. Важно място е заемало преди всичко добиването на желязото и изработването на оръдията на труда, които са важна предпоставка за развитието на останалите занаяти. С изработването на оръдията на труда са се занимавали ковачите-железари, които освен оръдия са изработвали от желязо и предмети, свързани с домашния бит, облеклото и въоръжението на населението.

Наковални. От разнообразните инструменти, с които са си служели железарите, на първо място трябва да споменем наковалнята, върху която е ставало изковаването на крицата (разсовача), т. е. очистването ѝ от полепената сгурия. Върху наковалнята е ставало и коването на разнообразните железни предмети.

Наковалнята от Преслав (обр. 11) представлява пресечена четиристенна пирамида, чиято основа е била използвана за работна плоскост, а върхът ѝ е бил забит в дървен пън. Тя е сравнително малка. Нейната работна плоскост е около 38 кв. см при височина 11 см. Явно е, че на нея не са били изработвани големи железни предмети, както не е било възможно да се обработи и полученото първично желязо. Вероятно върху нея са били изковавани дребни предмети от желязо, а не е изключено тя да е била употребявана и от златарите. Пирамидалните наковални у нас са известни още от V—VI в. Такава наковалня например е намерена в Садовското кале.³ Макар и доста схематично предадена, подобна наковалня ние виждаме изобразена и в стенописите на църквата в Земен.⁴ Следователно тази форма на наковалня е възникнала рано и понеже е била удобна за работа, се запазила и продължила да съществува до късно. Наковални с пирамидална форма ни са известни също и от руските градове и градища.⁵ Съветските учени смятат наковалните с малки размери за златарски и ги датират в IX—XIII в.⁶

Чукове. За нанасяне удари при коването, а също и за срязване на горещото желязо ковачите са употребявали железни чукове, които са били снабдени с дървени дръжки. Чуковете са имали различна форма в зависимост от функционалното им предназначение така, както е и днес.

Ние разполагаме с два типа чукове, които имат различна форма и различно предназначение. Единият чук (обр. 12₁), е намерен в с. Смолянвци. Той представлява комбиниран инструмент от чук и острие, подобно на брадва. Целият инструмент е дълъг 25 см, острието е широко 12 см, чукът има работна плоскост около 29 кв. см. Почти в средата се намира отворът за дръжката. Чукът тежи над 3,5 кг. Както формата, така и теглото му показват, че този чук е чук-секач. Той е бил употребяван от ковача за срязване на горещото желязо. За работа с

Обр. 11. Наковалня. Преслав
Fig. 11. Enclume. Preslav

¹ A. Grabar, цит. съч., стр. 177.

² Б. Филов, цит. съч., табл. 26₂.

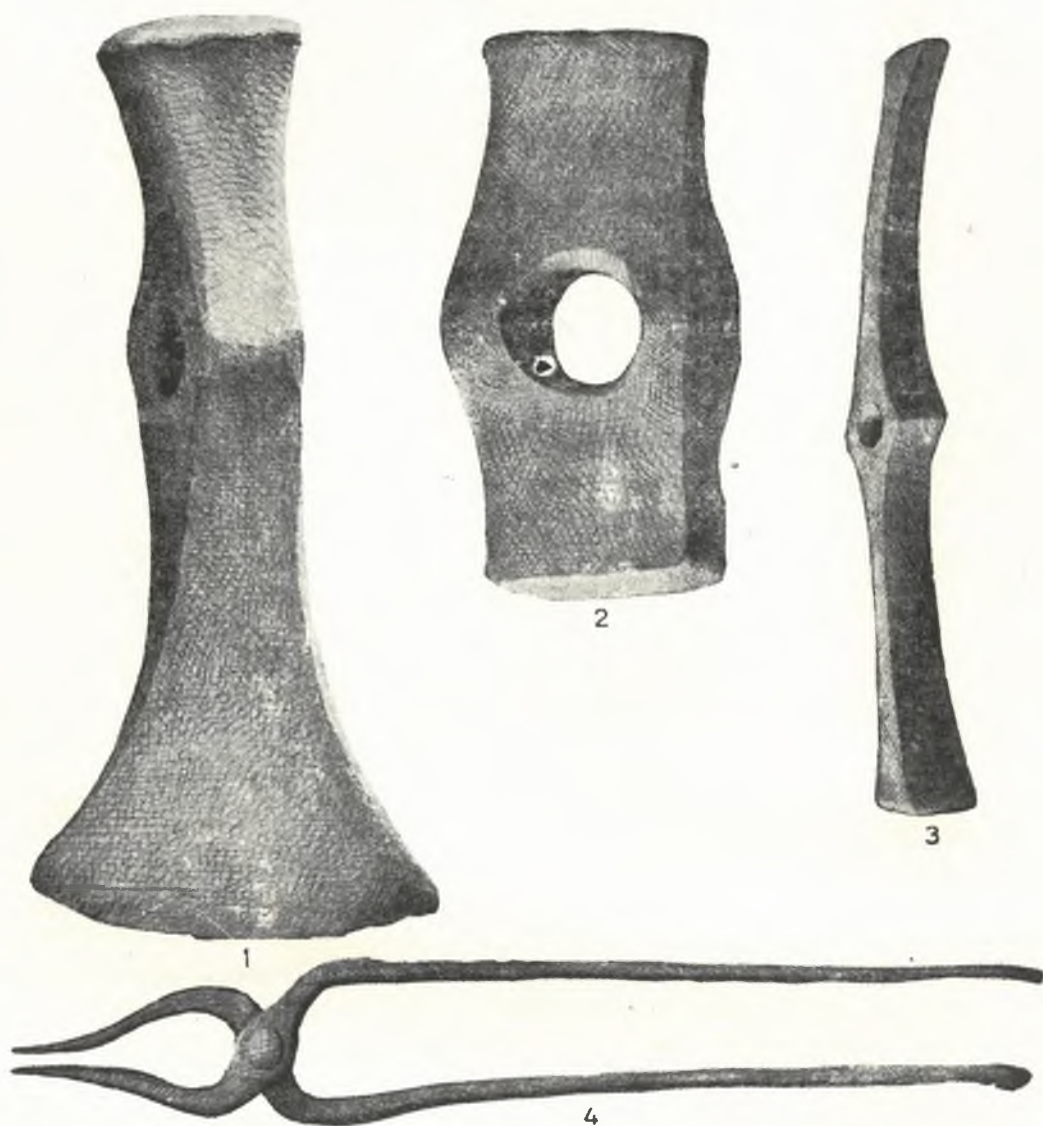
³ J. Welkow, Eine Götterfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien), Germania, 19, Berlin, 1935, стр. 155, обр. 5₁₈.

⁴ A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, Album, табл. XXX.

⁵ В. К. Гончаров, цит. съч., табл. XVIII₁₀; Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 58, обр. 16_{3, 4, 5} и обр. 17₁.

⁶ Пак там, стр. 58 сл.

такъв чук са били необходими двама души — един, който да държи чука-секач, а втория, който да нанася удари с друг чук върху чука-секач. Подобни ковашки инструменти са намерени във Волжка България.¹ Секачи с такава форма срещаме изобразени и върху гръцки чернофигурни вази, което ни дава основание да заключим, че тази форма се е появила още в Античността и, както се вижда от нашия чук и от този от Волжка България, почти без изменение е продължила да съществува и през Средновековието.

Обр. 12. Ковашки инструменти

1 — чук-секач, с. Смоляновци, Михайловградско; 2 — чук, Преслав; 3 — бакърджийски чук, с. Колю Мариново, Старозагорско;
4 — клещи, с. Колю Мариново.

Fig. 12. Instruments de forgeage

1 — hache-marteau, vill. Smolianovci, arr. de Mihailovgrad; 2 — marteau, Preslav; 3 — marteau de chaudronnier, vill. Kolio Marlново, arr. de Stara Zagora; 4 — ternaile, vill. Kolio Marinovo

Другият чук (обр. 12₂) е намерен в Преслав. Размерите му не са големи (дълж. 13,2 см и шир. 5,3 см). Работната му част, т. нар. шмол, има правоъгълно сечение (дълж. 5,3 см, шир. 1,5 см), както и горната част, върху която се е удряло с чука. Само че тази част е по-широка

¹ Един такъв чук-секач се пази в сбирките на Историческия музей в Москва, намерен във Волжка България, и се отнася към XIII—XIV в.

(2,8 см). Шмолът на този чук показва, че той е бил употребяван при разковаването или разтеглянето на желязото. Днес този тип чук се нарича щекла-теглич. Тези чукове са били известни и в употреба и в стара Русия.¹

Все с коването, но вече не на желязото, а на медта е свързан чукът от с. Колю Мариново (обр. 12₃). По форма той е съвсем различен от току-що разгледаните. Този чук е значително по-дълъг (30,3 см) и много тесен. Той представлява дебела четиристенна пръчка със слабо заоблени ръбове, която е леко извита. В средата е малко стеснена и образува разширение във форма на ромб. Тук се намира и отворът за дръжката. В единия край тази пръчка леко се разширява и образува чук с почти квадратна работна плоскост от около 7,5 кв. см. Другият ѝ край е сплеснат, леко разширен и има правоъгълна форма с размери 3,6/1,2 см. Този чук е бил употребяван от медникарите за оглаждането на медния лист, а също и при изработването на медни съдове. Подобни чукове се употребяват и до днес от бакърджиите.

Клещи. Друг важен инструмент, с който са си служели ковачите, са клещите. С тях ковачът е държал нажеженото желязо върху наковалнята, като е изковавал разнообразните предмети; с тях е била вземана крицата и е била подлагана наново на открит огън, после държана на наковалнята, гдето е била кована, докато се получи чисто желязо. Всички ковашки клещи са на шарнир и се състоят от две половини. По конструкция, форма и големина нашите клещи са различни. Най-обикновени и най-разпространени са клещите, на които двете части след шарнира, т. е. щипците, се издуват по-слабо или по-силно, а към края отново се свиват стават плоски и двата им края прилепват плътно един към друг (обр. 12₄, 13₁, 14). Клещите от с. Колю Мариново, Преслав и с. Смоляновци са различно големи. Дължината им се движи от 28,8 до 58 см. Няма съмнение, че с по-големите клещи ковачът си е служел при коването на големи предмети, докато малките клещи са били употребявани при изработването на по-малки предмети. Тази форма клещи е известна от Античността и тъй като се е оказала целесъобразна, се е задържала до днес.

Друг тип са клещите, показани на обр. 13₂. И при тях щипците след шарнира се издуват. В края обаче едната половина, която при работа е отдолу, става плоска, разширява се и краищата ѝ завиват нагоре така, че образуват гнездо, в което влиза краят на другата половина, който е също плосък и по-тесен. Самите клещи са сравнително масивни, тежки и дълги (дълж. от 52 до 56 см.) Изглежда, че с тези клещи ковачите са си служели при изработването на по-големи и тесни предмети, които влизали в гнездото и по този начин са били заципвани и държани здраво. Клещите от този тип от с. Крупник, с. Колю Мариново и с. Смоляновци намират аналогия в клещи от Германия.² Такива клещи срещаме също като водни знаци на хартия от Дубровник от 1335 г.³ и от Франкфурт от 1342 г.⁴ Както се вижда, тези клещи са били разпространени в области, гдето коваството е било специализирано.

Особена форма имат и клещите на обр. 13_{3,4}. Едните (обр. 13₄), които са намерени в местността Градище при Смоляновци, са масивни и големи, дълги 54 см. Техните щипци, които след шарнира вземат успоредна посока, са силно извити и самите им краища завиват също навътре, така че опират един в друг. Навярно този тип клещи са били употребявани при работа с обемни предмети и би трябвало да се смятат по-скоро за медникарски, отколкото за използвани при коването на желязо. Подобни клещи са ни известни още от римската епоха.⁵ За разлика обаче от нашите клещи, щипците на римските клещи чулят едва към края, т. е. въгълът на извивката е по-далеч от шарнира.

Съвсем особена форма имат клещите на обр. 13₃ от с. Крупник. Те са тънки и дълги 48 см. Щипците им след шарнира се издуват в една страна, като тази половина, която при работа

¹ Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 59.

² H. Ohlhafer, цит. съч., табл. 10₇₉₁.

³ V. Mošin, S. Trajić, Filigranes des XIIIe et XIVe ss., Zagreb, 1957, II, табл. 834₇₀₆₉.

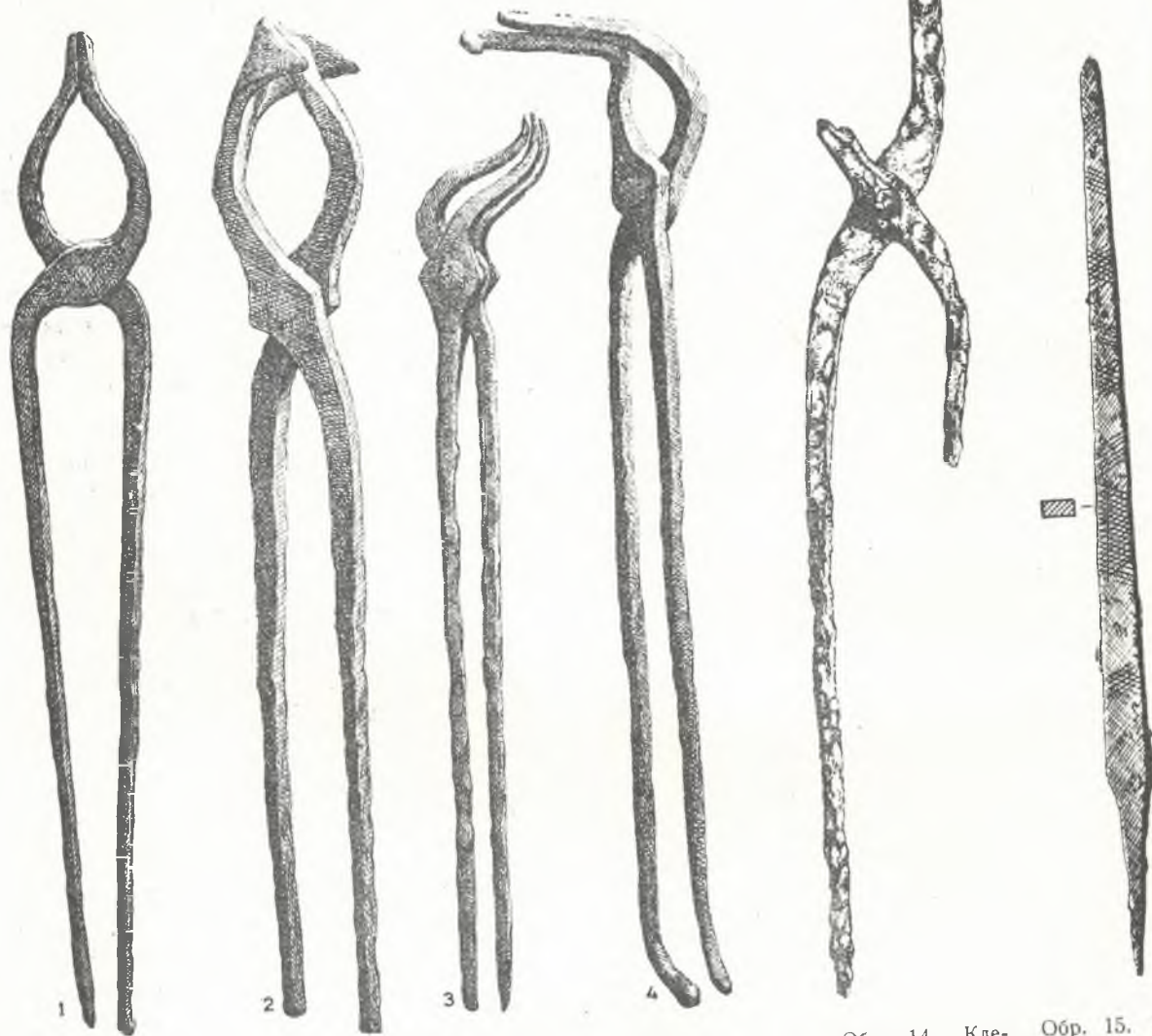
⁴ Пак там, табл. 834₇₀₆₉.

⁵ H. Ohlhafer, цит. съч., стр. 58, обр. 24 и табл. 11.

е прищипвала предмета отгоре, е малко по-издута от долната. Долната половина на щипците се раздвоява и през процепа преминава другата половина.

От конструкцията на клещите се вижда, че те са били предназначени за изваждане от огъня на неголеми предмети. Аналогии на този тип клещи не ни са известни.

Ръжен. От с. Крупник произхожда и един ръжен (табл. II₂). Той представлява дълга 65 см желязна пръчка с дебелина 0,8 см. Откъм по-дебелия си край пръчката завива и образува колело, а другият ѝ край е слабо прегънат и образува кука. При работа ръженът се е хващал за колелото, а с куката е била издърпвана сгурията, която по време на работа е попадала и запушвала тръбата на духалото.¹

Обр. 13. Клещи

1 — с. Колю Мариново, Старозагорско; 2, 3 — с. Крупник, лагоевградско; 4 — с. Смоляновци, Михайловградско

Fig. 13. Tenailles

1 — vill. Kollo Marinovo, arr. de Stara Zagora; 2, 3, — vill. Krupnik, arr. de Blagoevgrad; 4 — vill. Smolianovci, arr. de Mihallovgrad

Обр. 14. Клеши. Преслав
Fig. 14. Tenailles. Preslav

Обр. 15. Пила. Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“
Fig. 15. Lime. Le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

¹ Железните ключове, намерени в с. Дългопол, са определени неправилно като ръжени. Вж. Д. Златарски, цит. съч., стр. 107, обр. 8.

Пили. Един от най-важните инструменти, посредством който е ставало изглаждането в студено състояние на черните и цветните метали, а също и на костените предмети, е била пилата. Петте пили, които са намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, са плоски (обр. 15). Работната им част има правоъгълно сечение и на единия край завършва с остра желязна дръжка за набиване в дърво. Тяхната дължина се движи от 10 до 23,5 см при ширина на работната част около 1 см и дебелина 0,2—0,5 см. Нашите пили са кръстосано насечени. Те имат закалена работна част, изработена посредством циментация на цялото сечение.¹ Този начин на изработване на пили се е запазил до наши дни.² Пили с кръстосано насичане ни са известни от стара Русия.³ Колчин отбелязва, че в Русия те са се появили не по-късно от XII в. Той свързва тяхното появяване със специализирането на металообработването и главно с изработването на ключалките.⁴ Пилите с кръстосано насичане се смятат за по-свършени от пилите с едноредно насичане, които са съществували в Античността, тъй като техните зъби са по-малки, вследствие на което стърготините, които се получават при оглаждането на предмета, са по-дребни и по-лесно се отделят под инструмента.⁵ Изобщо тези пили почти по нищо не се отличават от съвременните.

ЗЛАТАРСКИ ИНСТРУМЕНТИ

С обработването на металите, но, разбира се, главно на цветните и благородните, са свързани и златарските инструменти, намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ и в Мадара.

Длета-секачи. От разнообразните инструменти, с които са си служели златарите, т. е. занаятчиите, изработващи накити от бронз, мед, сребро и злато, на първо място трябва да споменем обикновените длета-секачи (обр. 16₁), с които златарите са срязвали в студено състояние металите, за да изработят накита. Тези длета-секачи са подобни на длетата от простия тип или по-скоро приличат на малки клинове, чиято дължина се движи от 6,3 до 10 см при ширина на острието от 0,7 до 2 см. Те са имали доста изискана форма, която е отговаряла на функционалното им предназначение, и затова се е запазила до наши дни.

Пробой. За пробиване на дупки златарите са употребявали друг инструмент, наричан пробой (обр. 16₂). Пробоят от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ е по форма близък на секачите с тази разлика, че в долния край той се стеснява постепенно и добива форма на шило с диаметър 0,2—0,3 см. Дълъг е 7,1 см и широк в горната си част 1 см.

Наковални. Изработването на златарските произведения е ставало върху наковални, които са имали различна форма. Така например в Преслав, както вече казахме, е намерена пирамидална наковалня с малки размери, която е могла да бъде употребявана както от ковалите за изковаване на дребни железни предмети, така също и от златарите.⁶ А в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ е намерена наковалня също от желязо, но с друга форма (обр. 17). Тя представлява обработен железен къс с правоъгълна форма, дълъг 6 см, дебел 1,2 см и широк в единия край 2,6 см, а в другия 3,6 см. Изглежда, че наковалнята е била използвана продължително време, тъй като в двата края на тази страна, върху която се е чукало, е леко издълбана.

Подобна форма има и наковалнята, намерена в Мадара (табл. III₁), само че на едната ѝ страна — горната — има две кръгли вдлъбнатини с диаметър 2 и 2,3 см. Явно е, че на тази

¹ Р. Русев, цит. съч., стр. 13.

² Пак там, стр. 13.

³ Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 68, обр. 30₁-а.

⁴ Пак там, стр. 69.

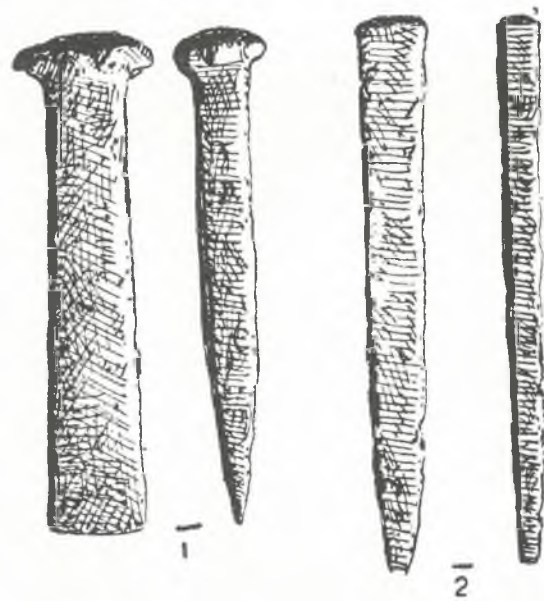
⁵ Пак там, стр. 69.

⁶ Вж. обр. 11.

наковалня са били изчуквани метални полусфери и тя се нарича железен ещек. Дълга е 12,5 см, широка 3,5—3,8 см и дебела 3 см.

Заедно с тази наковалня в Мадара са намерени още два железни предмета — инструменти. Единият представлява кръгла желязна пръчка, която е дълга 37,5 см и има диаметър около 2 см (табл. III). В единия си край на протежение 16,5 см тя е плоска, широка 2,8 см и дебела около 1 см. Другият ѝ край е също сплеснат, но той е дълъг 3,5 см, широк 2,5 см и дебел около 1 см. Може да се допусне, че този инструмент представлява златарска наковалня, на която са били подгъвани ръбове. В такъв случай малката сплесната част е работната ѝ плоскост, а обратната страна е била забита в дървения пън.

Другият инструмент (табл. III) има форма на островърх лист, снабден с плоска дръжка. От двете страни листът е леко вдлъбнат. Трудно е да се определи предназначението му.

Обр. 16. Златарски инструменти

1 — секач, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“; 2 — пробой, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“

Fig. 16. Instruments d'orfèvrerie

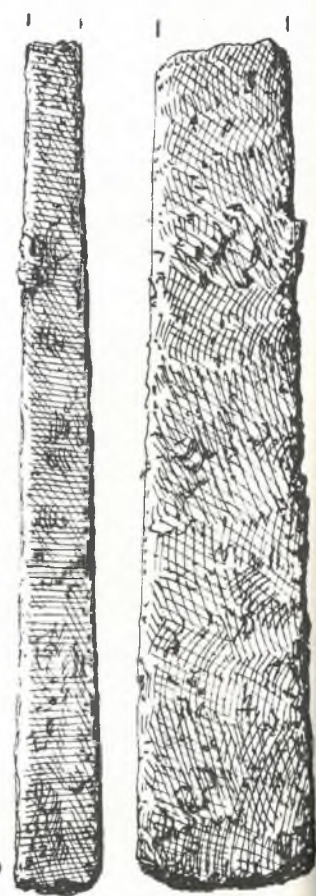
1 — burin, le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“; 2 — percoir, le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

ДЪРВОДЕЛСКИ ИНСТРУМЕНТИ

Друг важен занаят през Средновековието е било дърводелството. То е било тясно свързано със строежа на жилищните и всякакви други постройки, с изработването на земеделски оръдия и най-разнообразни предмети от домашния бит.

Брадви. Главното и универсално оръдие, което е служело едновременно в домакинството, в дърводелството, а в случай на нужда и като оръжие е била брадвата. Нашите брадви — от Преслав и от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ — имат различна форма и според това можем да ги разделим на две групи: брадви с тясно острие и брадви с удължено към дръжката острие.¹

¹ Ние се ползуваме от класификацията, която още на времето А. А. Спицин е направил на брадвите от Новгородските кургани. В основата на тази класификация са легнали формата и ширината на острието, което пък

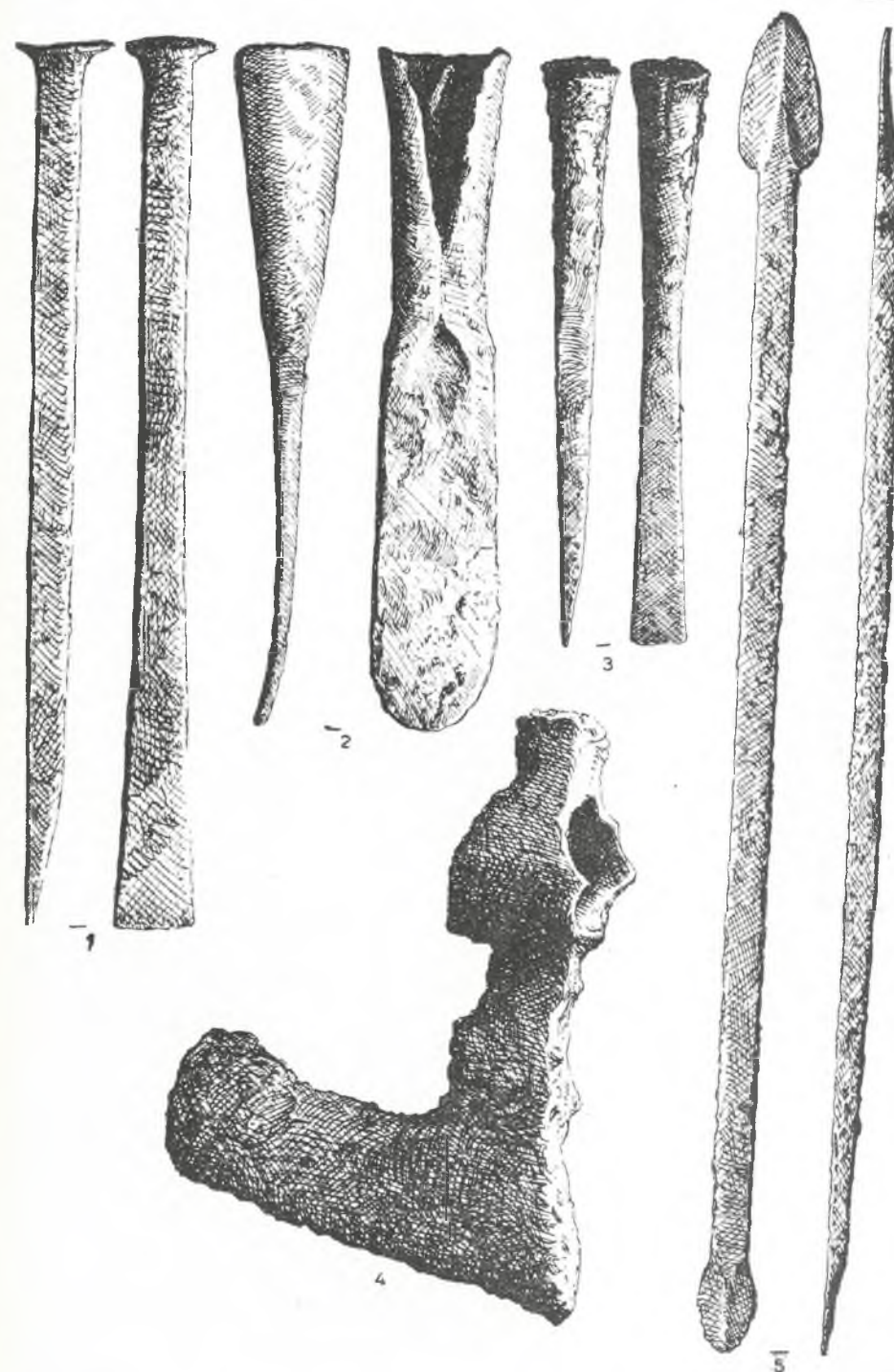

Обр. 17. Златарска наковалня.

Средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“

Fig. 17. Enclume d'orfèvre. Le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

„G. Dimitrov“

Обр. 18. Дърводелски инструменти

1, 2, 3 — длетя, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“; 4 — брадва, крепостта м. Гюрля, язовир „Г. Димитров“; 5 — свредел, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“

Fig. 18. Outils de menuiserie

1, 2, 3 — ciseau, le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“; 4 — haché, la forteresse du lieu dit Gurlla, barrage „G. Dimitrov“; 5 — vrille, le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

славя различните качества и механически свойства на всеки тип. Така Спицин набелязва три типа брадви: с издължено към дръжката острие, с несиметрично острие и с тясно острие. Вж. от същия, Курганы Санктпетербургской губернии в разкопках Л. К. Ивановского, МАР, № 20, С. Петербург, 1896, стр. 34. Тази класификация е възприета от Б. А. Колчин и от В. П. Левашова, която обаче разглежда групите в обратен ред. Вж. Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 103 и В. П. Левашова, цит. съч., стр. 40.

Освен това имаме двойни брадви, при които са съчетани двете форми, а също и част от брадвичка, която е преходна форма между брадвите с тясно клиновидно острие и тези с несиметрично широко острие.

Най-много на брой са брадвичките от първия тип — с тясно острие (табл. IV). Те са сравнително малки размери. Дължината им варира от 15 до 19,5 см и при най-голяма ширина на острието от 4,3 до 5 см. Всички брадвички имат на тилната си част правоъгълна или квадратна плоскост, която твърде много напомня на чукче. Това показва, че те са били използвани и като ударни инструменти, например за зачукване на гвоздеи или нещо друго.

Брадви с тясно клиновидно острие са ни известни още от Ганното средновековие от гробове в Унгария¹ и от Коринт.² На европейската част на Съветския съюз те се явяват също в първата половина на първото хилядолетие.³ В Русия не се срещат след XII в., а у финските племена са били в употреба и през XIV в.⁵ У нас тази форма се запазва до наши дни с някои малки изменения в горната част.

Брадвите от втория тип (обр. 184) са с удължено към дръжката острие. По размери те също не са големи. Дължината им варира между 13,5 и 16 см, а дължината на острието от 8 до 12 см. При отвор за дръжката и те имат приплеснати бузи, които издават отстрани като уши. Някои от тези брадвички имат на тилната си част чукче като брадвичките от първия тип. Те представляват крайното развитие на брадвите с тясно клиновидно острие, което постепенно се разширява и удължава по посока на дръжката за да добие тази форма, която се запазва и до днес. Разбира се известни изменения настъпват например в горната част на брадвата — изгубват се чукчето и заострените уши, но това в никакъв случай не изменя механическите свойства на брадвата. Появили се още през римската епоха, брадвите с удължено към дръжката острие добиват широко и повсеместно разпространение през средновековната епоха. Ние намираме такива брадви не само у нас, но и в Унгария,⁷ Чехия,⁸ Румъния,⁹ Северен Кавказ,¹⁰ Волжка България,¹¹

Обр. 19. Двойна брадва.
Преслав

Fig. 19. Double hatch.
Preslav

стара Русия¹² и Прибалтика.¹³

Брадвите с удължено към дръжката острие са съществували и са се употребявали едновременно с брадвите с тясно острие, така че в случая не се касае до хронологическо изменение и усъвършенстване на формата. Същото отбелязва и Левашова за най-разнообразните форми брадви, намерени на територията на Съветския съюз.¹⁴

¹ J. Hampel, цит. съч., III, табл. 110¹⁰, 133¹, 134⁶.

² R. Davidson, цит. съч., табл. 87¹⁴¹⁵, стр. 193.

³ В. П. Левашева, цит. съч., стр. 40.

⁴ Пак там, стр. 41.

⁵ Пак там, стр. 41.

⁶ Това изменение отбелязва и Ст. Станчев в работата си Некрополът до Нови пазар, София, 1958, стр. 10.

⁷ J. Hampel, цит. съч., III, табл. 110⁷, 9.

⁸ J. Poulik, Velkmoravské stredisto staré zámky u Brna, Archeologické rozhledy, 1—2, 1949; стр. 51, обр. 2.

⁹ D. V. Rosetti, Siedlungen der Kaiserzeit und der Volkerwanderungszeit bei Bukarest, Germania, 18, Berlin, 1934, стр. 207, обр. 1³, b.

¹⁰ ГИМ, Москва, Инв. № 46 123, 80 135.

¹¹ ГИМ, Москва, Инв. № 34 084—34 089.

¹² В. П. Левашева, цит. съч., стр. 43, обр. 11.

¹³ Брадвите се пазят в сбирките на ГИМ в Москва, инв. № 32 744 и 32 745.

¹⁴ В. П. Левашева, цит. съч., стр. 46 сл.

Преходна форма между двата типа брадви представляват двете части от острието на брадвички — едната от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, а другата от разкопките на църквата в с. Църквище (Клисекьой), които са леко разширени към дръжката.

От Преслав произхожда и една двойна брадва (табл. IV). Едната ѝ част представлява брадва с удължено към дръжката острие, а срещуположната — брадва с тясно клиновидно острие, което обаче е слабо разширено към дръжката. По средата се намира отворът за дръжката, който е фланкиран от издатъци с правоъгълна форма. Цялата брадва е дълга 35,3 см, а краят с удълженото острие — 15 см; самото острие е дълго 13,3 см, а е широко 5,5 см. Другият край е дълъг 16,3 см, с най-голяма широчина на острието 6,8 см. Без съмнение двете части на брадвата са имали различно предназначение. Докато тясното острие е служело за разцепване на дървото, то удълженото острие е служело за срязване или за дялане на дървото. Съвсем близка до нашата брадва е двойната брадва, намерена в с. Спасово, Старозагорски окръг.¹ Такава брадва, но от неизвестно местонахождение се пазят и в сбирките на Археологическия музей в София (обр. 19).²

Най-после нека се спрем и на функциите на отделните видове брадви.

Като приема типологическата класификация на брадвите, направена от А. А. Спицин, Колчин смята, че на всеки тип са били свойствени определени функции.³ Така например брадвите от първия тип — с удължено към дръжката острие, — които според него са най-масивни и най-тежки, той смята за дюлгерски; втория тип — с несиметрично разширено острие — свързва с дърводелството и бърварството, а третия тип — с тясно клиновидно острие — определя като дърварски, т. е. използвани за сечене на дърва в гората.⁴ На друго мнение е Левашова. Тя отхвърля разграничението на функциите в зависимост от типа, което прави Колчин, като привежда за пример факта, че от всеки тип са намерени както малки, така и големи брадви и че за дърваря и дюлгерина са неудобни малките брадви, а обратно, на дърводелеца са необходими по-леки брадви.⁵ Тя смята, че всички типове брадви са се употребявали за разни работи в зависимост от големината и тежестта им.⁶ Така масивните брадви независимо от тяхната форма са били употребявани от дърварите и дюлгерите, а по-леките са се употребявали от дърводелците и от бърварите.⁷ В случая ние смятаме, че Левашова има известни основания и е права, но дотолкова, доколкото с един инструмент с определени функции може да се извърши и друга работа, когато размерите и теглото му не позволяват да се употреби за това, за което е предназначен. Няма съмнение например, че нашите брадвички, които имат тясно клиновидно острие и които са сравнително малки и леки, в никакъв случай не са могли да бъдат употребени за сечене на дърва в гората, докато брадвите с удължено към дръжката острие са по-масивни и вероятно са били употребявани за рязане на дървото. Тези брадви са служели и като оръжие.⁸ Що се отнася обаче до основното функционално предназначение на трите типа брадви, ние се присъединяваме към мнението на Колчин и смятаме, че то е напълно основателно. Трите основни форми брадви, които още на времето А. Спицин е определил, са се запазили и до наши дни, и сега всяка една от тези форми брадви има определени функции, т. е. всяка от тях е удобна и предназначена за извършване на една определена работа. Така брадвите с тясно клиновидно острие, които днес се наричат топоры, се използват от дърварите за сечене на дърва в гората. Тяхната работна част е дълга и тясна и тя като клин по-лесно достига до сърцето на дървото. Брадвите с разши-

¹ П. Детева, ГПНМ, II, София, 1950, стр. 263, обр. 46³ и стр. 264.

² Брадвата има инв. № 3105.

³ Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 103.

⁴ Пак там, цит. съч., стр. 103.

⁵ В. П. Левашева, цит. съч., стр. 42.

⁶ Пак там, стр. 42.

⁷ Пак там, стр. 42.

⁸ Ст. Станчев и Ст. Иванов, Некрополът до Нови пазар, София, 1958, табл. XXXII и стр. 106 сл. Ст. Михайлов, Един старинен некропол при Нови пазар, ИАИ, XX, 1955, стр. 308, обр. 9.

рено несиметрично острие, които дърводелците наричат брадва, се употребяват от тях за цепене, а така също за дялане и изглаждане на дървото. Бравите с издължено към дръжката острие, или както ги наричат още секира, се употребяват за извършване на дюлгерски работи. Разбира се, както вече казахме, нищо не е пречело, както и днес не пречи, всяка брадва да бъде употребена за всякаква работа без оглед на основното ѝ предназначение.

Тесли. Друг инструмент, който е служел за предварителната груба обработка на дървото при изработване на битови предмети, в дюлгерството и пр., е била теслата. Нашите тесли са два типа — с вертикална втулка (обр. 20) и с отвор за дървена дръжка (табл. I). Работната част на теслите с втулка е разширена и изострена. Към горния край тя се стеснява постепенно и стените ѝ завиват навътре, като образуват отворена втулка. Тесличката от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ е сравнително дълга и тясна (дълга 15,2 см при ширина на острието 3,5 см), докато тесличките от местността Селищар при с. Челопеч (обр. 20) и тази от Преслав са почти еднакви по форма и размери. Те имат дължина 10,3—11,2 см и ширина на острието 5,2 см. Теслички с втулка са ни известни от Новотроицкото градище,¹ Новгород² и другаде.

Обр. 20. Тесличка.
С. Челопеч, Со-
фийско
Fig. 20. Herminette.
Vill. Celopech, arr. de
Sofia

С втулчатите теслички вероятно са си служели при издълбаването на дървените корита или при направата на други домакински вещи.

Теслите от втория тип са много близки до съвременните. Теслата от Преслав (табл. VI) е с почти правоъгълна работна част, а на другата страна се намира отворът за дръжката, който е фланкиран от два слабо издадени шипа. Тя е дълга 19,8 см с широчина на острието 6,5 см. Подобна тесла е намерена и в Плиска.³ У нас този тип тесли са известни още от времето на римското владичество.⁴ Такива тесли се срещат често и в археологическите материали от староруските селища.⁵

Малко по-друга форма имат двете тесли от с. Колю Мариново (обр. 21). Тяхната работна част е с езиковидна форма. Към нея е заварен допълнително един паралелопипед, в който е направен отворът за дръжката. Паралелопипедът е служел за чукче. От това можем да заключим, че тези тесли са били използвани и като ударни инструменти. Едната тесла е дълга 23,5 см при дължина на работната част 16,5 см и максимална ширина 9 см. Другата е дълга 20 см, с дължина на работната част 14 см и максимална ширина 7,7 см. Аналогии на тази форма тесли не ни са известни.

Тук е мястото да споменем и един друг инструмент за обработка на дърво, който е намерен в Преслав и се състои от две части (табл. VI). Едната част представлява тесла, чиято дължина съставлява две трети от цялата дължина на инструмента, а другата част — неголяма бравичка с тясно острие. Отворът за дръжката е фланкиран от остри уши. Както се вижда, този инструмент е дърводелско-строителен, т. е. дюлгерски. Докато теслата е служела за дялане на дървото, малката бравичка е била употребявана за цепенето му.

Скобели. Друг инструмент, с който се е извършвала също предварителна обработка на дървото — обелване на кората или неговото изглаждане — а бил скобелът, или както го наричат още оберъчка (обр. 22). Скобелът от Преслав представлява дъговидно извит нож.

¹ И. И. Ляпушкин, Горадище Новотроицкое, МИА СССР, 74, М.—Л., 1958, стр. 20, обр. 83.

² Б. А. Колчин, Железообработваещо ремесло Новгорода Великого, МИА СССР, 65, Труды Новгородской археологической экспедиции, II, Москва, 1959, стр. 34, обр. 172.

³ К. Шкорпил, цит. съч., Альбом, табл. LIX₁₃.

⁴ Т. Иванов, цит. съч., стр. 222, обр. 13; З. Морфова, Светилището на Зевс и Хера при Гаганица Берковско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 307, обр. 7.

⁵ Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 33, обр. 16. Същият, Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси, стр. 111 и 112, обр. 74.

чието острие е еднакво широко. Той е снабден от двете страни с тесни железни дръжки, които са били облечени в дърво. Скобелът се е хващал с двете ръце и се е движел по посока на лицето, което е работело с него. Част от такъв скобел е намерена в славянобългарското селище при с. Попина, Силистренски окръг.¹ В стара Русия, гдето дървото се е употребявало най-много и е имало най-широко приложение, се срещат и най-често оберъчки. Голям брой оберъчки са намерени в Новгород,² Райковецкото градище,³ Киев,⁴ Вишгород,⁵ Москва⁶ и другаде.

Триони. За срязване на дървото и изобщо на дървения материал дърводелците са си служели и с триони. В Преслав в местността Дълбок път — Румска река заедно с човешки кости е намерен трион⁷ с двоен рез, т. е. с назъбено острие от двете страни. Той е дълъг 42,3 см и широк около 3,5 см (обр. 23). От едната страна е снабден с тясна плоска дръжка, на която има отвърстие, а от другата страна — с тясна дръжка, която завива и образува малко колелце. Това колелце, както и дупката на правата дръжка в срещуположния край показват, че трионът е бил снабден с лък, който вероятно е бил от дърво и е изгнил. Триони с рамка, но с единичен рез са намерени на няколко места в стара Русия — Новгород,⁸ Старая Рязан,⁹ Райковецкото градище¹⁰ и др.

Длета. За дълбане на различни жлебове в дървото средновековните занаятчи са си служели с разнообразни по форма длета. Два са основните типа длета: обикновени, или както ги наричат още прости, и длета с вертикална втулка.

Обикновените длета (обр. 18) представляват желязна пръчка, която в горния си край е кръгла и има плоско разширение, по което се е удряло с чука, а в долната част е четириръ-

Обр. 21. Тесла.
с. Колю Мариново,
Старозагорско
Fig. 21. Herminette.
vill. Kolio Marinovo,
arr. de Stara Zagora

Обр. 22. Скобел. Преслав
Fig. 22. Plane Preslav

Обр. 23. Трион. Преслав
Fig. 23. Scie. Preslav

¹ Ж. Вържарова, Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 18, обр. 6.

² Б. А. Колчин, Железообработващото ремесло Новгорода Великого, стр. 40, обр. 22.

³ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси, стр. 113, обр. 78.

⁴ М. К. Каргер, Землянка-мастерская киевского художника XIII века, КСИИМК, XI, М.—Л., 1945, стр. 12, обр. 10.

⁵ В. И. Довженко, Огляд археологичного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр, Археологія, III, Київ, 1950, табл. II₁₄.

⁶ А. В. Арциховский, Царичинские курганы, МИА СССР, М.—Л., 1947, стр. 80, обр. 1.

⁷ Част от трион е намерена и в м. Селище. Вж. Ж. Вържарова, Желязната работилница — „Селище“ — Преслав, Slavia Antiqua, VII, Poznań — Wrocław, 1960, стр. 398, обр. 10a.

⁸ Б. А. Колчин, Железообработващото ремесло Новгорода Великого, стр. 35.

⁹ А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА СССР, 49, Москва, 1955, стр. 108.

¹⁰ В. К. Гончаров, цит. съч., стр. 123.

⁶ Известия на Археологическия институт, т. XXV

беста, постепенно става плоска, леко се разширява и завършва с острие. Длетата са с различни размери: дълж. от 14,6 до 28 см и шир. на острието от 1,1 до 2,5 см. Те са изработени от мека стомана и имат наварено острие от евтектоидна стомана. Острият край е закален и отвърнат, като самата заварка е извършена много добре.¹

Обикновени длета са ни известни от Преслав, от разкопките на църквата в с. Църквище (Клисекъй), от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“. С такива длета са си служели и дърводелците в стара Русия. От този тип длета са намерени в Новгород,² Райковецкото градище³ и другаде.

Вторият тип длета се различават от първия само по това, че в горната си част имат куха втулка за дървена дръжка, по която се е удряло с чука (обр. 18₃). Долната им част е като на обикновените длета. Тези длета имат също различни размери (дълж. от 12,1 до 1,5 см при шир. на острието 0,9—1,8 см). У нас такива длета са намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“. Длета с втулка са ни познати също и от древноруските центрове.⁴

Все в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ са намерени втулчати длета, но с друга форма на работната част. Едното (обр. 18₂) е дълго 18,1 см, с ширина на работната част 3,5 см. Горната му част представлява куха втулка за дървена дръжка, а работната има форма, подобна на език, който е бил изострен покрай. Останалите длета (обр. 24₁) които са четири на брой, са с дълга куха втулка за дървена дръжка и острие във форма на правоъгълник, едната страна на който е малко разширена. Тези длета имат острие от две страни — по разширената страна на работната част и по долната страна. Явно е, че те са били използвани от двете страни. Този тип длета намират аналогии в длета от Райковецкото градище.⁵

Изземки. Многообразната дърводелска дейност и разнообразна продукция са изисквали и съответните специални инструменти. Така например за вътрешното изглаждане на домашните съдове майсторът не е могъл да използва длета с обикновени форми, а си е служил с длета, които днес се наричат изземки.

Изземките също имат различна форма. В средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ са намерени две изземки с плоска дръжка. Работната част на едната (обр. 24₂) е във форма на лист, който е силно извит и изострен от двете страни, а на другата (обр. 24₃) е слабо разширена и леко извита, подобна на лъжичка. Изземките от първия тип се срещат в почти всички староруски градове: Новгород,⁶ Старая Рязан,⁷ Райковецкото градище⁸ и другаде. Колчин свързва този тип изземки със струга и смята, че те представляват нож на струг за вътрешно изглаждане на домашните съдове.⁹

Малко по-друга форма има изземката от Влашко село, Врачанско (обр. 25). Тя представлява кръгла пръчка, дълга 38,5 см. Единият ѝ край на продължение 7 см е сплеснат и постепенно се разширява, като достига ширина 2,8 см. Този край прилича на длето. Другият край на продължение също 7 см е вдлъбнат, с подигнати и изострени краища и наподобява тясна и дълга лъжичка. Тази изземка прилича много на т. нар. перовидни свредели.

Този тип изземки са съществували още в ранновизантийската епоха.¹⁰

Свредели. За направата на кръгли отвърстия дърводелците са си служили с железни свредели. Ние имаме два типа свредели. Свределът, който е намерен в Преслав, е спирално

¹ Р. Русев, цит. съч., стр. 12.

² Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 37, обр. 20.

³ В. К. Гончаров, цит. съч., табл. XXVI₁₈.

⁴ Б. А. Колчин, Черная металлургия — стр. 108, обр. 70; В. К. Гончаров, цит. съч., табл. XXVI₁₈.

⁵ Пак там, табл. XXVI₁₀.

⁶ Б. А. Колчин, Железообработващо ремесло Новгорода Великого, стр. 44, обр. 27.

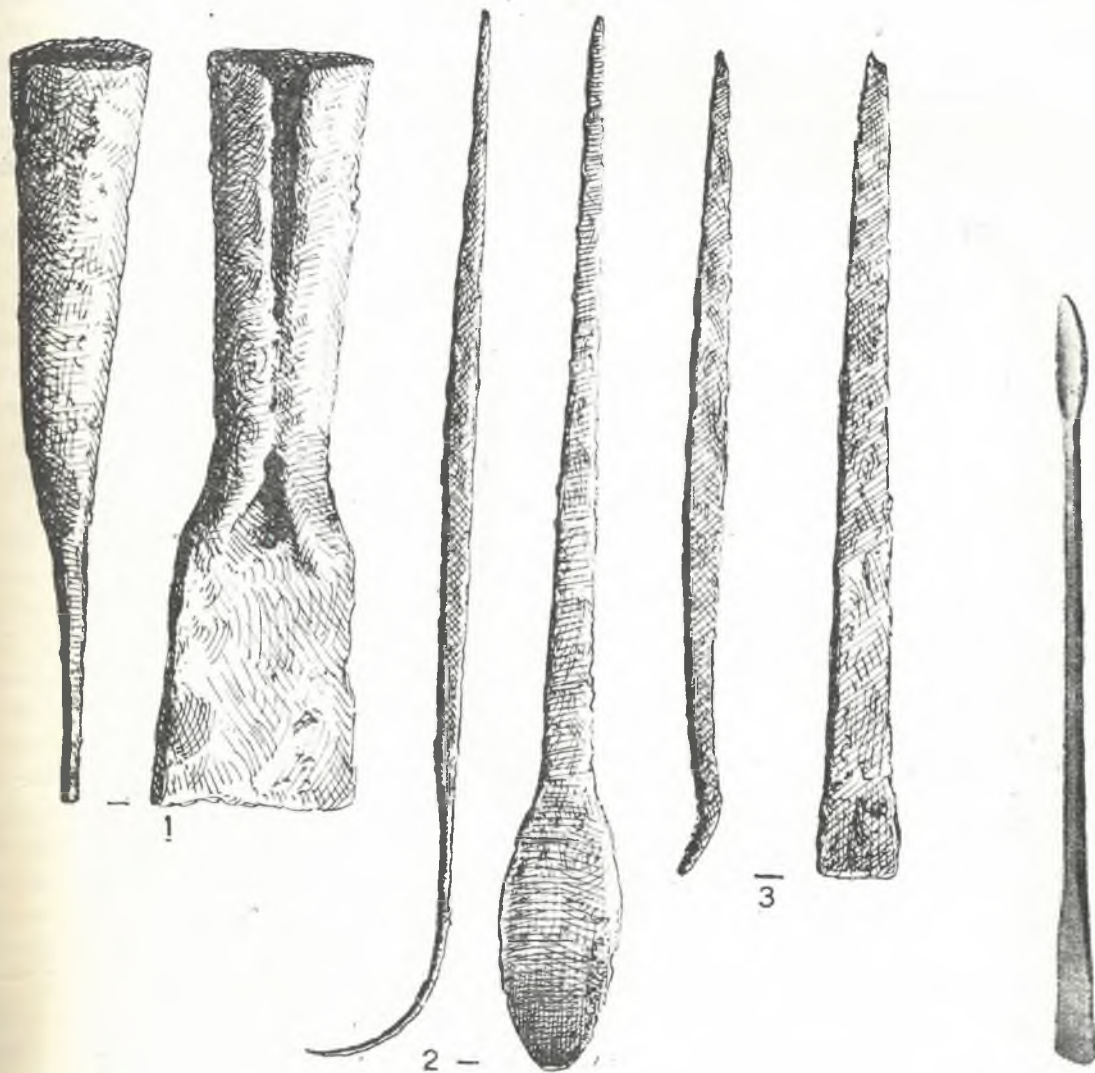
⁷ А. Л. Монгайт, цит. съч., стр. 102, обр. 68₇.

⁸ В. К. Гончаров, цит. съч., табл. XXVI₁₆.

⁹ Б. А. Колчин, Черная металлургия, стр. 120 сл.

¹⁰ I. Welkow, Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien), стр. 155, обр. 51, а; H. Ohlhaver, Der germanische Schmied, Leipzig, 1939, т. 2, табл. 10₈₁₁.

нарязан, а в горната си част завършва с куха втулка. Този свредел има лява спирала на острието, което показва, че при работа е бил въртян в посока, обратна на часовниковата стрелка, а не както сегашните по посока на часовниковата стрелка. Свредел със спирално острие е намерен в Мадара.¹ Такива свредели са ни известни също от Новгород² и други руски селища.³

Обр. 24. Дърводелски инструменти.

1 — длото, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“; 2, 3 — изземки, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“.

Fig. 24. Outils de menuiserie — ciseaux, le site médiéval du bassin du barrage „G. Dimitrov“

Обр. 25. Изземка. С. Влашко село, Врачанско

Fig. 25. Ciseau pour travail du bois. Vill. Vlaško selo, arr. de Vraca

Свределът от селището в чашата на язовир „Г. Димитров“ (обр. 18₅) има по-особена форма. Той представлява четириръбеста желязна пръчка с дължина 36 см. В единия край тази пръчка завършва с малко разширение, което е леко вдлъбнато и наподобява лъжичка, а в другия край — с острие, което има листовидна форма и е дълго 4,1 см. Това острие е могло да направи отворстие, не по-широко от 2—2,5 см. Подобни свредели са намерени у нас⁴ и в староруските градове.⁵

¹ Р. Попов, цит. съч., стр. 78, обр. 121, Б.

² Б. А. Колчин, Железообработващото ремесло Новгорода Великого, стр. 38.

³ Б. А. Колчин, Черная металлургия..., стр. 120, обр. 871—4.

⁴ П. Детев, цит. съч., стр. 261, обр. 44_к.

⁵ Б. А. Колчин, цит. съч., стр. 118 и стр. 120, обр. 875—7.

РАЗНИ ИНСТРУМЕНТИ

Към тази група отнасяме оръдия на труда, които са свързани с различни занаяти: няколко триона за рязане на кост, копачка, мистрия, пергел и зъби от чепкало за обработване на вълна.

Триони за рязане на кост. Както е известно, за обработването на кост са били необходими много от инструментите, употребявани в дърводелството, като ножове, длета, триони, а също и пили, които са необходими при работа с цветните и черните метали. От средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ произхождат няколко цели триона (8 бр.) за рязане на кост и по-малки или по-големи части от още осем. Дължината на целите триони (обр. 26) варира от 19,5 до 23 см, а ширината им от 1,3 до 1,5 см. Зъбите им са съвсем

Обр. 26. Трион за кост.
Средновековното селище
в чашата на язовир
„Г. Димитров“
Fig. 26. Scie à os. Le site
médiéval du bassin du bar-
rage „G. Dimitrov“

Обр. 27. Мистрия.
Преслав
Fig. 27. Truelle.
Preslav

Обр. 28. Пергел. Преслав
Fig. 28. Compas. Preslav

къси, ситни и наклонени. В двата края трионите имат по една къса желязна дръжка, която е била облечена в дърво. Само един от трионите е бил с по-едри зъби, които не са наклонени. От това може да се заключи, че трионите за срязване на кост подобно на тези за дърво са имали различни размери на зъбите в зависимост от костения материал, който е трябвало да се реже.

Оглаждането на костените предмети е ставало посредством пили, които, както вече казахме, са се употребявали и при обработката на цветните метали и в железарството. Такива пили са намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“.¹

От Преслав произхождат два инструмента — копачка и мистрия, — които спокойно можем да отнесем към строителните оръдия.

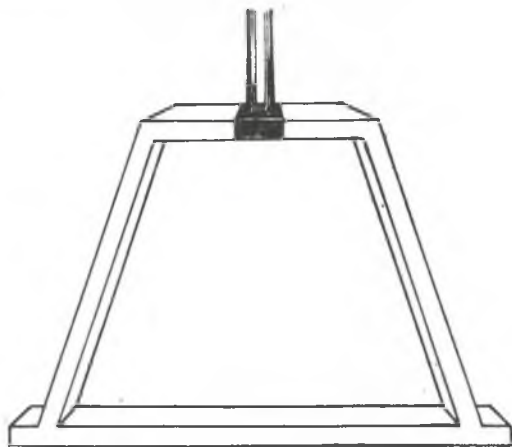
Копачки. Копачката (табл. IV) е намерена в Патлейна. Тя има квадратно сечение. В долния си край е леко извита, а в горния се намира отворът за дръжката, който е фланкиран от остри шипове. Тя е дълга 20 см. С копачката са си служели при направата на изкопи за жилища или други постройки и изобщо за изкопи, за което тя се употребява и днес. Подобни копачки са били използвани за работа и в старите мини.²

Мистрии. Мистрията (обр. 27) е намерена при разкопаването на манастира на Аврадака.³ Тя има листовидна работна част с размери 12,5/4,5 см и дълга четириръбеста дръжка, която чупи под прав ъгъл и става почти хоризонтална. Мистрията е имала същото предназначение, което и сега. С нея са измазвали и изглаждали мазилката. Мистрии с листовидна работна част са намерени в Садовец⁴ и Сепарева баня.⁵

Пергел. Чертането на кръгове и дъги, а така също и измерването на дължини и снемането на разни измерения през средновековната епоха, изглежда, е ставало посредством пергели. Един пергел (обр. 28) е намерен в Преслав. Той е от желязо и има дължина 24 см. Пергелът е съставен от две еднакви половини. Всяка половина се състои от игла и плоска широка част, която е разцепена на две, и то така, че двете части влизат една в друга. В горния край те са занитени. Двете половини се движат свободно и иглите могат да очертават кръгове с различни радиуси. Устройството на пергела позволява да се вземат също различни дължини. С подобни пергели, но по-малки по размери са си служели врачанските златари.⁶ Много близки по устройство до пергела от Преслав са пергелите, с които си служат и днес машиностроителите.

Чепкала за вълна. И най-после нека споменем и за чепкалата за вълна, остатъци от които често се срещат при разкопки. Железни зъби от чепкало у нас са намерени на няколко места — в Плиска,⁷ Асеновата крепост,⁸ Преслав, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, крепостта при Перник и другаде. В същност в крепостта при Перник са намерени железните части на две чепкала, т. е. желязната пластинка, на която са поставени зъбите, със самите зъби (табл. III₂).

Желязната ламарина е дълга 12 см и широка около 5 см. Тесните ѝ страни са подгънати. В два реда на разстояние 1 см един от друг са наредени по единадесет железни зъба, които са дълги по 12 см всеки и дебели около 0,4 см. Едната ламарина е запазена изцяло, докато другата е счупена на три. Тези запазени метални части показват, че по устройство старите

Обр. 29. Графична възстановка на ръчно чепкало за вълна

Eig. 29. Dessin de reconstitution supposée d'une carde à laine

¹ Тези пили ние разгледахме при ковашките инструменти. Вж. обр. 15.

² Подобна копачка е намерена в Райковецкото градище. Вж. В. К. Гончаров, цит. съч., табл. VII₉.

³ В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП, III, София, 1949, стр. 45, обр. 38.

⁴ J. W e l k o w, цит. съч., стр. 55, обр. 53₉.

⁵ Т. Иванов, цит. съч., стр. 221, обр. 11 в.

⁶ С. Георгиева и Д. Бучирски, Старото златарство във Враца, София, 1959, табл. LXXXV₁₄ и 15.

⁷ К. Шкорпил, цит. съч., Альбом, табл. LX₂₈.

⁸ Д. Цончев, цит. съч., стр. 300, обр. 248.

чепкала не са се различавали от запазените и до днес ръчни чепкала. Те ни дават възможност дори да направим една реконструкция, макар и не съвсем точна. Вероятно нашите чепкала са представлявали дървена рамка с трапецовидна форма, която е била висока около 40 см и широка, колкото е дължината на металната пластинка — 12 см. Самата пластинка със зъбите е била поставена напреко върху горната основа на рамката, на която е била закована с гвоздейчета (обр. 29).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И така ние разгледахме железните оръдия на труда, които се пазят в сбирките на Археологическия музей в София и музея Велики Преслав в Преслав, като се опитахме да определим техните форми и функции. Както се вижда, тези немалко на брой оръдия и инструменти са свързани с различните занаяти през Средновековието. Затова те ни позволяват да направим и следните няколко извода.

1. При разглеждане на отделните форми установихме, че весловидните лемежи от първия вид, косерите, трапецовидните мотики, дикелите, някои от бравичките, длетата, обикновените ковашки клещи, наковалните с пирамидална форма, пилите с еднородно насичане и други оръдия на труда продължават антични или късноантични форми.

2. Много от железните оръдия на труда и инструменти, които са съществували и са били в употреба през средновековната епоха, с малки изменения или почти без изменения са се запазили до наши дни, което показва, че още през Средновековието у нас са били изработени целесъобразни оръдия на труда.

3. При изработването на оръдията на труда е била прилагана доста сложна технология, която е обуславяла и добрите им механически качества. Прилагани са, и то добре, заварка на желязо със стомана, циментация на желязо със стомана и пр. А технологията на изработване на пилите посредством циментация се е запазила до наши дни.

4. Диференцираните земеделски оръдия говорят за високо развитие на земеделието в Средновековна България.

5. И най-после многобройните и строго специализирани инструменти, които са били свързани с ковачеството, дърводелството и другите занаяти, например различните видове клещи, разнообразните форми чукове, длета и особено пилите, които са имали определени функции, показват, че в градовете и селищата на Средновековна България занаятите са били не само развити, но и специализирани. Явно, средновековните български занаятчии по нищо не са отстъпвали на занаятчиите от другите страни по това време.

Табл. I. Оръдия на труда. С. Кольо Мариново, Старозагорско
Pl. I. Outils. Vill. Kolio Marinovo, arr. de Stara Zagora

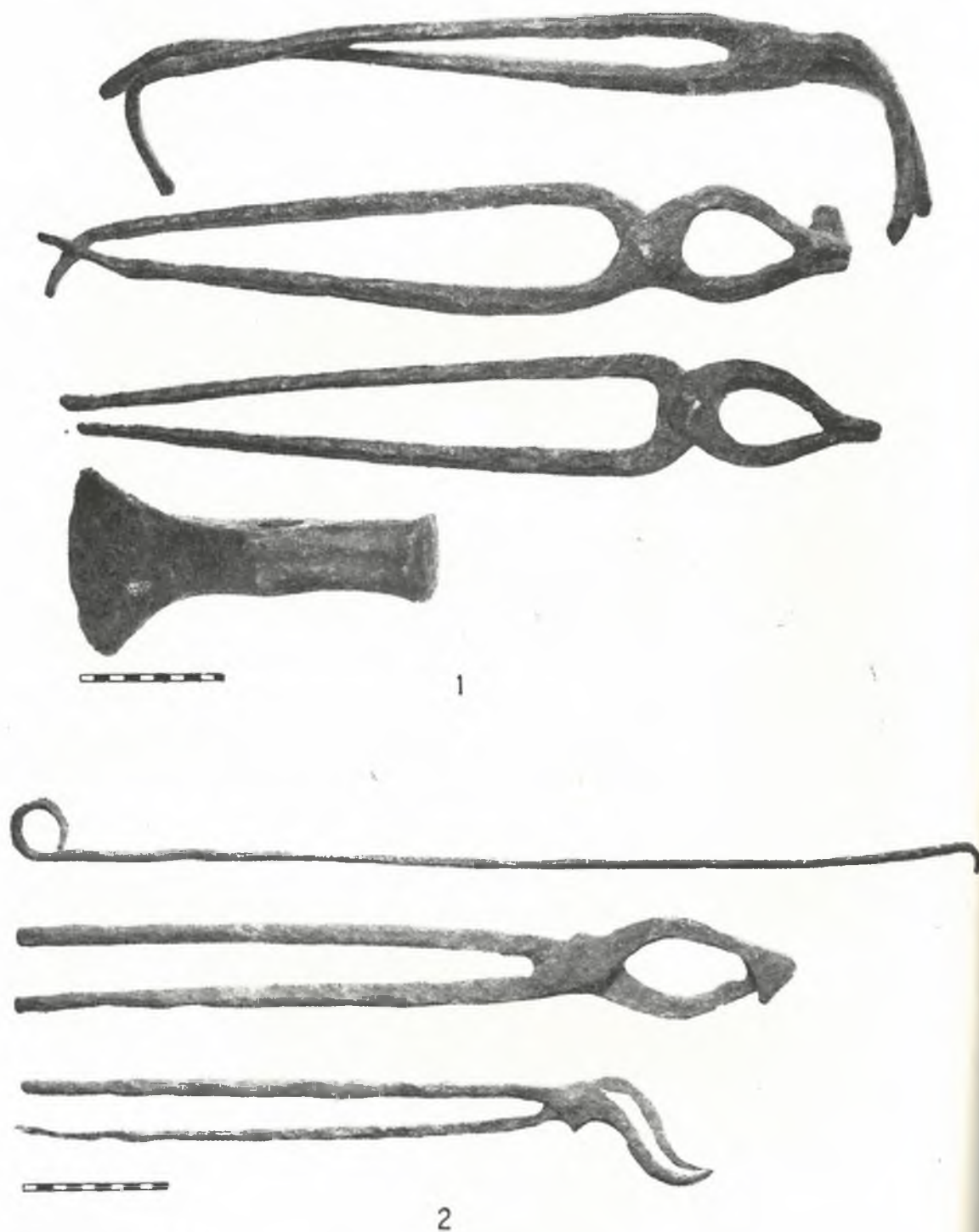

Табл. II. Орѣдия на труда: 1 — с. Смолянци, Михайловградско;
 2 — с. Крупник, Благоевградско
 Pl. II. Outils. 1 — vill. Smolianovci, arr. de Mihailovgrad;
 2 — vill. Krupnik, arr. de Blagoevgrad.

Табл. III. Оръдия на труда : 1 — с. Мадара, Коларовградско ; 2 — крепостта в Перник ; 3 — с. Челопеч, Софийско
и с. Църквище (Клисе-кьой), Софийско

Pl. III. Outils. 1 — vill. Madara, arr. de Kolarovgrad ; 2 — forteresse de Pernik ; 3 — vill. Čelopeč, arr. de Sofia et
du vill. Carkoviste (Klise Keuy), arr. de Sofia.

Табл. IV. Оръдия на труда. Преслав
Pl. IV. Outils. Preslav

Табл. V. Оръдия на труда. Преслав
Pl. V. Outils. Preslav

Табл. VI. Орѣдия на труда. Преслав
Pl. VI. Outils. Preslav

Табл. VII. Оръдия на труда. Преслав
Pl. VII. Outils. Preslav

OUTILS DU MOYEN AGE EN BULGARIE

J. ČANGOVA

(Résumé)

Dans cet article l'auteur décrit les outils en fer conservés au Musée d'Archéologie de Sofia, dans la section médiévale et au Musée de Preslav. Il examine les différentes espèces d'outils d'après leurs formes et établit leur nature fonctionnelle et leur destination. Ces instruments proviennent d'un site médiéval mis au jour dans le bassin du barrage „G. Dimitrov“, du village Kolio Marinovo (anciennement Radomir), arrondissement de Stara Zagora (pl. I), du village Smoljanovci, arrondissement de Mihailovgrad (pl. II₁), du village Krupnik, arrondissement de Blagoevgrad (pl. II₂), de Pernik (pl. III₂), du village Madara arrondissement de Kolarovgrad (pl. III₁), du village Čelopeč, arrondissement de Sofia (pl. III₃), du village Meden Kladenec (Balja Bunar), arrondissement de Jambol, du village Čarkoviste (Klise-keuy), arrondissement de Sofia (pl. III₃) et de Preslav (pl. IV—VII).

Ces outils doivent être classés en plusieurs groupes, à savoir: instruments aratoires, de forgeage, d'orfèvrerie et de menuiserie, ainsi que d'autres outils qui servent à divers métiers.

Le premier groupe comprend les instruments destinés au travail du sol avec tous les accessoires — socs (fig. 1, 2, 3₁, 4) fixés à la charrue sans sep (fig. 1) ou avec sep et à l'araire (fig. 2, 3₁, 4); le coutre (fig. 3₂) qui accompagnait souvent l'araire et servait à retourner la terre verticalement; les pointes des aiguillons — racloirs (fig. 5) avec lesquelles on détachait la terre collée, au coutre. Le travail manuel de la terre se faisait à la bêche (droite de bois) munie d'une pointe en fer (fig. 6₁), à la serfouette (fig. 6₂), et avec des pioches de formes diverses (fig. 7, 8, pl. I, IV, VI). Ces instruments étaient surtout utilisés dans les potagers et les vergers et pour le travail de la vigne. Citons encore les faucilles (fig. 9₃, 10) et les serpettes (fig. 9_{1,2}) qui doivent également être classés parmi les instruments aratoires. Les faucilles étaient en acier d'excellente qualité.

Au second groupe appartiennent les instruments du forgeron. En premier lieu l'enclume (fig. 11) sur laquelle on battait le loupe et différents objets de fer; les marteaux qui servaient à battre le fer chaud (fig. 12₁) et à l'étirer (fig. 12₂), ainsi que le marteau de la fig. 12₃ que les ouvriers du cuivre employaient pour lisser les feuilles de cuivre et pour façonner les chaudrons; les tenailles (fig. 12₄, 13, 14) qui permettaient au forgeron de manipuler le fer chaud; le tisonnier (pl. II₂) pour enlever les scories qui auraient pu obstruer le tuyau du soufflet, et enfin les limes (fig. 15) pour polir les métaux ferreux et non ferreux après refroidissement et les objets en os. Les limes sont trempées par cémentation.

Le troisième groupe comprend les instruments d'orfèvrerie qui sont: le burin, (fig. 16₁) pour couper à froid les métaux; le perçoir (fig. 16₂) et les enclumes (fig. 17, pl. III).

Le quatrième groupe comprend les outils de menuiserie: les haches de la pl. IV, fig. 18₁, qui servaient à tailler le bois, le fendre et l'équarrir. Les haches de la pl. IV fig. 19 ont la même destination.

Pour le travail grossier du bois on se servait en premier lieu d'herminettes (fig. 20, pl. I₂, pl. VI, fig. 21) et des outils indiqués dans la pl. VI et dans la fig. 22 et des scies pour couper le bois (fig. 23). Pour pratiquer des rainures ou des entailles dans le bois, on employait des ciseaux de formes très diverses (fig. 18_{1,2,3}, 24₁); pour polir l'intérieur des récipients de bois, on se servait de ciseaux spéciaux (fig. 24_{2,3}, 25); les ouvertures rondes étaient faites à la vrille (fig. 18₅). Citons encore les scies spécialement utilisées pour l'os (fig. 26), la houe (pl. IV), la truelle du maçon (fig. 27), un compas (fig. 28) et des pièces détachées d'une carde à laine (pl. III₃) grâce auxquelles l'auteur a pu reconstituer la carde entièrement (fig. 29).

Tous ces outils employés dans les différents métiers au Moyen Age ont permis de formuler les conclusions suivantes:

1) Un grand nombre d'outils du Moyen Age tels que: socs en forme de rame munis d'une pointe triangulaire et d'un manche court, serpettes, pioches trapézoïdales, serfouettes, certaines

haches, ciseaux, tenailles, enclumes pyramidales, limes à un tranchant et autres instruments gardent encore les formes de l'antiquité ou de l'antiquité tardive.

2) Une grande partie de ces outils sont employés de nos jours encore avec certaines modifications ou sans modifications, ce qui prouve que dès le Moyen Age on fabriquait en Bulgarie des instruments qui correspondaient à chaque espèce de travail.

3) La fabrication de ces instruments comportait une technologie assez poussée pour l'époque et une bonne qualité.

4) La diversité des instruments aratoires est une preuve du niveau élevé de l'agriculture en Bulgarie au Moyen Age.

5) Cette diversité et les instruments spéciaux tels que: différentes tenailles, marteaux, ciseaux, limes, etc. sont un témoignage que dans les villes et les villages de la Bulgarie médiévale les métiers étaient non seulement prospères, mais aussi spécialisés. Les artisans bulgares du Moyen Age ne le cédaient en rien aux artisans des autres pays de cette époque.

БЪЛГАРСКАТА ЮЗДА

Иван Венедиков

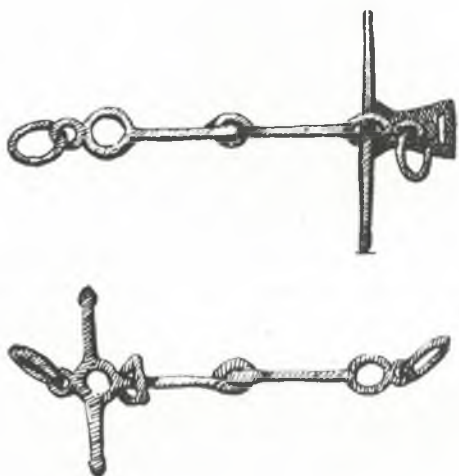
При изучаването на юздата на древните траки¹ попаднах на няколко групи юзди, които имаха друга, по-различна форма от добре датираните тракийски екземпляри. Нито една от тези юзди не принадлежеше на гробна находка, макар в общи черти и тези юзди да спадаха към двете основни групи, разпространени в Тракия в древността — леката и тежката юзда. Не е излишно поради всичко това да си припомним в какво се състои разликата между тези две юзди. Леката юзда представлява в същност един металически зъбалец, който конят захваща, две странични скоби, които го прикрепват към оглавника, и две закачалки, висящи свободно в краищата му, с които ездачът закачва поводите. Тежката юзда се отличава от леката по това, че има още едно приспособление, на долната си страна тя е снабдена с два лоста, свързани помежду си близо до средата с една напречна пръчица. Те висят на двата края на зъбалеца, окачени за горния си край, докато на долния им край са превързани поводите. При дръпване на поводите напречната пръчица допира до брадата на животното, става опора на двата лоста и докато поводите привличат долния им край нагоре, зъбалецът се спуща на противоположния край на юздата надолу и натиска долната челюст, която се оказва стегната от една четириъгълна рамка. По този начин ездачът възпира всяка непокорност на коня. Безразлично дали юздата е лека или тежка, тя може да бъде по-мека или по-строга. Меката юзда има зъбалец, образуван от една или две пръчици, скачени помежду си. Строгата юзда има зъбалец, обнизан с разни строги средства: малки металически цилиндри, цилиндри, обсипани с бодли, високи колелца, тъпи и островърхи звездички, кръстчета и тризъбци. Предназначението на всички тези строги средства е да накарат коня да хапе не самия зъбалец, а цилиндрите и колелцата, нанизани по него. По този начин животното не може да парализира движенията на зъбалеца.

1. ЛЕКАТА ЮЗДА

1. Желязна юзда (обр. 1) от Преслав, която се състои от следните части: а. Двуделен зъбалец. Съставен е от две пръчици, външните краища на които завършват с по една халка във вид на осморка, докато вътрешните им краища завършват с проста халка. Те се залавят един за друг като звената на веригата. б. Закачалки за поводите. Това са две обикновени прости халки, закачени за по-малката външна халка на всяка една от осморките на зъбалеца, в която всяка халка виси свободно, както звеното на една верига. в. Странични скоби или закачалки за оглавника. Това са две пръчици с цилиндрична форма, които имат на горния и долния си край по една главичка, а в средата от същото желязо е изтеглено по едно ухо. Към пръчката то е по-широко и има триъгълен отвор, в средата е най-тясно, а към външния си край се раз-

¹ Ив. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, 1957, стр. 161.

ширява отново и има тесен и висок четвъртит отвор, в който се е вмъквал ремъкът на оглавника. В триъгълния отвор е настанена голямата халка от осмортата на външния край на зъбалеца. Предназначението на двете пръчици е да не позволяват зъбите на коня да стигнат краищата на оглавника и на поводите. Ухото пък е направено, за да защити и отдалечи кожените краища на оглавника. От двете странични скоби, които трябва да има юздата, в нашия екземпляр е запазена само едната. Юздата е висока 11 см.

Обр. 1. Юзда № 1 и 2 от Преслав
Fig. 1. Mors No. 1 et 2 de Preslav

2. Желязна юзда (обр. 1), подобна на предишната, намерена пак в Преслав. Състои се от: а. Зъбалец, двуделен, както при предишната юзда, но по-масивен. б. Закачалки за поводите, както в предишната юзда, халки, закачени за външната халка на осмортата на зъбалеца. в. Странични скоби в същност в тази юзда няма. Вместо това нагоре и надолу от голямата халка на осмортата на зъбалеца е изтеглена по една пръчица с топчеста главичка в двата края. Също така от вътрешната страна на голямата халка на осмортата е изтеглено по едно триъгълно ухо. Запазени са само пръчиците и триъгълното ухо от едната страна на юздата. Юздата е висока 12,5 см.

Двете юзди от този тип се пазят сега в музея в Преслав. Една напълно подобна на преславските юзди, но много добре запазена, можах да видя в музея в гр. Варна. Фрагменти от една друга подобна юзда са намерени в Кюстендил.¹ Страничните скоби на екзем-

пляра от Кюстендил обаче не са изработени от желязо, а от еленов рог. Те са украсени със снопчета от врязани хоризонтални линейки. Върху тях са надянати железни уши, наподобяващи ушите на юзда № 1. Много близка по форма до юздата от Кюстендил е юздата, произхождаща от Унгария, датирана в VII в. на н. е.² Юзди, подобни на намерените в Преслав, в Унгария се срещат много често.³ Обикновено те се датират между VI и IX в. и се смятат за типични за аварските погребения от това време. В западните области на Съветския съюз подобен тип юзда е също така широко разпространена по това време и заема важно място в т. нар. салтовска култура.⁴ Тази юзда се датира в VIII—IX в. и се приписва на носителите на салтовската култура — племена, които безспорно са сродни с аварите и първобългарите. Присъствието на подобни юзди и в Преслав показва ясно, че българите, които се заселват тук и основават града през втората половина на IX в., са донесли от своето далечно отечество тази юзда и са продължавали да я използват, както аварите и конните народи от южноруските степи.

II. ТЕЖКАТА ЮЗДА

3. Желязна юзда (обр. 2 и 3), намерена в околността на Разград. Състои се от следните части: а. Зъбалец триделен. Той е съставен от две къси четириръбести пръчици, завършващи в двата си края с по една халка. Външната халка на всяка пръчица е закачена за специален отвор в лостовите на юздата. Вътрешната халка е нанизана на съответните краища на една подкововидна четириръбеста пръчка. Местата от върховете на подкововидната пръчица, които са обхванати от вътрешните халки, са изтънени, а долният им край завършва с една коническа главичка, която не позволява на подкововидната част да се изхлузи от пръ-

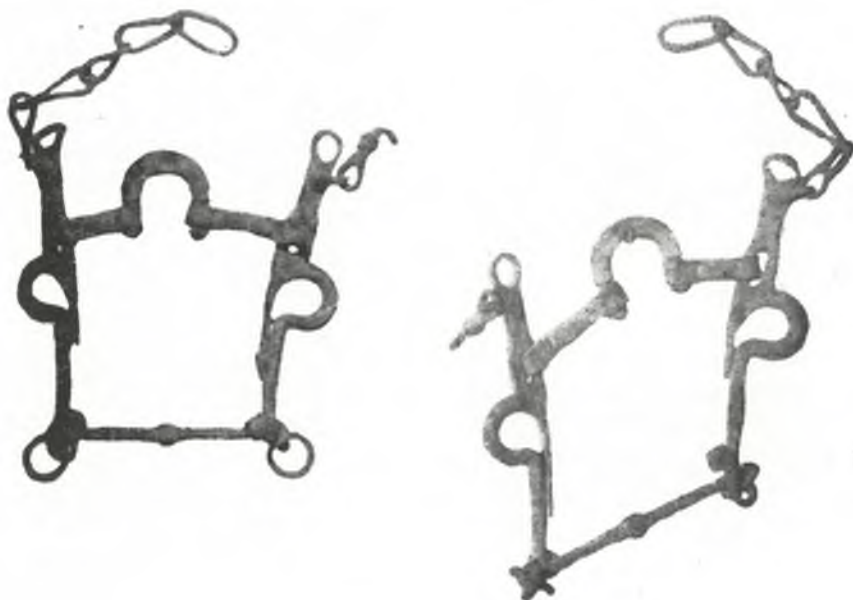
¹ Й. Иванов, Хисарлъкът и неговите старини, ИАИ, VII, стр. 111—112, № 12, обр. 89.

² I. Hampe, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, III, табл. 208.

³ I. Hampe, цит. съч., табл. 336, 343, 344, 368, 420, 425 C, 502 B, 503 O₁—4.

⁴ Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, КС, XXXVI, стр. 25, обр. 110 и стр. 29.

чицата. б. Лостове и подбрадна пръчица. Лостовите имат неправилна декоративна форма. Всеки от тях е снабден с по четири отвора, предназначени да се свържат с отделните части на юздата. В най-долния отвор е завряно едно клинче, което на единия си край има коническа главичка, а на другия — халка. Главичката лежи върху самия лост, докато между

Обр. 2. Юзда № 3 от Разград
Fig. 2. Mors No. 3 de Razgrad

халката и лоста е подложена масивна халка, която преминава в четириръбеста подбрадна пръчица, съединяваща двата долни края на лостовите. Така подбрадната пръчица е занитена за лостовите. По този начин юздата добива формата на една четириъгълна рамка, образувана от зъбалеца, подбрадната пръчица и лостовите, като горните краища на последните остават да стърчат над зъбеца. Тази четириъгълна рамка може да се прегъва и криви в ъглите. в. Отворите на горния край на лостовите носят верижката на подбрадника, образувана от елипсовидни халки, и висяща на единия лост, която се е закачвала на куката, закачена на другия лост. Както верижката, така и куката са закачени с едно клинче с коническа главичка от едната страна и нитова плочка от другата. И така следователно най-долният от отворите на лостовите е за подбрадната пръчица, по-горният — за зъбалеца, над него — за подбрадника и най-сетне остават още два свободни отвора във вид на халки, които могат да бъдат само за оглавника. г. Закачалки за поводите са две халки закачени за халките, с които завършват клинчетата, на които виси подбрадната пръчица. Юздата е дълга 14 см.

Благодарение на използвания начин на свързване с отвори и нитове на частите ѝ юздата е извънредно подвижна и гъвкава. Триделният ѝ зъбалец може да се огъва нагоре и надолу, самата четириъгълна рамка може да се издължава и да добива форма вместо на правоъгълник на ромб. Това я прави да прилича много на юздите на лостове от римската епоха. На-

Обр. 3. Юзда № 3 и 5, гледани от страни
Fig. 3. Mors No. 3 et 5, vus de côté

истина при тях зъбалецът е едноделен, но в средата той е снабден със същата подково-видна извивка. Такива юзди са намерени в Брестовица, Дюлево и Стрелча.¹ Подобна верижка подбрадник намираме в юздата от Брестовица. И там верижката е закачена в горния край на юздата. Най-сетне римските юзди от Тракия приличат на юзда № 3 от Разград и по своята гъвкавост, както и по разширението, което има и при едните, и при другите към средата на лостовите. В римските юзди това разширение представлява ромбовидна пръчка, докато в нашия разградски екземпляр е превърнато в декоративен елемент.

Едновременно с тези прилики обаче между нашата юзда и римските има значителни различия, които не се изразяват само в триделността на зъбалеца и формата на лостовите, нито само в начина на прикрепване на подбрадника, зъбалеца и подбрадната пръчица, но и в устройството на юздата. В екземпляра от Разград зъбалецът е смъкнат по-ниско, отколкото в римските юзди. При него също така и подбрадната пръчица е смъкната в долния край на лостовите. Ако се опитаме да видим прочее в развитие юздата, употребявана в България, ще трябва да посочим следните особености. В периода между III и I в. пр. н. е.² тракийската юзда на лостове има зъбалец, разположен в горния край на лостовите, и подбрадна пръчица под зъбалеца на разстояние от една трета до половината от дължината на лостовите. През римската епоха тя е смъкната вече на разстояние от половината до две трети от дължината на лостовите. В нашата юзда развитието продължава. Зъбалецът е смъкнат малко, а подбрадната пръчица е свалена чак на долния край на лостовите. Много по-голяма е разликата във въздействието на двете юзди върху долната челюст на коня. Докато при елинистическата и римската юзда ефектът на лостовите е много силен, понеже лостовите в ръцете на ездача от поводите до подбрадната пръчица са дълги, при юздата от Разград това разстояние е много малко и въздействието ѝ се проявява другояче. При силно дърпане на поводите назад цялата долна челюст на коня се оказва окована в една рамка и притегната с подбрадника, а в същото време зъбалецът, прикрепен с ремъците на оглавника зад ушите на коня и над носа, дава нова опорна точка на лостовите в горния край, гдето те са свързани с оглавника. Ето защо зъбалецът удря силно горната челюст на коня.

Всички тези различия ни карат да гледаме на юздата от Разград като на едно продължение на развитието на античната юзда и поради това да я смятаме по-късна.

4. Много близка до нашата юзда е една юзда от Михайловградско, намерена в околността на с. Борован и издадена погрешно като антична.³ Състои се от следните части: а. Прост двуделен зъбалец, съставен от две железни четириръбести пръчици, завършващи в краищата си с по една халка. С вътрешните си халки двете пръчици са закачени една за друга, както звената във веригата, докато на външните си халки зъбалецът е провесен на два специални отвора в лостовите. б. Лостовите на юздата са две еднакви пръчки с отвор на горния и долния си край. Горният служи за привързване на юздата към оглавника, долният — за закачване на подбрадната пръчица. По средата между тях в триъгълно разширение на лостовите е отворът на зъбалеца. в. Подбрадник. Под най-горния отвор на лостовите е прикачена малка верижка, съставена от елипсовидни звена. Очевидно тя се е закопчавала с халка, която сега е загубена, надяната на същото място, на което е закачена и верижката, но на другия лост. г. Подбрадна пръчица, предназначена да държи двата лоста на еднакво разстояние един от друг, закрепена с малки клинове, също както при предишната юзда, за долните краища на лостовите. Кличетата ѝ също имат главички от едната страна и халки от другата. д. Закачалки за поводите тук са две прости халки, провесени на халките на кличетата. Юздата е дълга 13 см.

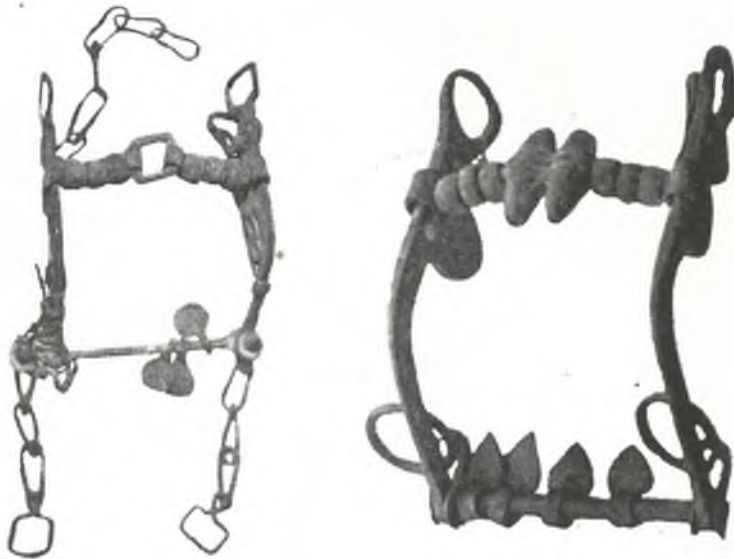
Юздата от Борован се отличава, също както предишната юзда, от римските и латенските юзди в Тракия, към които е погрешно причислена. Поставянето на подбрадната пръчица на долния край на лостовите, поставянето на зъбалеца по-ниско от отворите за оглавника, свърз-

¹ Ив. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, 1957, стр. 161—172, № 29, 30.

² Ив. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, стр. 161, № 29—50.

³ Р. Попов, Новооткрити предисторически материали в България, ГНМ, VI, стр. 34, бр. 10.

ването на подборадната пръчица с клинчета със същата форма по същия начин, както и при предишната юзда, показва, че тези две юзди са еднакви по форма и устройство и различни от римската и латенската юзда. Юздата от Борован стои близко до тях само по своите големи размери — дължина 21 см — и по своите тежки форми.

Обр. 4. Юзда № 5 от Разград и № 6 от Преслав

Fig. 4. Mors No. 5 de Razgrad et No. 6 de Preslav

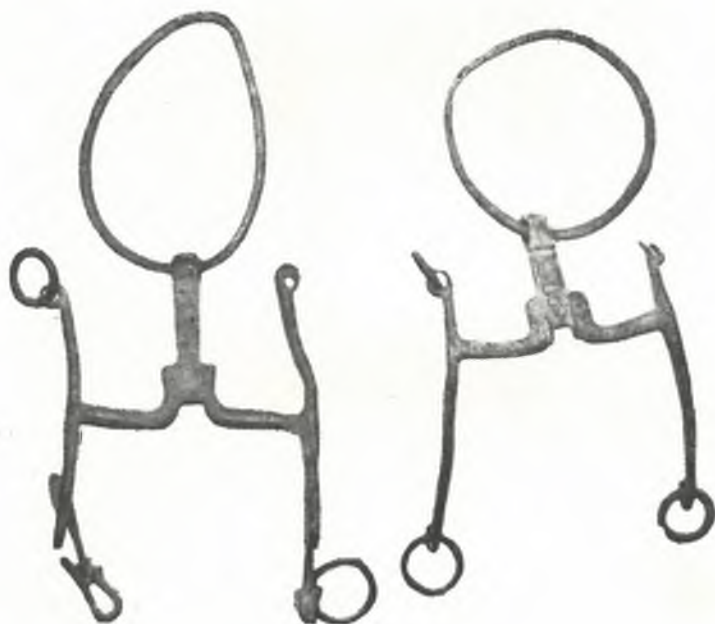
5. Желязна юзда (обр. 3 и 4) от същия тип. Пази се в музея в Разград, а произхожда от околността на този град. Състои се от следните части: а. Триделен зъбалец, съставен от две цилиндрични пръчици, и една халка с четвъртита форма. Както при предишните юзди, външните халки на пръчиците са закачени в специални отвори на лостовите, докато вътрешните са свързани с халката, както звената във веригата. Освен това в нашата юзда има още едно строго средство, което в античните юзди е използвано често — всяка една от пръчиците на зъбалеца е обнизана с по три цилиндрични пръстенчета. Тяхното предназначение е да не допуснат челюстите на коня да станат господари на самия зъбалец, а да ангажират неговото внимание, като се плъзгат по зъбалеца, за да може в това време ездачът да разполага с целия зъбалец. В случай че животното захване едно от пръстенчетата, ездачът чрез поводите дърпа зъбалеца който действа като едно цяло, и всяка една от пръчиците като лост измъква притиснатото пръстенче измежду конските челюсти, а противоположният край на зъбалеца в това време удря другата страна на устата на коня. б. Лостовите на тази юзда са устроени по същия начин, както и на юзда № 3, и имат същите четири отвора, които има и тя, предназначени: най-горният — за оглавника, този под него — за подборадника, още по-долния за зъбалеца и на противоположния долен край на лостовите — за подборадната пръчица. Самите лостове не са прави, както в предишната юзда, а извити. Към средата те се разширяват и са украсени с врязани орнаменти и изкован от желязо ажур. в. Подборадникът на юздата и тук е малка верижка, прикачена на едната ѝ страна, и окачена с кука за закопчаване на другата. г. Подборадната пръчица и тук е тънка,

Обр. 5. Юзда № 7 от Згориград при Враца

Fig. 5. Mors No. 7 de S gorigrad près de Vraca

с цилиндрична форма, завършваща в двата си края с две халки, изтеглени от нея. С помощта на клинче с коническа главичка от едната страна и халка за окачване от другата тя е занитена на долния край на лостовите. На самата пръчица са нахлузени малки кръгли украшения с форма на лист с помощта на малки халкички, изтеглени от самите тях. Запазени са само три. д. Закачалки за поводите са две верижки от по три елипсовидни и едно крайно четвъртито звено, закачени за халките на клинчетата на подбрадната пръчица. Юздата е дълга 16 см.

Обр. 6. Юзда № 8 и 9 от Разград
Fig. 6. Mors No. 8 et 9 de Razgrad

Очевидно и тази юзда, както предишните две, спада към типа на юздата с лостове със смъкнати по-ниско зъбалец и подбрадник. При всички тези юзди в същност е осъществен принципът за гъвкавост на юздата, който се препоръчва от античните писатели и е прокаран във всички антични юзди, всяка отделна част на които може свободно да се върти и движи около съседната. Това е още едно съображение да отнесем последните три юзди, а именно № 3, 4 и 5, към групата на античните гъвкави юзди и да ги смятаме непосредствено тяхно развитие в една по-късна епоха.

6. Желязна юзда (обр. 4) от Преслав, която се състои от следните части: а. Зъбалец, едноделен — цилиндрична пръчка, завършваща в двата си края с халки. Покрит е с шест цилиндрични пръстена, разделени по средата от две големи, малко издължени колелца. б. Странични скоби, извити дъговидно, завършващи в горния си край с халки за окачване на оглавника. Под тях се намират отворите за окачване на зъбалеца, по-долу издатък, украсен с розета от тип, познат от средновековни паметници от XIV в. и по-късно. В долния си край скобите завършват с отвори за прокаране на подбрадната пръчица. в. Подбрадната пръчица е цилиндрична. Тя завършва с две плоски главички. На нея са нанизани на малки халкички четири железни листенца, които са служели за украшение на юздата. г. Закачалки за поводите. От всяка страна на долния край на лостовите е прекаран единият край на една отворена халка, в която е поставена друга, затворена халка. Те са служели за закачване на поводите. Юздата е дълга 12,5 см.

Цялата юзда № 6 се отличава с особености, които противоречат напълно на казаното за предишните юзди. Това е една скована и неподвижна юзда, лишена от всякаква гъвкавост и

Обр. 7. Юзда № 8 и 9, гледани
от страни
Fig. 7. Mors No. 8 et 9, vus de côté

представляваща просто една жестока рамка около долната челюст на коня. Въпреки това както по форма, така и по начин на действие тя се доближава извънредно много до трите предишни юзди и очевидно представлява по-сетнешно тяхно развитие.

7. Желязна юзда (обр. 5), посребрена, намерена в Згориград, Врачанско, заедно с други материали, датирани добре в началото на турското робство. Състои се от следните части: а. Зъбалец едноделен — цилиндрична пръчица с две леко извити половини, образуваща в средата широк тъп ъгъл. От върха на ъгъла излиза продълговат четириръбест разширяващ се издатък, украсен с две кръгли дупчици. Двата края на пръчицата са изработени във форма на кухо седло и завършват отгоре с дълги издатъци с халка накрая. В халките са вдянати други халки, на които се е привързвал оглавникът. Двете седалца в края на зъбалеца се въртят на шарнир около върховете на скобите. Мястото на свързването е закрито и не се вижда, но то очевидно е ставало с клинче, минаващо през отвор на горния край на страничните скоби. Зъбалецът е скачен така със страничните скоби, че може да се извие до 120°, под ъгъл със страничните скоби. б. Страничните скоби са две цилиндрични пръчици с отвори на горния край, за да приемат зъбалеца, и халки на долния край, на които висят подвижни халки за привързване на поводите. в. Подбрадната пръчица е цилиндрична, в двата края със сферични завършъци, в които са направени кръгли отвори и през тях прекарани страничните скоби. Юздата е дълга 14,5 см.

Тази юзда, макар и близка по форма до последните четири юзди, се отличава от тях по това, че зъбалецът и закачалката на оглавника се въртят заедно. Тя образува с предходната юзда, с която няма еднаква форма, една група от твърди юзди, които са лишени от гъвкавостта на останалите три юзди на лостове.

8. Желязна юзда (обр. 6 и 7) от Разград, цялата изработена във форма на буквата Н, отвесните страни на която са страничните скоби, а хоризонталната част — зъбалецът. Зъбалецът е леко извит напред, където се намира един издатък. В този издатък има малък отвор в която е провряна една голяма халка. Когато зъбалецът бъде вкаран в устата на коня, халката се поставя над него или под него, за да ангажира устата, която играе в нея същата роля, която и обнизаният с цилиндри зъбалец.

Пръчките, които играят роля на странични скоби, имат форма, наподобяваща буква S. На горния си край те завършват с по една малка халкичка, в която е вмъкната друга по-голяма халка, за която се привързва оглавникът. На долния край на страничните скоби, пак в неподвижни халки, са закачени халките-закачалки за поводите. Тъй като долният край на лявата странична скоба е счупен, тя е снабдена с нов отвор и друг вид продълговата халка, която я донажда. Юздата е дълга 13,5 см.

9. Желязна юзда (обр. 6 и 7) от Разград, подобна на предишната, без никаква разлика. Дълга е 12,5 см.

Последните две юзди, явно, са още по-късно развитие на твърдата юзда, което може би трябва да се отнесе към времето на турското владичество. По формата на своя зъбалец те напомнят предходната юзда № 7, от която се отличават по пълното отсъствие на подбрадна пръчица. Нейната функция тук е поета направо от зъбалеца. Страничните скоби са изработени като едно цяло със зъбалеца и необходимият опорен пункт на лоста е преместен в горния край на юздата, на който тя виси закачена за оглавника. Ефектът от дръпването на поводите в този случай не може да бъде много силен.

Деветте юзди, които обнародвам тук, са начало на проучването на българската юзда. Те ни дават представа, макар и още съвсем бегла и оскъдна, за развитието на юздата в нашата страна. Преди всичко за нас са важни юздите от типа № 1 и 2, които ни показват, че конниците в България са употребявали леката юзда, и то от типа на аварската. Обаче българите на Балканския полуостров са се сблъскали и с тежките византийски юзди, които не са вече пряко продължение на римската юзда от I до IV в., а са силно изменени. Това показват в

същност юзди № 3 — 5, които, макар и да представляват явно развитие на употребяваната и в Тракия римска юзда на лостове, са се откъснали вече доста от първообраза си.

Принципите на управляване и обуздаване на коня в тази юзда са значително изменени, като лостовите ѝ вече действуват с опорна точка в мястото на оглавника. Подобни юзди са известни и от други страни от доста ранна епоха — от един франкски некропол от VII—VIII в.¹ Нашите български юзди от типа на № 3, 4 и 5 не могат също да бъдат по-стари. За съжаление за датата им ние не можем да кажем нищо сигурно. Ясно е само, че по форма и устройство те са най-близки до античните юзди и следователно и по време трябва да ги поставим по-близо до тях, отколкото останалите — най-вероятно в VIII—X в., когато византийското влияние в България е силно. Те биха могли обаче да бъдат и по-късни, ако тези сравнително стари типове са имали по-дълъг живот.

Превръщането на тази гъвкава юзда в твърда е един нов, по-късен етап на развитието на юздата. Той може да се отнесе между XI—XIV в., а и по-късно. В това време вече юздата е скъсала напълно с всички по-стари антични форми: вече няма нито двуделният зъбалец, нито зъбалецът с подкововидна извивка. Във всички юзди зъбалецът е едноделен. Подбрадната пръчица, която още в първата група юзди (№ 3—5) губи значението си на опорна точка на лостовите, при някои юзди от втората група (№ 8 и 9) е изхвърлена напълно, понеже предназначението ѝ е било да държи двата лоста на юздата на еднакво разстояние един от друг в долния край, а това вече става само с помощта на зъбалеца, който при тези две юзди е едно цяло със страничните скоби.

Докато леката юзда се употребява еднакво често и от ездача, и от коларя, тежката юзда се използва само от конника и представлява част от амуницията на тежко въоръжения конник. Докато при използването на леката юзда умението и дресировката на коня са решаващият фактор в управляването на животното, при тежката юзда конят е поставен в положение на сляпо подчинение пред силата на ездача. Завиването и задържането при нея е много по-сигурно и ефектът ѝ в устата на животното доста по-голям. С такива юзди са били въоръжени рицарите в Западна Европа.

LES MORS BULGARES

I. VENEDIKOV

(Résumé)

Dans cet article l'auteur décrit neuf mors du Moyen Age qu'il considère séparément et qui ne remontent pas selon lui à l'antiquité à cause de leur forme différente et de leur facture. Les numéros 1 et 2 appartiennent au type de mors en usage chez les Avars en Hongrie et sont caractéristiques de la culture de Saltovo de la Russie méridionale. Ils appartiennent incontestablement aux mors doux que les peuples de cheval employaient pour brider leurs montures du VIIe au IXe s. avant notre ère et que l'auteur estime avoir été utilisés par les Protobulgares. Tous les autres mors provenant de diverses régions de Bulgarie peuvent être classés en deux groupes: les mors des No. No. 3 à 5 sont un développement du mors antique à barres fonctionnant sur le principe de la mobilité des canons; quant aux mors des No. No. 5 à 9 ils sont établis sur le même principe, mais fixes. Ils représentent un tout absolument fixe. Ces deux groupes — du numéro 3 au numéro 9 sont des variétés des mors durs que les Bulgares ont trouvés à leur arrivée dans nos terres et qui a continué d'évoluer et d'exister. Selon toute vraisemblance, le premier groupe remonte aux IXe—XIe siècles, alors que le second se situe après le XIIe siècle.

¹ C. Lefebvre de Noëttes, L'attelage, le cheval de sallé à travers les âges, Paris, 1930, стр. 85, обр. 6.

ÉLÉMENTS D'ART MONÉTAIRE BULGARE AU XIIIe SIÈCLE

Ileana Băncilă

Une des plus intéressantes monnaies médiévales bulgares est sans doute la monnaie de bronze de Georges Terter I (1279—1292), qui a introduit dans la numismatique bulgare l'aigle bicéphale. Elle entre dans le petit nombre de monuments de la Bulgarie qui représentent ce motif à cette époque éloignée. On souligne aussi que l'apparition de l'aigle bicéphale sur les monnaies de Terter est antérieure à sa représentation sur les monnaies byzantines, ce qui prouve une orientation du monnayeur qui sort de l'influence traditionnelle de la numismatique byzantine.¹

Dans la collection du Cabinet numismatique de l'Académie de la République Populaire Roumaine se trouve une pièce de cette série qui augmente encore notre intérêt: à l'avvers de cette pièce, qui comme d'habitude se compose du monogramme du tsar, sont représentés, à l'intérieur même du monogramme, un croissant et une étoile à huit rayons.² D'après ce que nous connaissons jusqu'à présent, c'est une apparition unique dans la numismatique bulgare.

En cherchant l'origine de ces motifs sur la monnaie de Terter, nous pouvons concevoir trois hypothèses:

1. L'inspiration archaïque du monnayeur

Le croissant et l'étoile apparaissent dans l'Antiquité sur beaucoup de pièces émises non loin du territoire où s'est constitué plus tard le Second Empire bulgare et, ce qui est plus important, sur ce territoire même. Ainsi, ces motifs sont représentés sur les monnaies frappées en Thrace, à Ainos, entre 478—540 et 440—412 avant notre ère,³ sur celles des rois du Pont et des rois du Pont et Bosphore⁴ (on a identifié le croissant et l'étoile des pièces de ces rois avec la lune et le soleil du vieux culte mithraïque, symboles adoptés par les rois pour affirmer leur origine persane⁵) sur les monnaies de bronze de Byzantium, du IIIe siècle avant notre ère jusqu'à Vespasien (69—79 de notre ère),⁶ sur les pièces émises à Abdère, sous le règne d'Antonin le Pieux (138—161)⁷ et à Anchialos, sous les règnes de Géta (209—211)⁸ et Maximin (235—238)⁹ (le crois-

Обр. 1. Рисунок на монетата
Fig. 1. Le dessin de la monnaie

¹ N. A. Mouchmov, Une monnaie byzantine en argent avec l'aigle bicéphale, ИАН, X, 1936 (Actes du IVe Congrès International des études byzantines, Sofia, 1934), p. 301.

² La donation de Constantin Orghidan, lot de monnaies bulgares, n^o provisoire 472, La pièce a 17×17 1/2 mm et 1,83 g.

³ F. Imhoof-Blumer, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, Band II — Thrakien, Erster Teil, Heft 1, Berlin, 1912, p. 159, n° 271 et p. 172, n° 309.

⁴ B. Head, Historia numorum, Oxford, 1911, pp. 500—502.

⁵ Ibid., p. 500 et p. 957 (index rerum).

⁶ Ibid., p. 269.

⁷ F. Imhoof-Blumer, op. cit., p. 119, n° 253.

⁸ Ibid., p. 256, n° 553.

⁹ Ibid., p. 272, n° 616.

sant apparaît parfois avec plusieurs étoiles), sur les pièces frappées à Nicopolis ad Istrum, au temps de Caracalla (211—217)¹ (le croissant est représenté avec une, deux ou trois étoiles).

Nous constatons que la manière d'après laquelle sont représentés ces motifs sur la pièce de Georges Terter, l'étoile au-dessus du croissant, formant ensemble un seul symbole, rappelle les monnaies antiques émises au sud du Danube. L'hypothèse d'une inspiration archaïque n'est pas surprenante à une époque où l'art bulgare a des aspects multiples, expliqués par l'origine différente de l'inspiration. Cette inspiration continue en général la tradition byzantine, mais parfois elle subit des influences occidentales — nous nous rappelons que les monnaies d'argent de Georges Terter I et celles de ses prédécesseurs ont le type vénitien, — des influences orientales ou antiques, tout en affirmant quelquefois des particularités locales, dues à une participation personnelle des artistes au procès de création.² La résurrection passagère d'un motif monétaire ancien pourrait donc bien s'encadrer dans la diversité de l'inspiration artistique du XIIIe siècle, dans les Balkans.

Mais cette hypothèse a deux défauts : a) le manque de continuité dans la représentation du croissant et de l'étoile sur les monnaies émises au sud du Danube, continuité qui leur aurait imprimé un puissant caractère local, par lequel l'attention du monnayeur aurait été plus sûrement attirée ; b) l'impossibilité d'accorder à ces deux symboles la signification qu'ils ont eue dans l'Antiquité, c'est-à-dire la symbolisation du culte payen de la lumière. Il nous faut donc chercher une autre source d'inspiration.

2. L'influence byzantine

Au temps de l'Empire Byzantin, le croissant ou l'étoile apparaissent sur beaucoup de pièces, mais nous trouvons peu d'exemples qui réunissent ces deux motifs sur la même pièce, sans qu'ils soient même alors placés l'un auprès de l'autre. Les exemples que nous pouvons citer datent des premiers siècles de l'Empire : une pièce de 40 nummia d'Anastase Ier (491—518), émise à Constantinople,³ deux autres de la même valeur de Justin I (519—527)⁴ et de Justinien I (527—565),⁵ émises à Antioche, sur lesquelles les deux motifs sont séparés par la marque de valeur, et quelques pièces de 12 nummia émises par Héraclius Ier (610—641) à Alexandrie, où les motifs sont séparés par l'effigie de l'empereur.⁶

Nous connaissons l'influence que Byzance a exercée dans tous les domaines au sud du Danube, influence qui dépasse les limites de sa domination politique dans cette région, et la numismatique bulgare nous en fournit beaucoup de preuves. Ainsi, l'hypothèse d'une influence byzantine en ce qui concerne l'apparition du croissant et de l'étoile sur la pièce de Georges Terter semblerait bien plausible. Mais ici aussi il y a deux inconvénients pour lesquels nous ne nous arrêtons pas à cette explication : a) les exemples des monnaies byzantines qui représentent ces deux motifs ensemble sont peu nombreux ; b) la manière suivant laquelle ils sont représentés, toujours séparés, est différente de leur apparition sur la pièce de Georges Terter.

Mais on pourrait dire que l'influence byzantine s'est exercée par l'intermédiaire de l'art religieux. Le croissant (la lune) et l'étoile (le soleil), symboles du culte de la lumière dans l'Antiquité, sont entrés dans l'iconographie byzantine religieuse avec une signification adaptée aux diverses scènes bibliques, dans les compositions illustrant la Genèse,⁷ dans les scènes qui représentent le Christ dans la gloire et surtout dans la scène du Crucifiement. Parfois, ces motifs ont des visages humains. L'art religieux byzantin a fortement influencé l'iconographie de l'église bulgare et nous pourrions penser, en ce qui concerne la monnaie de Georges Terter, à un emprunt fait au répertoire des représentations religieuses. Mais, comme nous l'avons vu, dans l'art de l'église le croissant

¹ Ibid., Band I — Dacien u. Moesien, Erster Halbband, Berlin, 1898, pp. 417—418, n° 1611—1617.

² A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, p. 5 et 16 ; le même auteur, Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique, Paris, 1928, spécialement pp. 1, 3—6, 56 et 135.

³ W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, London, 1908, vol. I, p. 4, n° 1.

⁴ Ibid., p. 18—19, n° 64—66.

⁵ Ibid., p. 54—55, n° 277—283.

⁶ Ibid., p. 224, n° 276—282.

⁷ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, t. II, Paris, 1926, p. 618.

et l'étoile n'apparaissent que dans les compositions, à côté d'autres représentations qui indiquent leur interprétation. À part cela, leur position sur la monnaie, l'étoile au-dessus du croissant, diffère des représentations religieuses, où les deux motifs sont d'habitude séparés, ainsi qu'ils l'étaient sur les monnaies byzantines. Nous croyons donc que le monnayeur de Georges Terter n'a pas souffert l'influence byzantine ni par l'intermédiaire de l'art religieux.

3. L'influence orientale par voie occidentale

Le croissant et l'étoile ont été introduits en Occident par les Croisés, qui les ont trouvés sur les étendards turcs.¹ (En réalité, à la pointe de ces étendards ne figurait pas un croissant, mais un alem, une corne, symbole de la force, et les étrangers ont vu dans sa forme stylisée un croissant et l'ont adopté comme tel).² La signification principale de la représentation de ces motifs dans la héraldique occidentale a été une allusion à la lutte contre les Turcs.

Dans la héraldique de l'Occident, le croissant et l'étoile, parfois plusieurs croissants et plusieurs étoiles, sont représentés en différentes positions. Quelquefois, par exemple dans l'emblème attribuée à Richard Cœur de lion (1189—1199), l'étoile se trouve à l'intérieur même du croissant.³

Les deux motifs apparaissent aussi dans la numismatique occidentale, d'un côté et de l'autre de l'effigie (les monnaies frappées en Bohême, au temps du duc Ottokar Przemysl (1192—1198);⁴ d'un côté et de l'autre de la croix (les deniers émis en Slavonie dans la seconde moitié du XIIIe siècle);⁵ le croissant entre deux étoiles (le carlin d'or émis par Charles d'Anjou, 1266—1285, dans le royaume de Naples);⁶ en différentes positions sur de nombreuses pièces hongroises du XIIIe siècle émises par André II (1205—1235),⁷ Bela IV (1235—1270),⁸ Etienne V (1270—1272)⁹ et André III (1290—1307),¹⁰ quelquefois l'étoile étant placée à l'intérieur du croissant; nous les trouvons à Cahors, au temps des comtes de Toulouse (1150—1200),¹¹ en Provence, au temps des comtes Raymond (1148—1249).¹² Et les cas qui pourraient nous offrir des exemples pareilles ne s'arrêtent pas ici.

Le croissant et l'étoile ont été ainsi transplantés de l'Orient en Occident en arrivant à l'époque de Georges Terter I. Si nous considérons la héraldique et la numismatique européennes dans leur ensemble, avec des influences et des emprunts réciproques, l'apparition de ces deux motifs sur la pièce de Terter ne nous surprend pas. Malgré ses liaisons traditionnelles avec l'Empire Byzantin, la région du sud du Danube n'était pas isolée du reste de l'Europe. En ce qui concerne particulièrement Georges Terter I, nous savons qu'il s'était dirigé vers l'Occident, par son alliance avec Charles d'Anjou et avec Venise contre Byzance. Le type vénitien de ses monnaies d'argent constitue une preuve numismatique de ses relations.

L'apparition du croissant et de l'étoile dans la héraldique et dans la numismatique occidentales à l'époque de Georges Terter I, le grand nombre d'emblèmes et de monnaies sur lesquelles ils sont représentés, parfois de la même manière que sur notre monnaie, les liaisons de Terter avec Charles d'Anjou et avec Venise par qui il pouvait connaître la vie occidentale, attirent l'attention sur l'hypothèse d'une influence orientale exercée, non pas directement, mais par voie occidentale pour expliquer l'apparition du croissant et de l'étoile sur la monnaie de Georges Terter I.

¹ Jouffroy d'Eschavannes, *Traité complet de la science du blason*, Paris, p. 14—15.

² Celal Esad Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, Istamboul, 1939, p. 188.

³ L'ancienne France. La chevalerie et les croisades. Féodalité-Blasons-Ordres militaires, Paris, 1890, p. 239, fig. 184.

⁴ A. Engel et R. Serrure, *Traité de numismatique du Moyen-Âge*, t. II, Paris, 1894, p. 879.

⁵ Ibid., p. 890.

⁶ Ibid., t. III, Paris, 1905, p. 1385.

⁷ L. Réthy, *Corpus nummorum Hungariae*. Budapest, 1899, p. 27, n° 178, 186—188, 190, p. 28, n° 197, 201—202.

⁸ Ibid., p. 31, n° 239—241, 248, p. 32, n° 256, 263—264, p. 33, n° 282—283.

⁹ Ibid., p. 34, n° 294, 303—309.

¹⁰ Ibid., p. 39, n° 273.

¹¹ A. Blanchet et A. Dieudonné, *Manuel de numismatique française*, t. IV — Monnaies féodales françaises, Paris, 1936, p. 223.

¹² Ibid., p. 151.

A la diffusion des motifs orientaux en Europe ont contribué aussi les objets d'art apportés de l'Orient ou fabriqués en Europe par imitation. Ces objets ont répandu le goût pour le style oriental. Dans le cas de notre monnaie on pourrait penser à une influence exercée par le commerce artistique. Mais il est plus logique d'admettre, pour une monnaie, l'influence des autres monnaies ou des emblèmes, que de recourir à des domaines d'art plus éloignés.

L'explication de l'apparition du croissant et de l'étoile sur la monnaie de Georges Terter nous semble encore plus fondée si nous examinons le revers de la même pièce, qui représente l'aigle bicéphale.

L'aigle bicéphale, d'origine orientale, a été adoptée par les Byzantins comme motif décoratif et ce fait a eu lieu selon certaines opinions dès le VIe siècle. Au temps de Comnènes elle apparaissait comme ornement dans les églises et sur les habits de cour et c'est ainsi qu'elle fut considérée insigne impériale.¹ Mais l'aigle bicéphale a continué son chemin. Au XIIIe siècle on la trouve en Russie,² Galicie,³ Serbie⁴ et en plusieurs pays occidentaux. En certains cas, l'adoption de ce motif s'explique par les relations de famille avec Byzance (les monnaies de Marguerite de Flandre, fille de Baudouin I de Constantinople; l'emblème de la maison de Savoie, dans laquelle l'aigle bicéphale a été introduite après le mariage de Thomas II de Savoie avec Jeanne, une autre fille de Baudouin I);⁵ en d'autres cas, sa diffusion s'explique par le prestige dont Byzance jouissait en Occident et dans les pays slaves et par la mode créée par le style byzantino-oriental (ainsi s'expliquent les monnaies d'or à aigle bicéphale émises à Palerme pendant la minorité du roi Frédéric, en 1202—1203; devenu empereur d'Allemagne, Frédéric II a gardé l'aigle bicéphale comme emblème impériale, transmise à ses descendants);⁶ enfin, l'adoption en question s'explique par l'imitation de ce motif, non pas des pièces byzantines ou orientales, mais des pièces occidentales mêmes qui l'avaient adoptée premièrement (les monnaies de Brabant, Liège et Luxembourg, à l'aigle bicéphale, imitent les pièces de Marguerite de Flandre).⁷

Au moment de l'apparition de l'aigle bicéphale sur les monnaies de Georges Terter I, à la fin du XIIIe siècle; ce motif n'appartenait donc plus exclusivement à Byzance et à l'Orient. Il s'était répandu dans plusieurs pays européens. Nous devons aussi retenir que son adoption s'explique non seulement par des relations de famille avec les Byzantins, mais aussi par le prestige de l'Empire Byzantin et par le goût pour l'art byzantin et oriental. Il nous faut alors admettre, pour ces monnaies de Georges Terter, en ce qui concerne l'aigle bicéphale, à côté des autres hypothèses émises sur cette question,⁸ l'hypothèse d'une influence byzantino-orientale exercée par l'intermédiaire de l'art des autres pays de l'Europe, soutenue peut-être, par l'idée impériale.

Le croissant et l'étoile de notre monnaie ont parcouru eux aussi la route vers l'Occident et sont entrés dans le fonds iconographique européen occidental. C'est de ce fonds que s'est inspiré le monnayeur de Georges Terter.

¹ A. V. Solovjev, Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. *Seminarium Kondakovianum* VII, 1935, p. 133.

² *Ibid.*, p. 146—147.

³ *Ibid.*, p. 147.

⁴ *Ibid.*, p. 137—138.

⁵ *Ibid.*, p. 151.

⁶ *Ibid.*, p. 150.

⁷ A. V. Solovjev, *op. cit.*, p. 151.

⁸ En examinant l'apparition de l'aigle bicéphale sur les monnaies de Georges Terter I, N. A. Mouchmov résume les théories qui expliquent l'introduction de ce motif dans l'iconographie monétaire bulgare. Selon ces théories, l'aigle bicéphale a été importée d'Asie par les anciens Bulgares; elle a été adoptée de l'art décoratif byzantin; elle a une liaison étymologique avec le vieux mot turc *terter* qui s'est formé à son tour, probablement, du mot arabe *taïr* = aigle; elle a des rapports avec l'origine asiatique de la famille de Terter (N. A. Mouchmov, *op. cit.*, p. 300). À ces théories on a ajouté une autre, d'après laquelle l'aigle bicéphale aurait été empruntée par Terter de Byzance, comme une preuve de ses liaisons de famille avec les Byzantins (P. P. Panaitescu, L'aigle byzantine sur les vêtements des princes roumains du Moyen-Age, *Académie Roumaine, Bull. de la Sect. hist.*, t. XVII, 1930, p. 66). A. V. Solovjev, *op. cit.*, p. 144).

En ce qui concerne leur signification, ils pourraient n'être qu'un simple signe du monnayeur ou de l'atelier monétaire. Mais si, à l'exemple des autres pays, ils ont été adoptés avec une signification plus profonde, nous pouvons penser à une allusion à la lutte de Georges Terter I contre les Tatars de Nogai. Dans ce cas, la pièce n'aurait pu être émise qu'avant la fin de cette lutte et avant l'établissement des relations de famille avec Nogai, c'est-à-dire avant l'an 1285.

Ce rapprochement de sens avec les emblèmes et les monnaies occidentales pourrait constituer une preuve supplémentaire pour l'origine de ces deux motifs selon la dernière hypothèse. Par leur apparition, tout comme par l'apparition de l'aigle bicéphale, les monnaies de bronze de Georges Terter I s'encadrent dans l'évolution de la numismatique européenne.

НОВИ ЕЛЕМЕНТИ В БЪЛГАРСКИ МОНЕТИ ОТ XIII ВЕК

ИЛЯНА БЪНЧИЛА

(Резюме)

Авторката обнародва една медна монета на българския цар Георги Тертер (1279—1292 г.), пазеца се в нумизматичната сбирка при Румънската академия на науките в Букурещ. Тя се отличава от досега познатите медни монети на Тертер по това, че върху лицето и под монограмата с името Тертер е поместено изображение на звезда и полумесец (обр. 1) и затова представя новост в българската нумизматика. Авторката прави опит да обясни пътя, по който този нов елемент е влязъл в репертуара от образи и символи в българските монети от XIII в. Тя предлага три хипотези. Първата е, че звездата и полумесецът са заети по околел път от някой античен източник. Според нея това е невъзможно, тъй като те не могат да имат същия смисъл на знаци, свързани с култа на Митра, какъвто имат върху античните монети, гдето те са изобразени. Втората хипотеза е, че звездата и полумесецът, които срещаме изобразени по някои медни византийски монети от VI в. и църковни паметници, са заети от Византия. Но и това обяснение не може да бъде прието, тъй като двата символа не са комбинирани по същия начин, както в монетата на Тертер. Авторката смята като най-вероятно обяснение, че звездата и полумесецът, ако и от източен произход, са преминали в българската нумизматика чрез посредничеството на Западна Европа, където този елемент е пренесен от кръстоносците и е намерил широко приложение както в нумизматиката, тъй и в хералдиката.

Авторката смята, че този символ е поставен върху въпросната монета на Георги Тертер като една алюзия за борбата на този български цар с татарите на Ногай. Следователно монетата е сечена преди 1285 г.

НАХОДКА ОТ СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ КРАЙ ГРАД РУСЕ

Виолета Димова

През месец януари 1955 г. в археологическия отдел на Окръжния музей в Русе постъпи ценна колективна находка от сребърни монети.¹ Находката произхожда от местността Саръбаир между жп. линия и турската крепост Левент табия, южно от гр. Русе. При риголване на една нива за лозе работниците са попаднали на тази находка, която се намирала на 0,5 м под земята. При огледа, който направихме на самото място и близката околност, не се намериха следи от селище. Монетите са били поставени в две глинени стомнички. Едната от тях е запазена от намервачите. Това съдче е от типа на керамиката сграфито и има следните размери: вис. 0,139 м, диам. на устието 0,032 м, вис. на шийката 0,045 м. Тя е силно издута при дръжката. Диаметърът на най-издутата част е 0,081 м, а на дъното — 0,042 м. Дъното се издава навън със слаб ръб, който сега е отчупен. Съдчето е направено от яркочервена глина без примеси и е добре изпечено. Покрито е с бяла ангоба. По най-издутата част на стомничката и по шийката има ивици от светлозеленикава глеч. Украсата върху шийката се състои от отвесни успоредни линии, а върху горната част на тялото — от наклонени линии, които образуват ромбовидна мрежа. В средата на ромбовете са врязани елипсовидни полета, които са запълнени с малки ромбчета. В ъглите на големите ромбове са вдълбани продълговати малки трапчинки (обр. 1). Другото съдче, което работниците счутили и захвърлили, според техния разказ било почти със същата форма, само че без украса и имало червен цвят.²

Стомничките са били поставени направо в земята, оградени с четири малки камъчета. Полунаклоненото им положение не е позволило да проникне в тях влага и вода, благодарение на което монетите се запазили неповредени.

От досега известните колективни находки от български и турски монети, които са запазени, разглежданата от нас е най-значителна и по количество на монетите, и по разнообразие на типовете.

Находката съдържа монети от следните владетели: Иван Александър и сина му Михаил (1331—1355) — 2 екземпляра, Иван Срацимир (1360—1396) — 170 екземпляра, Иван Шишман (1371—1396) — 663 екземпляра, Орхан I (1326—1358) — 370 екземпляра, Мурад I (1358—1388) — 1 екземпляр, Баязид I (1388—1402) — 249 екземпляра, Мурад II (1421—1451) —

Обр. 1. Глинено съдче
Fig. 1. Petit cruche en terre glaise

¹ Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1955, ИАИ, XXI, 1957, стр. 325.

² При изработването на настоящата работа ценна помощ ми бе оказана от др. Тодор Герасимов, за което му благодаря.

67 екземпляра. Между турските и българските монети се намериха три западноевропейски венецианска — Фр. Дандоло (1329—1339) и две румънски — от Мирчо I (XIV в.).

При какви обстоятелства е било закопано това съкровище, е трудно да се каже. Вероятно се касае за заравяне при някакво бягство. По съдържанието на находката, което е разнообразно, може да се определи времето, когато съкровището е било заровено — най-рано в средата на XV в. при управлението на султан Мурад II.

ОПИСАНИЕ НА МОНЕТИТЕ

I. Български монети

а. Аспри (полугрошове) от Иван Александър и сина му Михаил (1331—1355)

Тези монети от дребен номинал са възникнали във връзка с увеличените нужди на местния и чуждия пазар. Досега беше известен само един екземпляр (полугрош) от този български цар.¹ Към него се прибавят още два от нашата находка.

1. Лице: Иван Александър и синът му Михаил с ниски корони с бисерни висулки, прави насреща, заедно държат пряпорец. Под дясната ръка на лявата фигура вместо монограма три точки. Груба изработка.

Опако: Христос, прав насреща, зад него престол без рамена. В празното поле вляво три точки. Главата липсва.

Тегло: 0,5 г. Табл. I₁.

2. Лице: Същото изображение. Част от дясната фигура липсва.

Опако: Същото изображение. Вляво и вдясно в празното поле вместо монограма по три точки. Главата на изображението липсва.

Тегло: 0,4 г. Табл. I₂.

б. Грошове от Иван Срацимир (1360—1396)

Към известните досега емисии на Срацимирови грошове² (със звезда, брадва, без знак и човешка глава) с тази находка ни се отдава случай да прибавим още две нови, неизвестни досега емисии. В нея има освен монети с известните знаци (звезда, брадва или без знак) и такива с лилия и розетка под престола на царя. Лилията, която се намира под престола, е същата като лилията на раменете на престола. Розетката се състои от осем лъча, които излизат радиално от един център. Известно разнообразие наблюдаваме също така и в изписването на името на владетеля. Например: НѠАН СРАѠМН ЦР; ІѠ СРАѠНМНР ЦР ББ РАѠ ІѠН СРАѠМНР; НѠ СРАѠМН НР; ІѠАН СРАѠМНР ЦР Б. При Срацимировите монети не е рядко явление металическото ядро да не е поставено точно между двата монетни печата. Поради това надписът наоколо е засегнат, като са се отпечатали или отделни букви, или част от тях. Това е една от причините да не могат точно да се установят всички букви, необходими за цялостното разчитане на надписа. Между описаните монети се срещат само няколко екземпляра (25—26, 39—41), произлезли от една и съща двойка монетни печати или от един и същ печат за лицевата и опаковата страна. Това ни кара да смятаме, че са били използвани голям брой монетни печати, което се е наложило от бързото им повреждане. Образите са грижливо и изразително изработени, надписите наоколо са старателно написани с красиви български букви. Мнението на Н. А. Мушмов, че Срацимировите монети са измежду най-добрите български монети, се потвърждава и от нашата находка.³

¹ Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, София, 1925, стр. 106 сл., 111.

² Н. А. Мушмов, Принос към българската нумизматика, ИБАД, VI, 1916—1918, стр. 57 сл., 59; Н. А. Мушмов, Развитие на българската нумизматика и класификация на българските монети, ГНМ, III, 1921, стр. 140; Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, стр. 134—136; Н. А. Мушмов, Неиздадени български монети, ИБАИ, VI, 1930—1931, стр. 231 сл.

³ Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, стр. 33—39.

1. Лице: Иван Срацимир на престол насреща, с кълбовидна корона, с висулки по ушите, а наоколо отсянка от зрънца. В дясната ръка скиптър с кръст (?), а в лявата — свитък. Лилия върху раменете на престола. Под престола на царя емисионният знак лилия. Около образа зрънчест кръг.

Надпис: + IW CPAЦNMHP ЦР (Б)

Опако: Бюст на Христос с отсянка около главата, насреща. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Горے при главата знаците IC—XC. Изображението е в зрънчест кръг. Последните букви на надписа не са отпечатани.

Надпис: + IW CPAЦNMHP ЦР (?).

Тегло: 0,8 г. Табл. I₃.

2. Лице: Същият образ, но от друг печат. Под престола на царя розетка. Характерно за тази розетка е, че се състои от осем лъча, които излизат радиално от един център. Последните букви на надписа не са отпечатани.

Надпис: + IW CPAHM.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Началните и крайните букви на надписа не са отпечатани.

Надпис: (?) CPAHMHP ЦР R(?) (Б?).

Тегло: 0,55 г. Табл. I₄.

3. Лице: Същият образ, но от друг монетен печат. Под престола на царя няма символичен знак.

Надпис: + IW CPAЦMH ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат, лошо гравирен.

Надпис: + HWAH CPAЦMH ЦР.

Тегло: 0,65 г. Табл. I₅.

4. Лице: Същият образ, но от друг печат. Под престола знак брадва.

Надпис: + IW CPAЦMHHP ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + HWH CPA(ЦM)H ЦР.

Тегло: 0,6 г. Табл. I₆.

5. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPAЦNM (HP) ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Под бюста на образа палмово клонче.

Надпис: + IW CPA(ЦH)MHHP ЦР ББРАЧ.

Тегло: 0,7 г. Табл. I₇.

6. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPMHP ЦР Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Две букви на надписа са изтрети.

Надпис: + IWH CPAH . . ЦРБ.

Тегло: 0,6 г.

7. Лице: Същият образ, но от друг печат. Началните букви на надписа са изтрети.

Надпис: + . . CPAЦNMH ЦРБ Б.

Опако: Същият образ добре запазен, но от друг печат. Началните букви на надписа изтрети.

Надпис: + IWAH C(?)MHHP ЦР ББ.

Тегло: 0,5 г.

8. Лице: Същият образ, добре запазен, но от друг печат.

Надпис: + IWAH CPAЦM Б.

Опако: Същият образ, слабо отпечатан, но от друг печат. Под бюста на образа палмово клонче. Някои букви от надписа на са отпечатани изцяло.

Надпис: + IWAH C(?)MHP ЦР ББ.

Тегло: 0,55 г.

9. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPAЦNMHP ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Някои от буквите на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + IW CPAЦNM ABЦ.

Тегло: 0,75 г.

10. Лице: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + IW CPAЦN . . . Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPAЦNMHP ЦР ББ PАН.

Тегло: 0,7 г.

11. Лице: Същият образ, но от друг печат. Образът е гравирен върху не съвсем излъскана повърхност. Някои букви от надписа са изтрити.

Надпис: + IWN CPAЦ . . ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа са изтрити.

Надпис: + HWAH C . . MH(P) ЦР.

Тегло: 0,59 г.

12. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + HW CPAЦMH ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + HWAH CPAЦMH ЦР.

Тегло: 0,6 г. Табл. I₈.

13. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IWN CPAЦMHP.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Типът е същият като на № 12.

Надпис: + HWAH CPAЦMH ЦР.

Тегло: 0,6 г. Табл. I₉.

14. Лице: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + IWI CPA . . . ЦР Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + I . . M(?) CPAЦH HP ЦР Б.

Тегло: 0,5 г.

15. Лице: Същият образ, но от друг печат. Образът е предаден художествено.

Надпис: + IW CPAЦNMHP ЦР (ББ).

Опако: Същият образ, но от друг печат. Под бюста на образа палмово клонче.

Надпис: + IW CPAЦNMHP ЦР ББГА . .

Тегло: 0,75 г. Табл. I₁₀.

16. Лице: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + IW HP ЦР Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IWN CPAЦMHP ЦР (ББ).

Тегло: 0,65 г.

17. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPAЦMHP ЦР БЪ(?)Р.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPAЦMHP ЦР ББРАЦ.

Тегло: 0,75 г. Табл. II₁.

18. Лице: Същият образ, но от друг печат. Образът е предаден художествено.

Надпис: + IW CPAЦMHP ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + HWAΔN CPAЦMHP ЦР.

Тегло: 0,65 г.

19. Лице: Същият образ, но от друг печат. Образът е предаден художествено.

Надпис: + IW CPAЦMH ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Образът е слабо отпечатан. Последните букви на надписа са изтрети.

Надпис: + IWN CPAЦMH (?).

Тегло: 0,65 г.

20. Лице: Същият образ, но от друг печат. Образът е предаден художествено.

Надпис: + IW CPAЦMHP ЦР.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + HWAΔN CPAЦMHP ЦР.

Тегло: 0,65 г. Табл. II₂.

21. Лице: Същият образ, но от друг печат. Последните букви на надписа не са отпечатани.

Надпис: + IWAΔN C(?)

Опако: Същият образ, но от друг печат. Последните букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + IWAΔN CPAЦMH

Тегло: 0,60 г.

22. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IWN C . MH ЦР (Ъ?).

Опако: Същият образ, но от друг печат. При отпечатването ядрото се е отместило и съкращението ХС се е отпечатало на гърдите на образа. Първите букви на името Срацимир се повтарят.

Надпис: + IWN CPA CPAМHP.

Тегло: 0,7 г. Табл. II₃.

23. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IWN CPЦMH . Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IWN C . Δ . MHP ЦР.

Тегло: 0,5 г.

24. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IWN CPAЦM ЦРБ.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Последните букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + IWN CPAЦMH (Р ЦР ББ).

Тегло: 0,6 г.

25. Лице: Същият образ, но от друг печат. От надписа са отпечатани само последните букви.

Надпис: (?) МНР Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Последните букви от надписа са заличени.

Надпис: + ІWІАН СРЦМ(?)

Тегло: 0,55 г.

26. Лице: Същият образ, но от друг печат. Главата на царя и последните букви на надписа са изтрети.

Надпис: + ІWN СР. МН(?)

Опако: Същият образ и от същия печат като при № 25. Някои букви на надписа са изтрети.

Надпис: + ІWІАН(?) НР ББ.

Тегло: 0,7 г.

27. Лице: Същият образ, но от друг печат. Образът е леко отпечатан. Буквите на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + ІWN С...М....

Опако: Същият образ, но от друг печат. Началните букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + ...Н...АЦМНР ЦР ББ.

Тегло: 0,6 г.

28. Лице: Същият образ, но от друг печат. Надписът е повреден и не се чете.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа не са отпечатани, а други са изтрети.

Надпис: +. WІАН С(?)

Тегло: 0,55 г.

29. Лице: Същият образ, но от друг печат. Монетата е гравирена върху не съвсем гладка повърхност.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Последните букви на надписа са изтрети.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР(?)

Тегло: 0,75 г.

Към описаните по-горе монети се отнасят още пет екземпляра със същия емисионен знак бравда, но от различни двойки монетни печати. Само отделни букви от надписите им се четат.

30. Лице: Същият образ, но от друг печат. Под престола на царя вместо знака бравда — звезда.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББРА.

Тегло: 0,55 г. Табл. II₄.

Освен гореописания екземпляр (№ 30) има още осем монети от същия тип, но от различни двойки печати.

31. Лице: Същият образ, но от друг печат. Надписът е много добре запазен.

Надпис: + ІW СРАЦНМЦР ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББЦРА.

Тегло: 0,65 г. Табл. II₅.

Към № 31 се отнасят още два екземпляра, но от различни печати.

Теглото им е: 0,6 г и 0,65 г.

32. Лице: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа са изтрети.

Надпис: + ІW СРАЦ...НР ЦР Б.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББЦР(Δ?).

Тегло: 0,6 г.

33. Лице: Същият образ, но от друг печат. Буквите в началото и края на надписа са изтрети.

Надпис: (?) ЦНМНР ЦР(?)

Опако: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа са изтрети.

Надпис: ІW СРА(?) ΔБЦ.

Тегло: 0,45 г.

34. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦРББ(Н Р)Δ.

Тегло: 0,46 г.

35. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦМИРІР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАНМНІРІ ББРА(Н?).

Тегло: 0,55 г.

36. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАНМНР ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + ІW С...МНР ЦР ББРАЦР.

Тегло: 0,55 г. Табл. II₆.

37. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАНМНР ЦР(Б).

Опако: Същият образ, но от друг печат. Някои букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + ІW СР...МР ЦНР ББΔ.

Тегло: 0,6 г.

38. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББРАЦ.

Тегло: 0,54 г.

39. Лице: Същият тип като № 38, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР(ББ).

Опако: Същият тип като № 38, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББРАЦ.

Тегло: 0,6 г.

40. Лице: Същият тип като № 38, но от друг печат.

Надпис: + ІW СРАЦНМНР ЦР ББ.

Опако: Същият тип като № 38, но от друг печат. Някои букви не са отпечатани, а други само отчасти.

Надпис: + ІW СРАН(?)ΔΓ.

Тегло: 0,5 г.

41. Лице: Същият тип и от същия печат като № 40. Някои букви на надписа не са отпечатани изцяло.

Надпис: + ІW СРА(ЦНМНР) ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Част от надписа не е отпечатан.

Надпис: + IW CPAЦH(?) ΔH.

Тегло: 0,51 г.

Освен горните екземпляри (38—41) има още 39 монети от същия тип, но от различни двойки монетни печати. Теглото им е: 0,4 г (2 екз.), 0,45 г (2 екз.), 0,5 г (7 екз.), 0,55 г (9 екз.), 0,6 (10 екз.), 0,65 г (7 екз.), 0,7 г (2 екз.).

42. Лице: Двоен образ на Срацимир. Поради изместване на ядрото на монетата и повторно удряне на печата крайт на надписа е повреден.

Надпис: + IW CPAЦHГ ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат. От повторното удряне на печата началото на надписа е повреден.

Надпис: (?)ΔЦH(H)MHP ЦР ББ . Δ.

Тегло: 0,64 г Табл. II.

43. Същият образ като № 41, но от друг печат. Последните букви на надписа са изтрети.

Надпис: + IW CPAЦHM(?).

Опако: Същият образ, но от друг печат. Последните и началните букви на надписа са изтрети.

Надпис: + . . CPAЦHMHP ББPA . (P).

Тегло: 0,55 г.

44. Лице: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW . . ΔЦHMHP ЦР ББ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Надпис: + IW CPAЦHMHP ЦР ББΓΔ.

Тегло: 0,59 г.

Към монетите със знака звезда при престола на царя принадлежат още 62 екземпляра, чиито надписи се четат лошо. Теглото им е: 0,37 г (5 екз.), 0,4 г (7 екз.), 0,45 г (16 екз.), 0,5 г (9 екз.), 0,51 г, 0,55 г (6 екз.), 0,57 г, 0,6 г (10 екз.), 0,64 г, 0,65 г (2 екз.), 0,7 г.

Освен описаните досега монети има още четири екземпляра, които са лошо запазени и не може да се определи към коя емисия спадат. Теглото им е: 0,4 г, 0,6 г (2 екз.), 0,7 г.

в. Полугрошове от Иван Шишман (1371—1396)

В сравнение с монетите на Иван Срацимир монетите на Иван Шишман от нашата находка се отличават с добре запазените си образи, което показва, че са едни от последните сечени монети в находката и са били в употребление за кратко време. Външният вид на тези монети е вече силно влошен в сравнение с предходните, което е добър показател за тежкото икономическо и политическо положение на българската държава в навечерието на турското завоевание.¹

Образите на монетите са грубо изработени, предадени в твърде общи линии, шаблонно, без особени художествени качества и естетически вкус. Недоброто изработване на някои от печатите е довело до разкривяване на фигурите, като главата е изместена от тялото и пр. Бързото повреждане на печатите е наложило честата им подмяна, както личи добре от различните варианти, които установяваме.

Между монетите от нашата находка се оказаха три екземпляра, изработени от опитен майстор. Образите са предадени живо, художествено и с по-големи подробности. Табл. II, № 10

¹ За публикации на Шишманови монети вж. Н. А. Мушмов, Развитие на българската нумизматика и класификация на българските монети, стр. 143 сл.; Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, стр. 142—144; Н. А. Мушмов, Неиздадени български монети, стр. 234—238.

Върху четири монети е отпечатана само опаковата страна, което се дължи на обстоятелството, че в бързината си майсторът е поставил новото ядро, без да е отмахнал вече отпечатаната монета. Табл. IV_{2,3}.

При отпечатването на 16 монети вследствие на удара ядрото се е отместило и в резултат се е отпечатала само малка част от лицевия и опаковия образ. Това наложило повторното им печатане, при което ядрата при две от тях са били обърнати така, че лицевият образ е дошъл на опаковата страна. Табл. III₁₀, табл. IV₁.

Мнението на Мушмов, че Иван Шишман е сякал само аспри (полугрошове), а така също и предположението му, че е разполагал с достатъчно количество грошове от баща си (Иван Александър) и е имал по-голяма нужда от аспри, се потвърждава и от нашата находка.¹

Описание на монетите

1. Лице: Бюст на Иван Шишман в украсени с бисери дрехи, с висока обла корона, от страни с висулки, около главата осянка. В дясната ръка кръст, а лявата сложена на гърдите. В полето под десния лакът буквата Ш и отгоре чертица. В полето на отсрещната страна монограма ЦР. Под лявата и дясната ръка по три точки. — Ш ЦР = (IWΔNNZ) ШI(ШMΔNZ) ЦАРЬ.

Опако: Бюст на св. Богородица с разгърнати ръце. Около главата осянка от бисери, от страни съкращения М—Ф. На гърдите медальон с образа на Христос.

Тегло: 0,48 г. Табл. II₈.

2. Лице: Същият тип, но от друга двойка печати.

Опако: Същият образ. От двете страни при раменете по една звезда четириперка. Съкращения М—Ф са заличени.

Тегло: 0,65 г. Табл. II₉.

3. Лице: Същият тип, но от друга двойка печати. Над буквата Ш няма чертица.

Опако: Същият тип като № 1, но от друг печат.

Тегло: 0,48 г. Табл. II₁₀.

4. Лице: Иван Шишман с ниска корона с бисери, при ушите бисерни висулки, прав на среща. В дясната ръка кръст, а лявата сложена на лорона (пояса), който завършва с три точки. Под дясната ръка буква W, при лявото рамо буква Ш и чертица отгоре. Под тях монограма ЦР.

Надписът гласи = W Ш ЦР = IW(ΔNNZ) ШI(ШMΔNZ) ЦАРЬ.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,56 г. Табл. III₁.

5. Лице: Същият тип като № 4 и от същата двойка печати.

Опако: Същият образ и от същата двойка печати като № 4.

Тегло: 0,69 г.

6. Лице: Същият тип, но от друг печат.

Опако: Същият тип, но от друг печат.

Тегло: 0,52 г.

7. Лице: Същият тип от същата двойка печати като № 6.

Опако: Същият образ и от същата двойка печати като № 6.

Тегло: 0,5 г.

От този тип има още 15 монети, произлезли от различни двойки монетни печати.

8. Лице: Същият образ, но от друг печат. Над буквите W и Ш не е поставена чертица.

Под буквата Ш монограма ЦР = W Ш ЦР = (I)W(ΔNNZ) ШI(ШMΔNZ) ЦАРЬ.

¹ Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, стр. 142.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,55 г.

Към типа на описаната под № 8 монета се отнасят още 10 екземпляра, от които три от една и съща двойка монети печати. Теглото им е: 0,5 г, 0,55 (3 екз.), 0,6 г (6 екз.).

9. Лице: Същият образ, но от друг печат. В полето вляво буквата W и Ш една под друга. Под лявото рамо монограма ЦР в недовършена негативна форма = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{ЦР} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(НШ-МАНЗ) \text{ ЦАРЬ}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,55 г. Табл. III₂.

10. Лице: Същият образ, но от друг печат. При дясната ръка W и чертица отгоре, а при лявата буква Ш и монограма ЦР в недовършена негативна форма = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{ЦР} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(НШ-МАНЗ) \text{ ЧАРЬ}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,65 г.

11. Лице: Същият образ, но от друг печат. В полето вляво пред W буквата I е изписана с права отвесна линия с две точки и чертица над тях. Монограмата следователно добива следния вид = $\overline{IW} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{ЦР} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(ШМАНЗ) \text{ ЦАРЬ}$. Доколкото ни е известно, тя се среща тук за пръв път.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,47 г. Табл. III₃.

12. Лице: Същият образ. Типът е като на № 11, но от друг печат.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,45 г.

13. Лице: Същият тип и от същата двойка монетни печати като № 12.

Опако: Същият образ и от същата двойка монетни печати като № 12.

Тегло: 0,45 г.

14. Лице: Същият образ, но от друг печат. В полето вляво буквите W и Ш една под друга, а на отсрещната страна буквата P вместо монограмата ЦР = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(НШ-МАНЗ) \text{ (ЦА)P(Ь)}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,49 г. Табл. III₄.

Освен гореописания екземпляр има още 5 монети от същия тип. Двете от тях са от същата двойка монетни печати като описания под № 14 екземпляр, а останалите от различни двойки печати. Теглото им е: 0,49 г, 0,5 г, 0,53 г, 0,54 г, 0,57 г.

15. Лице: Същият образ, но от друг печат. Монограмата е от същия тип като № 14, но над буквата P има чертица = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right. \overline{P}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,73 г.

16. Лице: Същият тип като описания екземпляр № 15, но от друг печат.

Опако: Същият образ и от същия печат като № 15.

Тегло: 0,55 г.

17. Лице: Същият образ, но от друг печат. Под десния лакът буквата W и чертица отгоре. В полето на отсрещната страна една под друга буквите Ш и само P вместо монограма ЦР = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(НШМАНЗ) \text{ (ЦА)P(Ь)}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,55 г.

Към същия тип принадлежат още два екземпляра, но от други двойки печати. Теглото им е: 0,45 г и 0,53 г.

18. Лице: Същият образ, но от друг печат. Монограмата е от същия тип като № 17, но върху буквата W липсва чертица = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(НШМАНЗ) \text{ (ЦА)P(Ь)}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,49 г. Табл. III₅.

Към типа, описан под № 18, се отнасят най-много монети (501) от находката. Между тях се срещат много екземпляри от едни и същи двойки монетни печати и от едни и същи печати само за опаковата или само за лицевата страна.

19. Лице: Същият образ, но от друг печат. Монетата е повторно препечатана (вж. по-горе). Монограмата е = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right. = (I)W(\Delta NNZ) \text{ Ш}(НШМАНЗ) \text{ (ЦА)P(Ь)}$.

Опако: Същият образ, но от друг печат, също повторно печатана.

Тегло: 0,48 г. Табл. III₆.

20. Лице: Същият тип, но от друг печат. Монетата е повторно печатана.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана.

Тегло: 0,51 г. Табл. III₇.

21. Лице: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана. Монограма ЦР липсва = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{?} \end{smallmatrix} \right.$.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана.

Тегло: 0,44 г. Табл. III₈.

22. Лице: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана. В полето вляво буквата W липсва = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{ЦР} \end{smallmatrix} \right.$.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана.

Тегло: 0,45 г. Табл. III₉.

23. Лице: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана. Буквата Ш липсва. Монограмата е = $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{?} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right.$.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана.

Тегло: 0,43 г.

24. Лице: Същият тип като № 19, но от друг печат. Повторно печатана $\overline{W} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right.$.

Опако: Същият образ, но от друг печат. Повторно печатана.

Тегло: 0,45 г.

Към двойно печатаните монети се отнасят още 10 екземпляра.

25. Лице: Същият образ, но от друг печат. Ядрото е обърнато при повторното печатане, като върху лицето се е отпечатала опаковата страна. Буквата W в полето вляво липсва = $\overline{?} \left| \begin{smallmatrix} \overline{Ш} \\ \overline{P} \end{smallmatrix} \right.$.

Опако: Същият образ, но от друг монетен печат.

Тегло: 0,6 г. Табл. III₁₀.

Към № 25 спада още един екземпляр, но от друг печат.

Тегло: 0,52 г. Табл. IV₁.

26. Лице: Лицето на монетата е без отпечатък (вж. по-горе).

Опако: Същият образ, но от друг печат.

Тегло: 0,48 г. Табл. IV₃.

Към екземпляра, описан под № 26, се отнасят още три монети, но от други монетни печати. Теглото им е: 0,5 г. Табл. IV₃.

Освен гореописаните монети от Иван Шишман има още 90 екземпляра, които не могат да бъдат систематизирани към споменатите вече типове поради неотпечатване изцяло или изтриване на монограмите.

II. Турски монети

а. Акчета от султан Орхан I (1326—1358)

1. Лице: Турски надпис в два реда всред орнамент. Превод: Орхан Гази. Наоколо кръг около който са наредени малки точки.

Опако: Кръг, пресечен с три успоредни линии. В горното и долното поле надпис. Превод: серия Мека. Около кръга малки точки.

Тегло: 1,25 г. Табл. IV₄.

Всички екземпляри (370) са добре запазени.

б. Акче от султан Мурад I (1358—1388)

1. Лице: Турски надпис в два реда между два орнамента. Превод: Мурад султан. Наоколо кръг, около който са наредени малки точки.

Опако: Кръг, пресечен с три успоредни линии. Между тях по три точки. В горното и долното поле надпис. Превод: серия Мека.

Тегло: 1,18 г. Табл. IV₅.

в. Акчета от султан Баязид I (1388—1402)

1. Лице: Кръг с точки наоколо, пресечен през средата с хоризонтална линия. Над линията и под нея надпис.

Опако: Кръг, около който са наредени малки точки. В кръга надпис (серия Мека), а под него годината V^{CH} — 1391 г.

Тегло: 1,16 г. Табл. IV₆.

Към гореописания екземпляр се отнасят още 249 монети, които са добре запазени.

г. Акчета от султан Мурад II (1421—1451)

1. Лице: Кръг наоколо с малки точки, пресечен с две успоредни хоризонтални линии. В горното и долното поле надпис. Превод: Мехмед Мурад.

Опако: Кръг с малки точки наоколо, пресечен с две успоредни хоризонтални линии. В горното и долното поле на кръга надпис. Превод: Друг бог няма освен Аллах. Мухамед пророк на Аллаха.

Тегло: 1,12 г. Табл. IV₇.

Към този тип монета се отнасят още 67 екземпляра. Тези монети в сравнение с описаните досега турски монети са изтрети (по-лошо запазени), което свидетелствува за по-дълго време през което са се намирали в обращение. Между тях има и екземпляри с дупки за нанизване.

III. Венециански монети

а. Полугрош от Фр. Дандоло (1329—1339)

Вследствие на търговските отношения между България и републиките в Италия през XIV в. у нас се срещат, макар и рядко, техни монети. Повечето от тях обаче са грошови. Полугрошът, който ние публикуваме, се среща сравнително по-рядко.

1. Лице: Дожът коленичил наляво, с двете си ръце държи знаме. Наоколо надпис: AN DVLO DVX...

Опако: Лъв, изправен наляво, държи знаме. Надписът наоколо не е четлив. Тегло: 0,82 г. Табл. IV₈.

IV. Румънски монети

а. Монети от Мирчо I (1386—1418)

1. Лице: В зрънчест кръг герб щит, в дясната му половина гръцката буква Θ, в лявата три хоризонтални чертици. Наоколо надпис: + IWAN SI:M:VNIS.

Опако: Орел наляво, кацнал върху рицарски шлем. Пред него буквата Р. Наоколо надпис: + IWAN SI: MVNIS.

Тегло: 0,52 г. Табл. IV₉.

2. Лице: Същият тип като гореописания екземпляр, но от друг печат. Наоколо надпис: + IWAN SI:M:VNIS.

Опако: Същият тип като предходната монета, но от друг печат. Буквата пред орела е повредена. Наоколо надпис: + IWAN...

Тегло: 0,35 г. Табл. IV₁₀.

Публикуваните тук български и други монети разкриват нови данни за развитието на парично-стоките отношения в края на съществуването на средновековната българска държава. Наличието на дребните разменни монети-полугрошови сочи за интензивна размяна между града и селото. А наличието на турски и български монети в една находка ни кара да предполагаме тяхната съвместна употреба в края на българската държава и началото на турското робство.

TRESOR MONÉTAIRE DU MOYEN AGE DÉCOUVERT PRÈS DE ROUSSE

V. DIMOVA

(Résumé)

L'auteur décrit dans cet article un trésor monétaire du XIIe—XVe s. découvert en 1955 près de Roussé (Bulgarie du nord-est). Il contenait 2 gros du roi bulgare Jean Alexandre et de son fils Michel Asen (1331—1355), 170 gros du roi Jean Stracimir (1326—1396), 693 demi-gros de Jean Šišman (1371—1396), 376 acthès du sultan Orhan Ier (1326—1358), 1 actché de Murad Ier (1358—1388), 249 acthès de Bajazet Ier (1388—1402), 67 de Murad II (1421—1451), 1 demi-gros du doge de Venise Fr. Dandolo (1329—1339) et 2 gros du voïvode roumain Mircea (1386—1418). Cette trouvaille est conservée au Musée de Roussé.

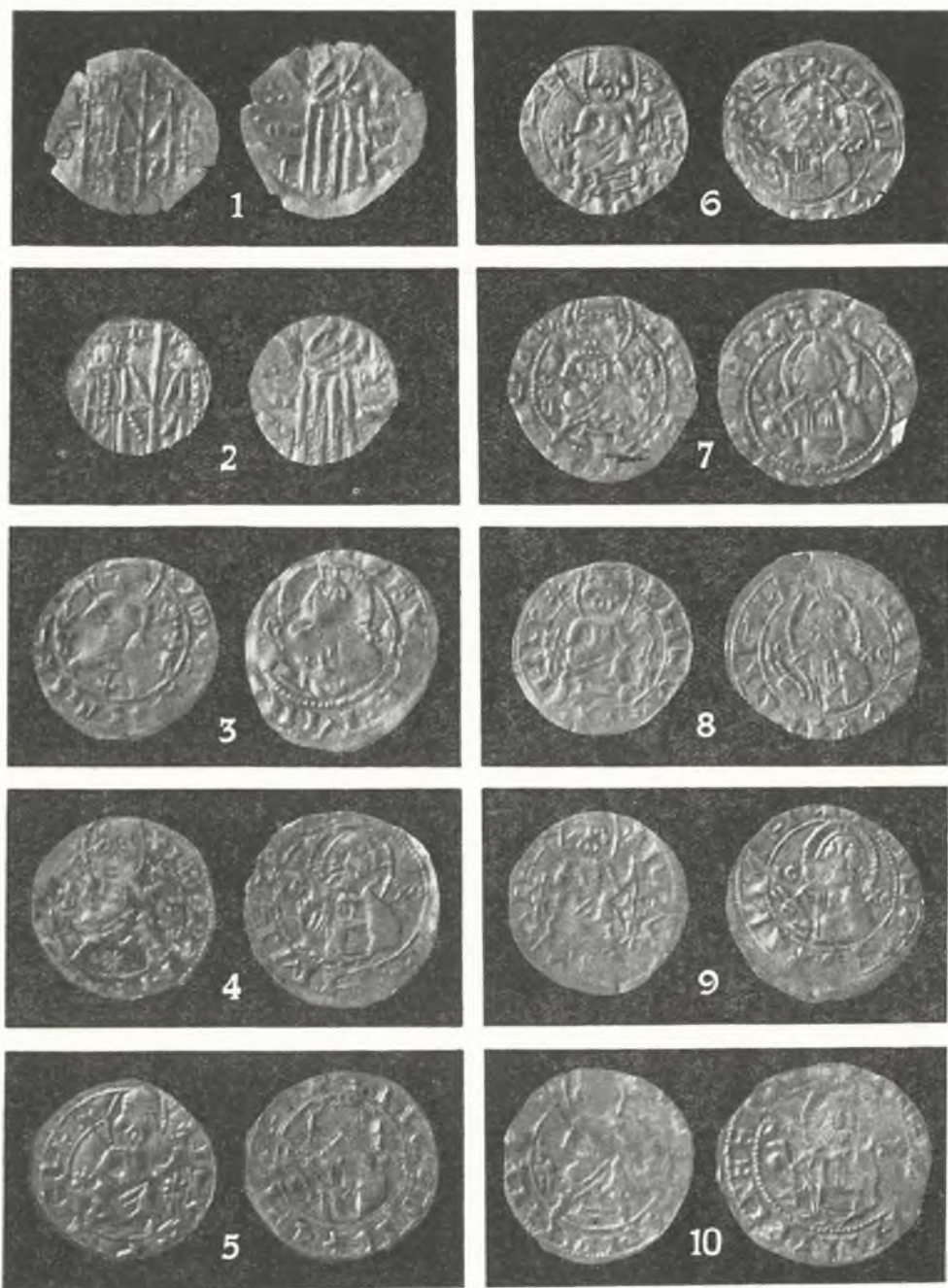

Табл. I. Монети от Ив. Александър (1—2) и Ив. Срацимир (3—10)
 Tabl. I. Monnaies de Jean Alexandre (1—2) et de Jean Stracimir (3—10)

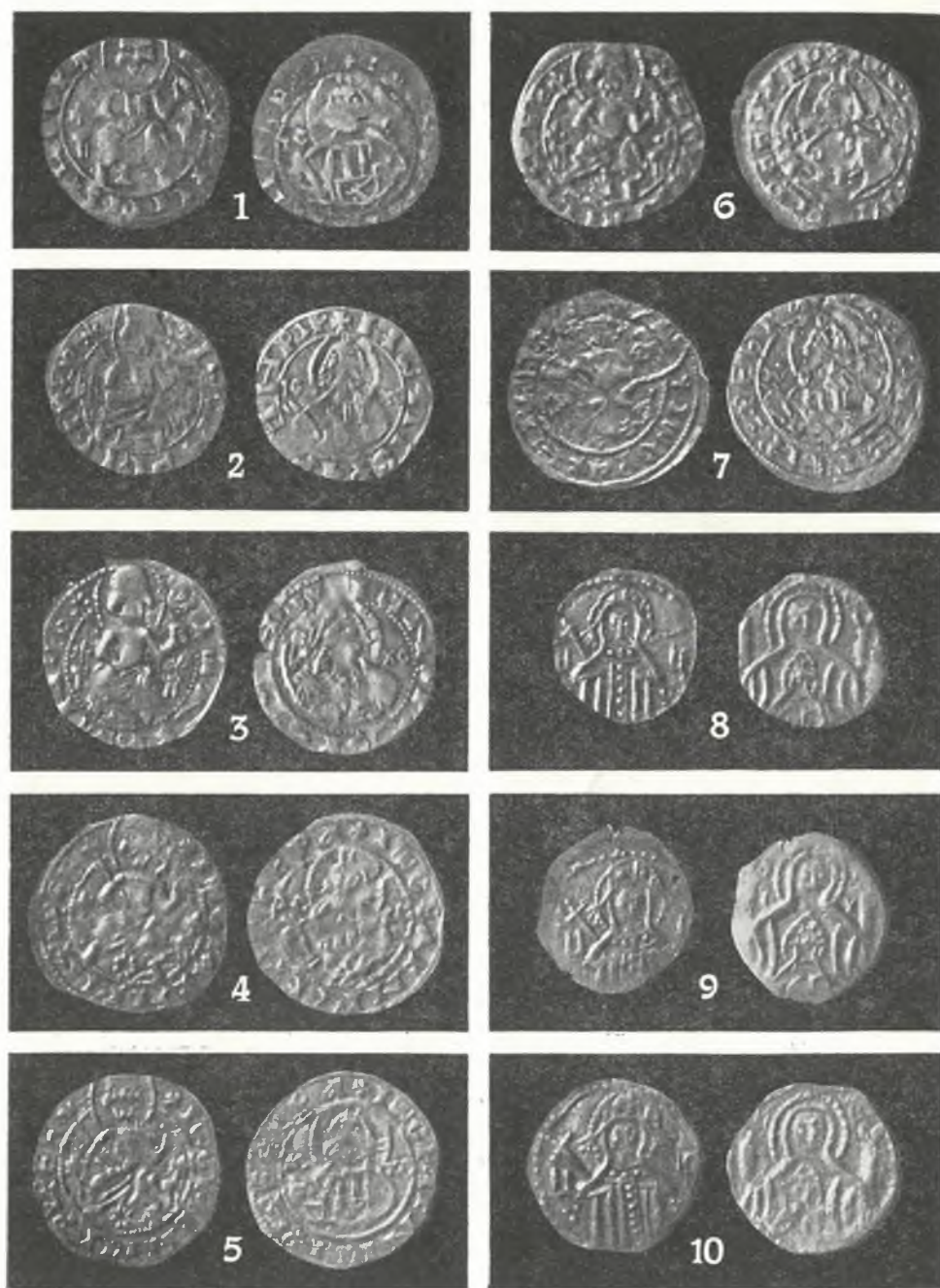

Табл. II. Монети от Ив. Срацимир (1—7) и Ив. Шишман (8—10)
 Tabl. II. Monnaies de Jean Stracimir (1—7) et Jean Šišman (8—10)

Табл. III. Монети от Ив. Шишман (1—10)

Tabl. III. Monnaies de Jean Šišman (1—10)

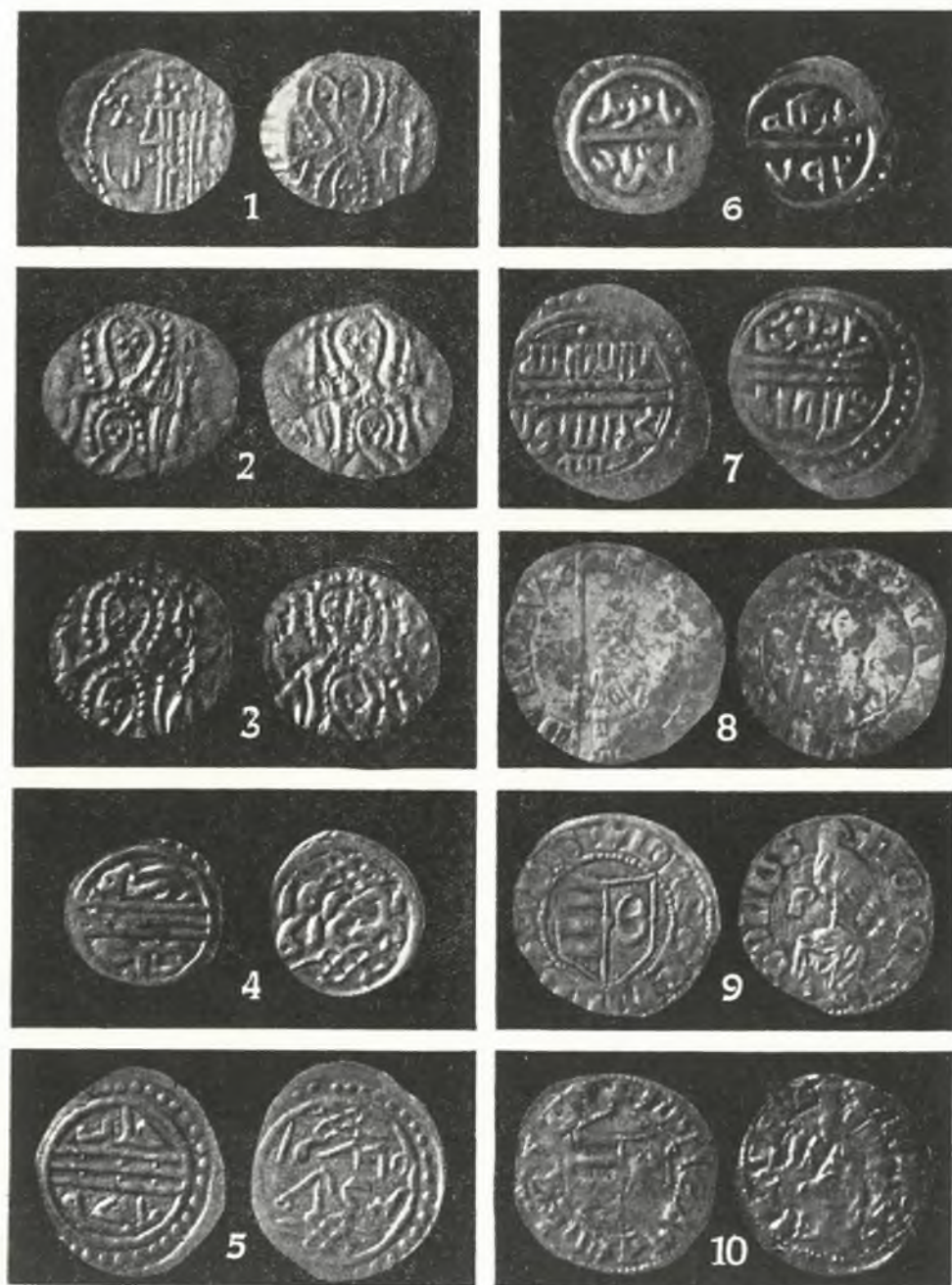

Табл. IV. Монети от Ив. Шишман (1—3), Орхан (4), Мурад I (5—6), Мурад II (7),
Фр. Дандоло (8) и Мирчо I (9—10)
Tabl. IV. Monnaies de Jean Šišman (1—3), Orckan (4), Murad Ier (5—6), Murad II (7),
Fr. Dandolo (8) et Mircea Ier (9—10)

СЛЕДИ ОТ КЕЛТИТЕ В РАЗЛОЖКОТО ПОЛЕ

Тодор Герасимов

В края на III в. пр. н. е. в източната част на Балканския полуостров е станало едно значително по размерите си преселение на етнически групи, придвижили се от земите по Средния Дунав, което предизвикало и редица промени от политическо и стопанско естество. Тия нашественици са били келтите, които, привлечени от слухове за големи съкровища, натрупани в Делфийския храм на Аполон, се отправили по долината на Морава и Вардар за Македония и Тесалия в 279 г. пр. н. е. Но те били разбити и отблъснати от гърци и македонци и потеглили на няколко групи по обратния път. Част от келтите (около 20 000 души) под водителството на Леонарий и Лутарий се отделили в днешно Скопско и оттам, като се прехвърлили в долината на р. Струма и Софийското поле, минали през прохода Траянови врата в долината на Марица. Тая група келти преминала през Пропонтида във Витиния и Фригия. Една втора група от разбитите келти под водителството на Кертерий след ожесточени сблъсквания с трибалите по Дунав била принудена да се върне на юг от Стара планина, в Тракия, където се спряла и организираща своя държава с главен град Тиле.¹ За тая келтска държава на Балканския полуостров, която просъществувала 60 години, нямаме повече данни у старите писатели. И досега дори остава неразрешен въпросът, къде се е намирала нейната територия, и къде е била разположена столицата Тиле. Учените, придържайки се към сведенията на Полибий, приемат, че келтската държава е била в Югоизточна Тракия, близо до Бизантион и Черноморското крайбрежие.² Късният лексикограф Стефан от Бизантион пише, че столицата на тилитските келти е била нягде при планината Хемус (Стара планина). Липсват засега и сведения относно бита и културата на тия балкански келти.

Ние се опитахме на друго място да посочим въз основа на археологически паметници присъствието на келтите в Тракия.³ За тая цел ни послужиха култовите фигури от камък и глина с глава на овен или на кон, които са били един от съществените и неизбежни елементи в жилищата на келтите. Като по жалони по тях могат да се определят местата, в които някога са живели келти на юг от Балкана. Култовите фигури ни показаха присъствието на новия етнически елемент — келтите — по долината на Струма, в Софийското поле, в поречието на р. Тополница, Пазарджишко, Казанлъшкото поле, Пловдивско и на изток до Нова Загора.

През лятото на 1961 г. ние имаме възможност да открием някои следи от келтите и в Югозападна България, в Разложкото поле, оградено от Пирин, Рила и Родопите. Тоя край на отечеството ни не е проучен в археологическо отношение. На нас са познати само няколко

¹ Г. И. Кацаров, Келтите в Стара Тракия и Македония, СпБАН, XVIII, 1918, стр. 55 сл.

² Ив. Венедиков, Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. и пр., ИПр, XI, 1955, стр. 77 сл.; Г. Михайлов, Към историята на Тракия през IV — III в. пр. н. е., ИАИ, XIX, 1955, стр. 154.

³ Т. Герасимов, Келтски култови фигури от България, ИАИ, XXIII, 1960, 181, сл. и картата на стр. 182.

случайно открити паметника оттук.¹ Те сочат, че Разлогът още от много ранни времена бил обитаван. Слънчевите тераси по склоновете на Рила, Родопите и Пирин са били удобни за селища, горите и изобилните води са давали възможност за добиване на храна. Също тъй и горещите минерални извори, каквито изобилствуват в тая котловина, са привлекли отрано заселници около себе си. Тучните ливади в полето са били подходящи за отглеждане на едър и дребен добитък. Тия условия за живот са привлекли келтите. На 5 км западно от

Обр. 1. Плоча със соларни образи от Разлог
Fig. 1. Plaque avec des symboles solaires de Razlog

днешния град Разлог (Мехомия) се намира едно от ниските разклонения на Рила планина, известно под името Столоватец, вдаващо се в Разложкото поле. Тук върху една слънчева тераса още се забелязват по нивите следи от зидове с ломен камък. Преди няколко години в нивата на Илия Радушкин от Разлог са извадени две големи плочи от мрамор с релефна украса, които сега са прибрани в двора на къщата-музей Н. Паранунов.²

По-голямата плоча представлява един трапец с две удължени страни и къса долна основна. Плочата не е била оформена след отцепването ѝ от някакъв мраморен блок, открит по скло-

¹ По съобщение на Р. Катинчаров от с. Якоруда при това село били изровени от водата в един от тютюневите блокове останки от под на жилище и късове от керамика, датираща от късния неолит. Пак при това село били намерени 206 тетробола на гр. Истияна на о-в Евбея в Средиземно море (Т. Герасимов, ИАИ, XV, 1946, стр. 241). Това съкровище свидетелствува за търговията на този край през елинистическата епоха със средиземноморските елински центрове. При с. Белица бе открито друго съкровище от антични монети от III—I в. пр. н. е. (Т. Герасимов, ИАИ, XII, 1959, стр. 367), което също е важно доказателство за стопанския живот по онова време в Разлога. От землището на Белица произхожда и един оброчен релеф на тракийския бог-конник (ИАИ, XIV, стр. 48). В с. Баня е намерен един откъс от античен гръцки надпис и няколко обработени камъка от някаква голяма обществена сграда, мраморна колонка, тухли, керемиди и др. Югозападно от Баня се намират четири надгробни могили, други четири около гр. Разлог.

² Едната от тях е обнародвана в сп. Паметници на културата и музеи, год. II, кн. 3, 1957, стр. 36 сл. от Т. Герасимов. Дадената рисунка на украсата ѝ е неточна. Авторът е нарисувал произволно лък в ръката на човека, фигура, някакви остри шипове по гърба, лъчи около кръглия диск пред нея и пр.

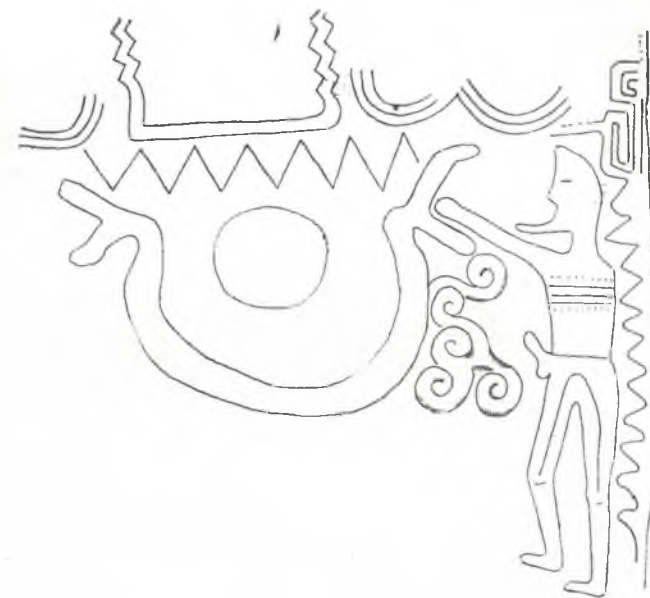
новете на Рила. Каменоделецът е запазил случайно полученото ѝ очертание. Тя има обща височина 1,6 м. Горен е широка 1,2 м, а в основата — 70 см. Дебела е 18 см. При горния десен ъгъл има дълбока пукнатина, успоредна на дългата страна. Две трети от лицето на плочата е запълнено от геометрични орнаменти, спускащи се отгоре надолу. Те са образувани от съчетанието на един основен мотив — двойна спирала. Пред нас имаме три комбинации на двойна спирала (обр. 1).

Вляво е изчукано съчетание на шест трискела, от които всеки два имат една обща страна. Трискелите тук са образувани от по три двойни спирали. Трискелът е един от множеството символи на слънцето, създаден още в края на неолита.¹ До трискелите вдясно е означена една отвесна зигзагообразна черта, ограждаща с една втора подобна черта три скачени помежду си двойни спирали, които също представляват символ на слънцето.² Вдясно са изчукани две успоредни редици от скачени спирали и между тях по една ивица, наподобяваща клин с върха нагоре. Дясната половина на горния ръб на плочата е украсена с една по-едра зигзагообразна линия.

Долният край на плочата под орнаменталната украса е зает от една композиция (обр. 2), представляваща фигура на мъж, стоящ наляво, и пред него стилизиран предмет с два извити нагоре края и в средата му кръгъл диск. Над диска има седем триъгълни зъбци. Между този образ и фигурата на мъжа се вижда релефен образ на два трискела, скачени помежду си. По ръба на плочата зад гърба на човека се вижда също тъй релефно изработен орнамент, който започва с мотив, наподобяващ меандър, скачен с редица остри зъбци.

Мъжът е представен доста схематично. Той е с дълга остра брада, извита напред. Окото му е означено само с една дълбока хоризонтална рязка. Косата и ухото не са означени. Вижда се само едната ръка. Тя е начертана като тънка ивица. Торсът е къс и широк. Под рамената са гравирани две успоредни линии, оградени горе и долу с по една редица дупчици. Този мотив показва, че това е дреха, в която е облечен мъжът. Той е с изправен член (фалос), представен като едър израстък, подаващ се от едното му бедро. Под коленете му има тънки чертици. Обут е в тесни панталони. Кого изобразява тая итифалическа фигура? Отговор на този въпрос ни дава изображението пред нея. То представя стилизиран образ на познатата от редица паметници в Северна и Средна Европа още от бронзовата епоха насам ладия със слънчевия диск.³

В едни от изображенията на този соларен символ краищата на ладията завършват с глави на лебед (обр. 3),⁴ а в други — с глави на кон.⁵ В нашия релеф главите, колкото и да са

Обр. 2. Рисунка на част от украсата на плочата от Разлог
Fig. 2. Dessin d'une partie de l'ornementation de la plaque de Razlog

¹ K. Regling, Triskeles, Schrotter's Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, стр. 705.

² J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II, стр. 422.

³ J. Déchelette, цит. съч., II, стр. 422.

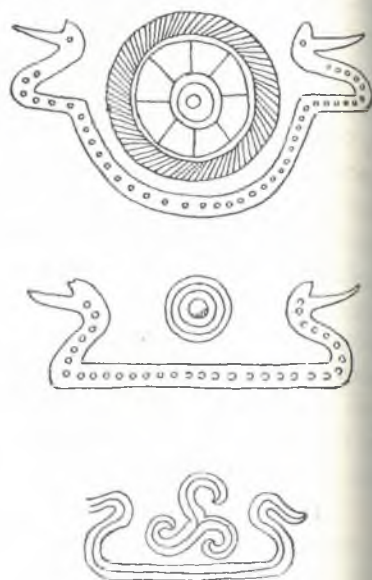
⁴ E. Sprockhoff, Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum, Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, Jahrg. I, 1954, стр. 28 сл., обр. 1—20, 22—34.

⁵ E. Sprockhoff, цит. съч., обр. 1—20; V. Ondrouch, цит. съч., табл. 27; W. Deonna, REIGr, XIX, 1916, стр. 40.

схематични, наподобяват по-скоро птица с човка, отколкото кон. В тях трябва да виждаме глава на лебед. Слънцето е означено като прост кръг, едва очертан с недълбока рязка. Соларният характер на този символ е подчертан и от присъствието на двата трискела, изработени между ладията и итифалическата фигура. Известно е, че трискелът, както и тетраскелът (свастиката) са характерни символи на слънцето. Трискелът се поставя в соларната ладия на мястото на слънчевия диск (обр. 4), представян като прост кръг¹ или като колело с четири и повече спици.² Трискел върху ладия намираме в редица изображения от бронзовата и

Обр. 3. Плоча със соларни образи от Разлог
Fig. 3. Plaque avec des symboles solaires de Razlog

Обр. 4. Изображения на ладия с разни
символи на слънцето
Fig. 4. Représentation de barque avec
divers symboles du soleil

началото на халщатската епоха³. Фигурата на итифалическият човек стои във връзка със слънчевия символ. Това е подсказано от жеста на протегнатата му ръка към единия край на ладията, която несръчният каменоделец е представил като пъхната в човката на птицата (лебеда).

В тая фигура трябва да виждаме едно слънчево божество. За това говорят не само изобразените пред нея слънчеви символи — ладията с лебедови глави и трискелът, — но и изправеният член, с който винаги се представя богът на слънцето, изобразен в редица паметници от Западна и Средна Европа. По аналогичен начин е представен слънчевият бог върху скалните изображения от Скандинавия.⁴ Че тук се касае за един бог, показва и едрината на фигурата. Тя е с размери по-големи от тия на ладията.

По отношение на изпълнението както на орнаментите, така и на фигурите от композицията в долното поле на плочата трябва да изтъкнем, че то е много посредствено. Спиралите са гравирани в много нисък релеф, и то много неравномерно. Краищата (куките) им са едва завити. Също и ладията е предадена много сумарно. Това се отнася особено до главите на лебеда, които не са добре характеризирани. И фигурата на слънчевия бог е несъразмерна и отделните ѝ части не са свързани органично помежду си. Това личи ясно при протегнатата ръка, фалоса и пр. Изтъкнатите особености в украсата на плочата показват, че тя е изработена

¹ Oudrouch, цит. съч., табл. 25¹⁰, 26⁹, 13.

² Пак там, табл. 25¹², 27¹⁸.

³ Пак там, табл. 27⁹, 10, 17.

⁴ J. Bing, Die Götter der südkandinavischen Felsenzeichnungen, Manus, 14, 1922, стр. 270, обр. 35 а.

тена от посредствен каменоделец. Втората плоча (обр. 3), намерена на същото място, е с по-малки размери. Тя също е с неправилна форма. И тя наподобява трапец. Горѐ е дълга 80 см, а в основата си е широка едва 30 см, висока е 1,2 м, дебела — 15 см. И в тоя паметник две трети от повърхността е изпълнена от свързани един с друг трискели. Рамената на всеки един трискел са с по три успоредни ивици, изработени в нисък релеф, както при първата плоча. В долния тесен край на плочата е поместено изображение на предмет с овална форма. В средата му се виждат шест извити от дясно към ляво израстъци, които наподобяват дълги пръсти на животно, завършващи с остри нокти. Тоя образ представлява също тъй някакъв соларен символ. За съжаление тоя край на плочата е доста изтрит.

От кое време са двете плочи? Известни указания за датата им намираме както в характера на украсата, тъй и в изпълнението на образа на итифалическата фигура върху по-голямата плоча. Присъствието на слънчевия символ във вид на ладия с диск, така характерен за паметниците от бронзовата епоха и първата половина на халцата в Северна и Средна Европа, би ни дало основание да приемем, че тия два паметника са от края на бронзовата епоха и началото на халцата. Но особената форма на спиралата, представена като проста кука, показва, че имаме пред нас паметници от по-късно време. Двойната спирала от нашите мраморни плочи е близка по форма до спиралата, която намираме върху един глинѐн похлупак от латенската епоха, намерен при с. Ветрен дол, Пазарджишко.¹ До тая спирала е начертан и същият орнамент във вид на зигзаг. И формата на трискѐла между ладията и слънчевия бог с охлювообразно завити краища на трите рамена е така също един признак за късния произход на занимаващите ни тук паметници. Към посочените признаци за късния произход на плочите трябва да прибавим и начертанието на самия слънчев символ. Каменоделецът е начертал главите на лебед, с които завършват двата края на ладията, много схематично и не е подчертал техния характерен профил, тъй като тия образи може би за него вече са били малко понятни. Изтъкнатото по-горе сходство на формата на спиралата и другия елемент в украсата на по-голямата плоча — зигзагообразната линия — с подобни изображения върху глинѐния похлупак от латенската епоха, намерен при с. Ветрен дол, Пазарджишко, ни позволява да отнесем към същото време, втората половина на III в. пр. н. е., и двете мраморни плочи.

Явява се сега и въпросът за характера на двата паметника. Ние мислим, че той е ясно определен от тяхната украса. Образът на слънчевия бог, соларният символ и многократно повторената във вид на орнамент двойна спирала, която е също един характерен символ на слънцето (обр. 1),² както и трискелът показват, че тия мраморни плочи са имали култово предназначение. Вероятно те са стояли изправени в някакво светилище на посочения склон в местността Столоватец.³ Възможно е забелязващите се из почвата на нивата останки от зидове да са от някогашния храм. Тоя въпрос обаче ще се реши, когато мястото бъде разкопано. Каква е била етническата принадлежност на тия, които са почитали въпросните култови паметници? От изтъкнатите по-горе особености на образите и символите на едната плоча, които имат изключително соларен характер, е ясно, че тия паметници не може да се отдадат на автохтонното тракийско население.⁴ Доколкото ни е известно, траките не са употребявали образа на ладия като символ на слънцето. Освен това у тях няма оформен култ на слънчево божество, както това намираме у народите в Западна и Средна Европа.⁵ Светилището заедно

¹ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 173, обр. 13.

² J. Déchelette, Manuel, II, стр. 458 сл.

³ Интересно е да отбележим, че на същото разклонение на Рила, наблизо до изчезналия келтски храм, посветен на слънчевия бог, е била издигната по-късно, през Средновековието, църква с големи размери, посветена на пророк Илия.

⁴ Областта между Струма и Места според старите автори е населявана от бесите.

⁵ Трискел във форма на три скачени крака на силени с конски копита намираме върху забележителните декадрахми на тракийското племе дерони, живяло при планината Дизорон в Македония (Т. Герасимов, Находка от декадрахми на трако-македонското племе дерони» ИАИ, XI, 1938, стр. 254, обр. 218). Силенските крака показват, че тоя символ стои във връзка с култа на Дионис. Но Дионис не е бил във вярванията на траките отделно божество на слънцето.

с двата култови образа върху склона на Рила е принадлежало само на келтите, дошли в края на III в. пр. н. е. на Балканския полуостров.

Дали в съседство с техния храм е имало някакво келтско селище, сега е трудно да се каже. Но косвени данни за такова селище, в което са живели пришълците келти, намерихме в с. Баня, разположено на 6 км североизточно от гр. Разлог. Тук през 1959 г. Георги К. Чобанов, като прекопавал двора си, намиращ се на невисокия бряг над поточето Пихла, за да направи зеленчукова градина, изровил две глинени фигури с глава на овен. По-голямата от тях е висока 40 см, дълга 20 см (без отчупения край на тялото) и дебела 18 см (обр. 5). Тая фигура е направена от глина, примесена с дребни песъчинки. Главата и тялото са моделирани много схематично. Главата и шията представляват непосредствено продължение на тялото, и затова муцуната на животното не е хоризонтална, както в други глинени фигури

Обр. 5. Келтска глинена фигура от с. Баня, Благоевградско
Fig. 5. Figure celte d'argile du village Banja, arrond. de Blagoevgrad

Обр. 6. Глава от глинена фигура на овен от с. Баня
Fig. 6. Tête de bétail en argile du village Banja

от този тип, а опъната нагоре. Рогата са предадени пластично посредством извито кравайче от глина, прилепено до главата. Очите представляват кръгчета, направени с някакво кръгло острие, натиснато върху влажната глина. Гърбът и шията са украсени с две редици кръгчета, направени със същото оръдие. Под кръгчетата има две редици къси резки. Върху едната страна на тялото и шията се виждат три групи от по четири, пет и шест кръгчета. Върху другата страна също тъй под редицата от кръгчета има два реда къси резки и под тях пет кръгчета в права линия. Срещу тях са разположени други пет кръгчета, едно до друго. Отпред на шията има дебел израстък, дълъг 15 см; повърхността му е украсена с къси трапчинки. Предницата на тялото е украсена с две редици вдлъбнатини, получени от натискане с пръст или костено оръдие по мократа глина. Тази фигура е прибрана в училището в с. Баня.

Втората фигура е била малко по-малка от описаната горе. След намирането ѝ тя е била счупена на две и частите захвърлени заедно с натрошени керемиди и тухли в единия край на двора. Ние можахме да открием само главата (обр. 6). Тя е висока 15,5 см и широка в основата 12 см. Моделирана е, както и първата, много схематично. Муцуната в сравнение с дебелата шия е твърда къса. Тя представлява изтеглено от единия връх на главата късче глина, което е цепнато отпред, за да се предаде устата. Очите са означени посредством две дупки върху равното теме на главата. Рогата за разлика от тия в първата фигура са едва загатнати с по една извита линия, получена от натискане с пръст по влажната глина. Освен двете глинени фигури с глави на овен собственикът намерил на същото място цели и счупени римски керемиди и тухли и два дялани блока от варовик. Единият, който видяхме, има правоъгълна форма и е дълъг 1 м, широк 80 см и висок 30 см. Едната от дългите му страни (горната) е профилирана. Там се намират в единия край две овални дупки. Според намервача този блок

имал отдолу пет дупки, запълнени с олово. Вторият е със същата форма и размери. Тия дялани камъни несъмнено са част от стилобата на някаква обществена постройка. Не е изключено да са от храм. Този въпрос биха разрешили бъдещи разкопки. Двете глинени фигури обаче са едно указание, че в това място е имало жилища, обитавани от келти, тъй като, вече изтъкнахме, тия култови фигури са били неизбежна част от домашното огнище във всяка келтска къща.

Докато двете култови плочи датират от елинистическата епоха, глинените фигури са много по-късни. Те датират от римско време — II или III в. на н. е.¹

Ако и малобройни, намерените паметници представляват важен източник, от който узнаваме, че тук, в Разлога, още през III в. пр. н. е. проникнал между траките нов етничен елемент — келтите. Глинените фигури свидетелствуват, че пришълците по тия места са запазили своята вяра и бит и през римско време. Засега е трудно да се каже дали са живели в смесени селища заедно с автохтонното тракийско население или са имали отделни поселища. Явява се въпросът отгде са проникнали келтите в Разложкото поле, оградено от трите големи планини Рила, Пирин и Родопите.

Разлогът е достъпен от два пункта. Единият е от югозапад през Предела, седловината между Пирин и Рила, а вторият от североизток по леснодостъпния планински път по долината на р. Места през Родопската верига, който при днешните Аврамови колиби се прехвърля в долината на Марица. Пътят през Предела води за поречието на р. Струма и оттам за вътрешността на Македония и за Беломорието.

Изглежда, че пътят през Аврамови колиби е бил важна съобщителна артерия в древността, свързваща Беломорието и Македония с Марицината долина. За това свидетелствуват и регистрираните от нас съкровища със сребърни монети от III—II в. пр. н. е.

Не е изключено групата келтски нашественици да са проникнали в Разложкото поле от долината на Марица именно през тоя път.

Новите находки от келтски паметници показват, че келтите са се пръснали на повече и далечни места вън от територията на тяхното главно ядро, което е живеело в обсега на организираната държава със столица Тиле.

TRACES ARCHÉOLOGIQUES CELTIQUES DANS LA PLAINE DE RAZLOG

T. GUÉRASSIMOV

(Résumé)

Dans cet article l'auteur décrit deux plaques de marbre portant des symboles solaires. Ces plaques ont été trouvées sur une terrasse, sur le versant le plus court du Rila à une distance de 5 km à l'ouest de la petite ville de Razlog en Bulgarie du Sud-Est.

L'une d'entre elles a une forme trapézoïdale. Elle est haute de 1,60 m, à la partie supérieure elle mesure 1,20 m, et à la partie inférieure 0,70 m; son épaisseur est de 18 cm (fig. 1).

Les deux tiers de la surface sont recouverts de symboles solaires en forme de triskèle qui se répète souvent (à gauche) et d'une double spirale. On aperçoit dans la partie inférieure une barque surmontée d'un disque solaire. Devant la barque on voit le dieu ithyphalique du soleil. Entre ce dernier et la barque sont tracées deux triskèles. Derrière la figure debout il y a un rang vertical de petites dents.

¹ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 168 сл.

La deuxième plaque a de plus petites dimensions. Elle mesure 1,20 m de hauteur, 0,80 m de largeur à la partie supérieure, et à la partie inférieure 0,30 m. L'épaisseur est de 15 cm. La face est couverte de nombreux triskèles (fig. 3) qui se répètent accrochées les uns aux autres.

Dans le bas, à l'endroit où la surface est à moitié effacée on aperçoit les contours d'un objet oval, probablement un symbole solaire. Le décor des deux plaques a été exécuté par le même graveur. Le relief en est plat.

L'auteur fait remarquer tout particulièrement que ces deux plaques étaient destinées au culte, ce que vient confirmer le caractère de leur ornementation. Il suppose qu'elles avaient été placées dans un temple du dieu soleil qui devait se trouver sur cette terrasse. Selon lui c'était un temple celte, car les Thraces ne vénéraient pas le dieu ithyphalique du soleil et ne se servaient pas de symboles solaires sous forme de triskèles, la barque surmontée d'un disque solaire et la double spirale. La manière dont celle-ci est stylisée avec des bouts faiblement recourbés, ainsi que la ligne en zigzag de la grande plaque font ressortir la grande ressemblance avec des symboles similaires d'un fragment de couvercle en argile découvert à „Vetren dol“ (arrond. de Pazardžik) en Bulgarie du Sud qui est de l'époque de La Tène. Cette similitude autorise l'auteur à dater ces deux plaques culturelles de Razlog de la fin du IIIe siècle avant notre ère.

Près du village de Banja, à 6 km au sud-est de Razlog, on a trouvé par hasard dans une cour deux figures celtes avec des têtes de bélier (fig. 5 et 6). Elles datent du IIe—IIIe s. de n. ère. Elles permettent de supposer qu'il y avait dans ce village un habitat celte qui subsista jusqu'à l'époque romaine. Ces Celtes pénétrèrent certainement dans la région de Razlog en longeant la vallée du Hebros (Marica) par le défilé des Rhodopes dit „Avramovi kolibi“. Or ce défilé, à juger d'après les trouvailles archéologiques et numismatiques, était la jonction d'une importante voie de communication facile à franchir à travers les Rhodopes.

РАННОТРАКИЙСКИЯТ МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ ПРИ С. РАВНА

Милко Мирчев

През есента на 1953 г. по време на строежа на шосейния път между жп. спирка Венчан и жп. спирка Равна, Варненско, бяха открити няколко гроба с погребални урни в тях. Мястото на находката се намира на около 500 м източно от спирка Равна и северно от шосето за с. Венчан (табл. I₁). Извършените през 1954 г. сондажни проучвания със задача да се провери дали находката няма случаен характер, установиха наличието на ранен тракийски некропол.¹ Това наложи през 1955 г. Народният музей във Варна да предприеме на мястото редовни разкопки.

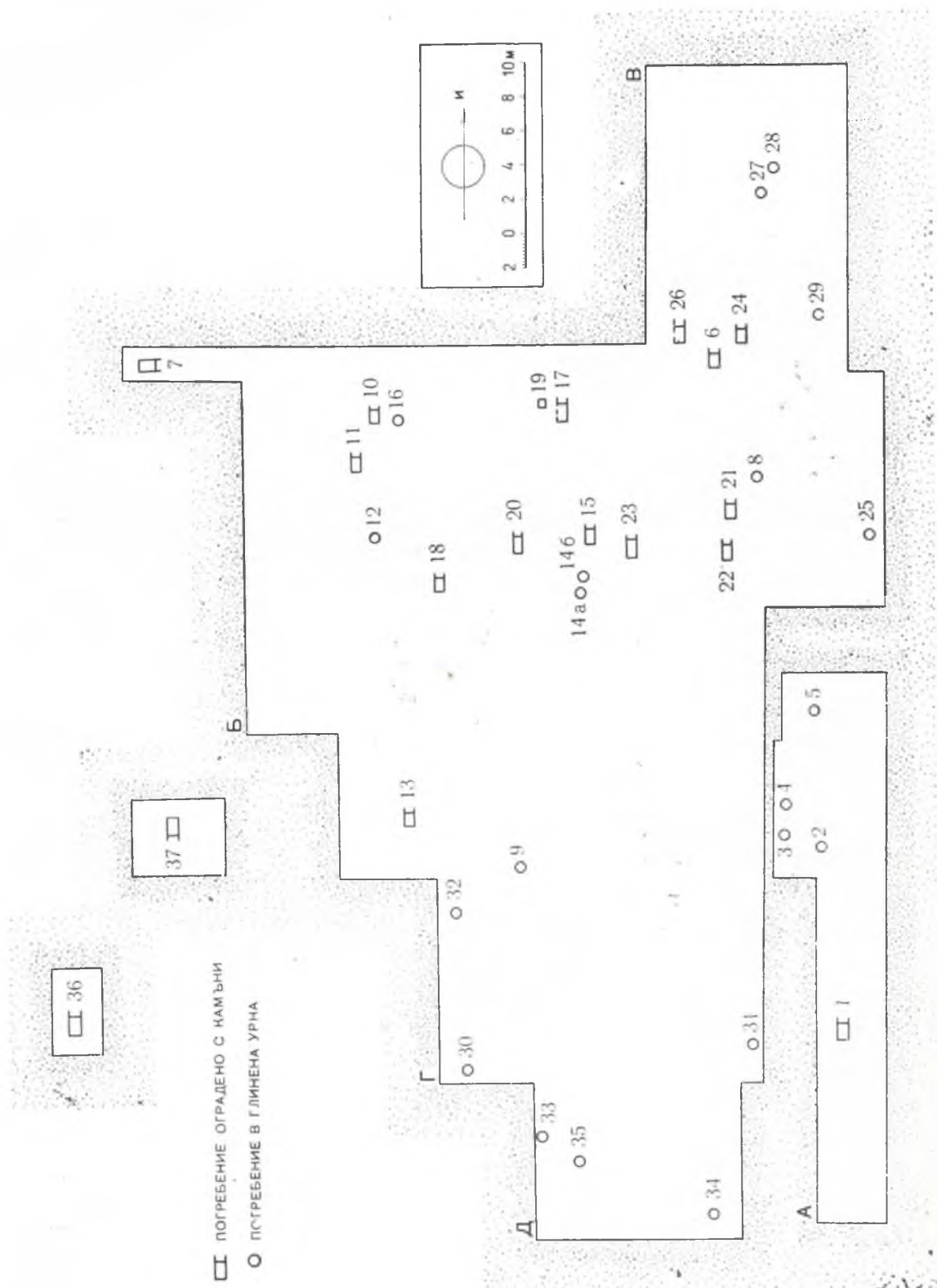
Некрополът е разположен на левия бряг на Провадийската река в подножието на южния стръмен склон на дълбоката речна долина, т. нар. Боаз. Теренът е слабо наклонен към реката, край която некрополът заема ивица, широка около 80 м. След проучванията се установи, че дължината на тази ивица е около 500 м, като най-гъсто са разположени гробовете на протежение не повече от 80—100 м. В останалото пространство гробовете са спорадични. Почти цялата площ на некропола е била дълги години обработваема земя. На няколко места по сега изоставените ниви се виждат ниски каменни могилки, а по синорите са натрупани камъни, очистени от нивите (табл. I₂). Горният пласт на терена е чернозем, дебел от 0,1 м в горния край до 0,6 м долу край реката. Следващият пласт е набита жълта глина.

Сондажните проучвания, а след това и разкопките се извършиха в района на случайно откритите погребения, тъй като при строежа на шосето гробове са били открити само на това място. По-късните проучвания показаха, че тук некрополът е и най-гъсто наситен с гробове.

Сондажите се извършиха на ивица площ, ориентирана изток—запад, дълга 32 м и широка в западния край 4 м, а в източния 7 м, като цялото място от 184 кв. м бе разкопано изцяло. Редовните разкопки, които обхванаха площ от около 2100 кв. м, се извършиха чрез траншеи. Широки в повечето случаи 0,8 м, ориентирани в посока изток—запад или север—юг и отстоящи, една от друга на 0,3—0,4 м. Само първият контролен изкоп с посока север—юг бе широк 2 м. Траншеите се задълбаваха до 0,6 м, защото това бе най-голямата дълбочина, до която се срещаха гробовете (обр. 1).

В проучената площ бяха открити при сондажните разкопки 6 гроба, а при редовните — 31. Тук ще трябва да причислим и случайно откритите 5 погребения, чието точно описание и локализиране е невъзможно. По време на изкопната работа бяха намерени разнесени при оран по повърхността множество фрагменти от глинени съдове, части от железни ножчета и обгорели човешки кости, което показва, че много други гробове в некропола са били унищожени при обработка на земята.

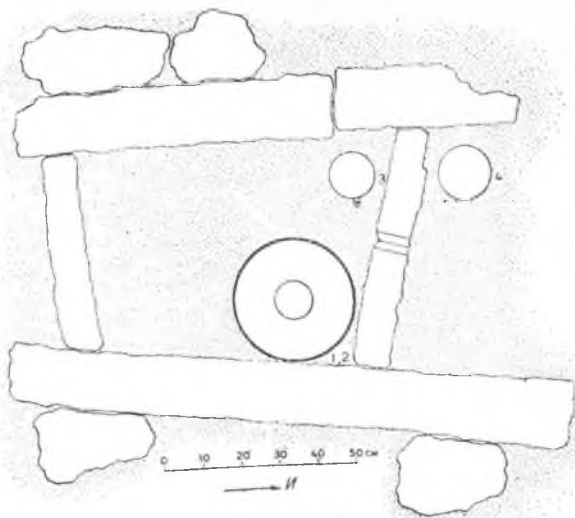
¹ В сондажните проучвания като представител на Археологическия институт и музей взе участие и др. Инв. Веведиков.

Извършените отделни сондажи по периферията на разкопания некропол показаха, че последният се е ограничавал в очертанията на проучената площ. Това, разбира се, не изключва присъствието на единични и уединени погребения по течението на реката.

Гроб 1

В западния край на проучената през 1954 г. площ А под каменен пласт, дебел 0,3—0,4 м, с овална форма с диаметри 2 и 2,5 м, се откри варовикова плоча (табл. II_{1,2}; III_{1,2}; IV_{1,2}). Плочата покрива гробница, ориентирана изток—запад и изградена от изправени варовикови плочи, дебели от 0,05 до 0,18 м. Тя има форма на неправилен трапец с вътрешни размери: дълж. 0,72 м, шир. 0,59 м и дълб. 0,6 м. Дългите странични плочи в източния край се издават навън и образуват преддверие, дълго средно 0,36 м (обр. 2). Гробницата е отчасти вкопана в глинестия пласт, който служи за под. Отвън дългите стени са подпрени с груби камъни. По средата на горния ръб на източната плоча, напреки на дебелината ѝ, е издълбан триъгълен жлеб с върха надолу и с ширина на основата 4 см. В гробницата е било извършено едно погребение. Гробната урна с обгорелите кости е поставена върху многоъгълна варовикова плочка. В преддверието бе намерен глинен съд.

Обр. 2. План на гроб 1

Abb. 2. Grundriß des Grabes 1

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-жълт, от недобре изпечена глина, употребен за урна. Съдът е работен на ръка, с излъскани отвътре и отвън стени, с почти цилиндрична форма, стеснен към дъното, което е плоско. Под венца са разположени кръстовидно четири плоски пъпки, а под тях четири езичести дръжки, слабо наклонени надолу. Размери: вис. 56 см, диам. на венца 32 см, на дъното 4,5 см. Инв. № I₇₄₄. Табл. IX₁.

2. Паница, дълбока, сиво-червена, от добре пречистена глина, захлупена като капак върху съда-урна № 1. Изработена е на ръка във форма на пресечен конус, със слабо вдаден навътре венец и ниско плътно столче. Размери: вис. 12 см, диам. на венца 32,5 см, на столчето 10 см. Инв. № I₇₄₃. Табл. IX₂.

3. Чаша, кафяво-червена, от груба глина, намерена встрани от съд № 1. Работена е на ръка във форма на пресечен конус, с дебели стени и плоско дъно. За венца на устието е прихваната висока дръжка с цилиндрична пъпка върху извивката. Размери: вис. 9 см, с дръжката 12,5 см, диам. на венца 11,5 см, на дъното 8,4 см. Инв. № I₇₄₂. Табл. IX₃.

4. Съд, сиво-червен, от груба, слабо изпечена глина, намерен в преддверието на гробницата. Съдът е работен на ръка във форма на пресечен конус, с плоско дъно. Под венца има релефен пояс, разчленен с пристискане с пръст, с четири малки езичести дръжки по него. Размери: вис. 12 см, диам. на венца 14 см, на дъното 9,5 см. Инв. № I₇₄₁. Табл. IX₄.

Ножче, желязно, леко сърповидно, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 12 см, шир. 1,8 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₇₅₀. Табл. XXXII_{1г}.

Гроб 2

На около 10 м източно от гроб 1 почти на повърхността бе разкрита овална площадка от едри камъни, дълга 5,2 м и широка 4,7 м. Към центъра под два големи безформени камъка бе намерен обикновен гроб, представляващ урна с кости и пепел, поставена направо на

земята и покрита с камъни. Цялата площ около урната бе дебело покрита с пепел и въглища (табл. V₁).

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-кафяв, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка подобен на съд № 1 от гроб 1. Размери: вис. 33 см, диам. на венца 28,5 см, на дъното 14 см. Инв. № I₇₄₀. Табл. IX_б.

2. Ножче, желязно, сърповидно, с малка дупка в основата за нита, намерено встрани от съда-урна. Размери: дълж. 10 см, шир. 1,8 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₇₅₇. Табл. XXXII₁.

Гроб 3

На 2 м северно от гроб 2 на дълбочина 0,4 м в черноземния пласт бе намерена направо в земята малка урна, обърната с устието надолу и пълна с малки изгорели кости. Следи от гробна могила не се установиха (табл. V₂).

Гробен инвентар:

1. Гърне, сиво, от груба глина, употребено за урна. Работено е на ръка, с топчесто тяло, къса шийка с издаден навън венец, плоско дъно и без дръжки. Стените му са олющени. Размери: вис. 8,8 см, диам. на венца 10,7 см, на тялото 11,4 см, на дъното 6,5 см. Инв. № I₇₃₉. Табл. IX_б.

Гроб 4

На 1,5 м източно от гроб 3 на дълбочина 0,6 м бе открит обикновен гроб, при който урната, пълна с изгорели кости, бе захлупена върху големи късове от глинен съд с дебели стени. Върху гроба не са се запазили следи от могила (табл. VI₁).

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сиво-кафява, от груба глина, употребена за урна. Паницата е работена на ръка във форма на пресечен конус с плоско дъно. По вдадения навътре венец са разположени кръстовидно четири изправени нагоре издатъка-рогчета. Размери: вис. 11,4 см, с рогчетата 12,5 см, диам. на венца 27,7 см, на дъното 10,5 см. Инв. № I₇₃₈. Табл. X₁.

2. Ножче, желязно, сърповидно, намерено встрани от паницата-урна и без следи от изгаряне. Размери: дълж. 12 см, шир. 1,6 см, деб. 0,2 см. Инв. № I₇₅₈. Табл. XXXII_{1д}.

Гроб 5

В края на площ А под заровени наполовина в земята големи камъни се откри обикновен гроб на дълбочина 0,35 м от повърхността, при който гробната урна, пълна с кости и пепел, бе захлупена върху голям къс от разлата глинена паница (табл. VI₂).

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-черен, от недобре изпечена глина, употребен за урна. Работен е на ръка, има почти цилиндрична форма и плоско дъно. Под венца са разположени кръстовидно четири езичести дръжки, раздвоени по широчината си. Размери: вис. 17,5 см, диам. на венца 18 см, на дъното 11,5 см. Инв. I₇₃₇. Табл. X₂.

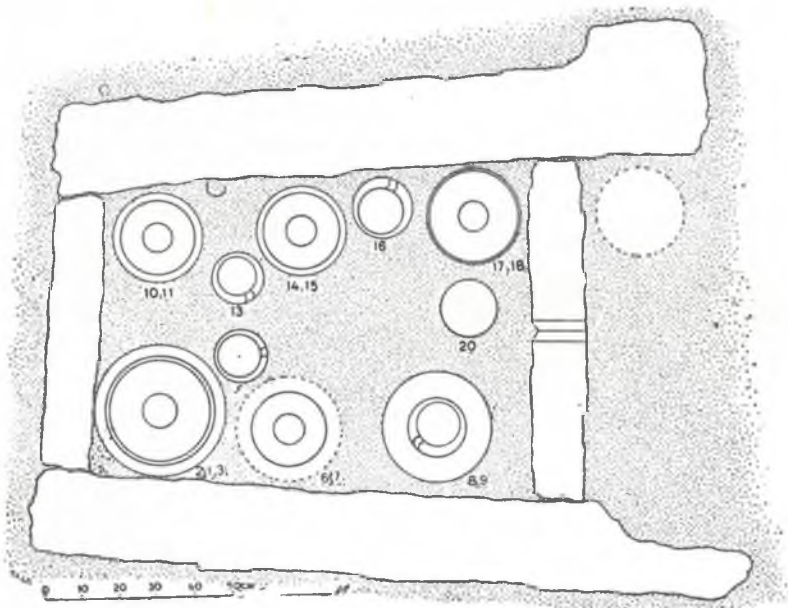
Гроб 6

В южния край на контролния изкоп № 1 под каменна площадка с диаметър 3,5 м се откри покривната плоча на каменна гробница със същото устройство, както и гроб 1 (табл. VII_{1,2,3} VIII₁). Изградена е от четири плочи, дебели от 14 до 24 см, и има вътрешни размери: дълж. 1,14 м, шир. 0,85 м и дълб. 0,9 м. Преддверието е широко 1,2 м и дълго 0,4 м. Върху горния ръб на източната плоча има триъгълен жлеб. В гробницата са били извършени 5 погребения. Под урните и другите съдове са подложени каменни плочки. В преддверието бе намерен глинен съд, напълно разложен и еднакъв със съд № 4 от гроб 1 (обр. 3).

Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1 от гроб 1, но без четирите пъпки под венеца. Размери: вис. 24 см, диам. на венеца 26,5 см, на дъното 14 см. Инв. № I₇₂₁. Табл. X₃.

2. Паница, дълбока, светлосива, от пречистена глина, захлупена като капак върху съд № 1. Работена е на грънчарско колело и има форма на разлат кратер с пръстеновидно столче

Обр. 3. План на гроб 6
Abb. 3. Grundriß des Grabes 6

и плосък профилиран венец, под който се намират две прилепени към стените полукръгли дръжки. Размери: вис. 13,7 см, диам. на венеца 34,4 см, на столчето 12 см. Инв. № I₇₂₂. Табл. X₄.

3. Паница, дълбока, светлосива, от пречистена глина, захлупена върху паница № 2 като втори капак. Изработена е на грънчарско колело във форма на пресечен конус, с вдаден навътре венец и ниско пръстеновидно столче. Размери: вис. 11,8 см, диам. на венеца 28,5 см, на столчето 9,5 см. Инв. № I₇₂₃. Табл. X₅.

4. Ножче, желязно, сърповидно, намерено в съда-урна № 1. В основата е запазен един нит. Размери: дълж. 10 см, шир. 1,9 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₆₀. Табл. XXXIII₂₆.

5. Кана, тъмносива, от пречистена глина, намерена до съда-урна № 1. Изработена е на грънчарско колело. Тя е с биконично тяло и пръстеновидно столче. За издадения навън венец е прихваната плоска дръжка, извита високо над устието. Размери: вис. 15 см, с дръжката 17,6 см, диам. на венеца 11 см, на столчето 7,2 см, на тялото 14 см. Инв. № I₇₂₄. Табл. X₆.

6. Съд, сиво-жълт, от груба глина, употребен за урна, силно натрошен и негоден за реставриране. По форма и изработка еднакъв със съд № 1.

7. Паница, дълбока, жълто-червена, от груба глина, захлупена върху костите в съда-урна № 6. По форма и изработка еднаква с паница № 3 с изключение на столчето, което е плътно. Размери: вис. 7,8 см, диам. на венеца 20 см, на столчето 7,8 см. Инв. № I₇₂₅. Табл. XI₁.

8. Паница, дълбока, жълто-червена, от груба глина, намерена до съда-урна № 6. По форма и изработка еднаква с паница № 1 от гроб 4. Размери: вис. 14 см, диам. на венеца 29,3 см, на дъното 12,5 см. Инв. № I₇₂₆. Табл. XI₂.

9. К ана, сиво-жълта, от пречистена глина, намерена в паница № 8. По форма и изработка еднаква с кана № 5. Размери: вис. 16,5 см, с дръжката 18,2 см, диам. на венца 12 см, на тялото 14,8 см, на столчето 7,6 см. Инв. № I₇₂₇. Табл. XI₃.

10. Съд, сиво-жълт, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1, но с две релефни дъговидни дръжки вместо езичести. Размери: вис. 26 см, диам. на венца 24,8 см, на дъното 14 см. Инв. № I₇₂₈. Табл. XI₄.

11. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена върху костите в съда-урна № 10. По форма и изработка еднаква с паница № 7. Размери: вис. 7 см, диам. на венца 20 см, диам. на столчето 7,8 см. Инв. № I₇₂₉. Табл. XI₅.

12. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в съда-урна № 10. В основата запазен един нит и част от костената плочка на дръжката. Върху други костени плочки от дръжката, намерени в урната, са врязани триъгълници и кръгчета с точка в средата (табл. XXXIII₃).¹ Размери на ножчето: дълж. 8,3 см, шир. 2,4 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₅₉. Табл. XXXIII_{1г}.

13. К ана, сива, от пречистена глина, намерена край съда-урна № 10. По форма и изработка напълно еднаква с кана № 5. Размери: вис. 14,5 см, с дръжката 17 см, диам. на венца 10,5 см, на тялото 14 см, на столчето 7 см. Инв. № I₇₃₀. Табл. XI₆.

14. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1, като освен езичестите дръжки, под венца има две дъговидни релефни дръжки и между тях два издатъка — плоска пъпка и кръстче. Размери: вис. 30 см, диам. на венца 23 см, на дъното 16,5 см. Инв. № I₇₃₁. Табл. XII₁.

15. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена върху костите в съда-урна № 14. По форма и изработка еднаква с паница № 7. Размери: вис. 7 см, диам. на венца 20 см, на столчето 7,8 см. Инв. № I₇₃₂. Табл. XII₂.

16. К ана, сива, от пречистена глина, намерена до съда-урна № 14. По форма и изработка еднаква с каните № 9 и 13. Размери: вис. 15,5 см, с дръжката 18 см, диам. на венца 11,5 см, на тялото 15,5 см, на столчето 7,5 см. Инв. № I₇₃₃. Табл. XII₃.

17. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, употребена за урна. По форма и изработка еднаква с паница № 2. Размери: вис. 13,5 см, диам. на венца 25,3 см, на столчето 10,2 см. Инв. № I₇₃₄. Табл. XII₄.

18. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена като капак на паницата-урна № 17. По форма и изработка еднаква с паниците № 3, 7, 11, 15. Размери: вис. 11 см, диам. на венца 24,3 см, на столчето 8,3 см. Инв. № I₇₃₅. Табл. XII₅.

19. Ножче, желязно, сърповидно, намерено в урна № 17. В основата му запазен един нит. Размери: дълж. 14 см, шир. 2 см, деб. 0,6 см. Инв. № I₇₆₁. Табл. XXX II₁₆.

20. Паничка, дълбока, сива, от пречистена глина, намерена до урна № 17. По форма и изработка еднаква с паница № 18, но с плоско дъно. Размери: вис. 7,7 см, диам. на венца 15,3 см, на дъното 6,5 см. Инв. № I₇₃₆. Табл. XII₆.

Гроб 7

В изкоп № 1 под каменна могила с диаметър 5 м и височина 0,7 м се откри в югозападния ѝ край гробница, ориентирана север—юг и изградена от варовикови плочи, дебели от 6 до 15 см, които образуват гробна камера и преддверие откъм южната страна. Камерата е постлана с плоча и има вътрешни размери дълж. 0,75 м, шир. 0,5 м и дълб. 0,32 м, а преддверието е дълго 0,35 м и широко 0,5 м (обр. 4). От двете страни на преддверието са разположени два груби каменни блока. В гробната камера е било извършено едно погребение. Второ, по-късно погребение е било извършено в преддверието, което след това е било затворено откъм южната страна. Под гробната урна е подложена каменна плочка.

¹ Р. Попов, Единични находки от бронзовата и халщатската епохи, ИАД, III, 1912—1913, стр. 298, обр. 224. Новооткрити наметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 278, обр. 140.

Гробен инвентар:

1. Съд, сив, от груба глина, намерен в гробната камера и употребен за урна. Работен е на ръка във форма на пресечен конус с плоско дъно. От двете страни под венца две релефни дъговидни дръжки. Размери: вис. 21,5 см, диам. на венца 29,8 см, на дъното 17 см. Инв. № I₇₂₀. Табл. XIII₁.

2. Паница, дълбока, светлокафява, от груба глина, употребена за урна. Работена на ръка във форма на пресечен конус с конкавно дъно. Под венца от двете страни две релефни дъговидни дръжки, а между тях две цилиндрични пъпки. Размери: вис. 21 см, диам. на венца 32,2 см, на дъното 12,5 см. Инв. № I₇₁₅. Табл. XIII₂.

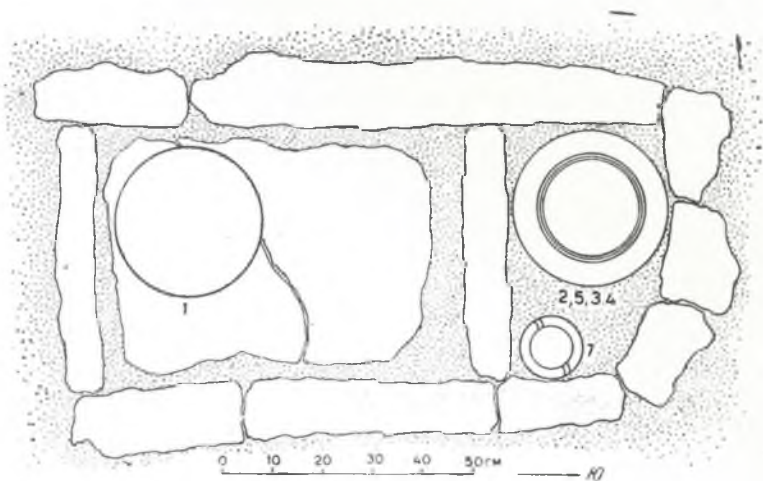
3. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена върху костите в урна № 2. По форма и изработка е еднаква с паница № 2 от гроб 1. Размери: вис. 11,3 см, диам. на венца 20,5 см, на столчето 8 см. Инв. № I₇₁₆. Табл. XIII₃.

4. Паница, дълбока, жълто-червена, от груба глина, захлупена като втори капак върху урна № 2. Работена е на ръка във форма на пресечен конус с плоско дъно. Размери: вис. 11 см, диам. на венца 20 см, на дъното 12 см. Инв. № I₇₁₇. Табл. XIII₄.

5. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, поставена върху дъното на паница № 4. По форма и изработка подобна на паница № 2 от гроб 6. Паницата е била пукната и закъпена. Размери: вис. 14,7 см, диам. на венца 21,4 см, на тялото 17,4 см, на столчето 9,2 см. Инв. № I₇₁₈. Табл. XIII₅.

6. Ножче, желязно, почти право, намерено в урна № 2. Размери: дълж. 12 см, шир. 1,7 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₆₂. Табл. XXXII_{1в}.

7. Стомничка, тъмносива, от груба глина, намерена до урна № 2. Работена е на ръка и има груба крушовидна форма с плоско дъно. Отстрани на високата шия две пръстеновидни дръжки. Размери: вис. 13 см, диам. на венца 8,3 см, на тялото 11,8 см, на дъното 7 см. Инв. № I₇₁₉. Табл. XIII₆.

Обр. 4. План на гроб 7

Abb. 4. Grundriß des Grabes 7

Гроб 8

В траншея 2, на дълбочина 0,4 м бе открит обикновен гроб без следи от могилка, състоящ се от глинена урна без капак, поставена върху каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Съд, сив, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка във форма на пресечен конус с плоско дъно и четири езичести дръжки. Размери: вис. 30,2 см, диам. на венца 15 см, на дъното 15 см. Инв. № I₇₁₄. Табл. XIV₁.

2. Прешлен, сиво-жълт, от пречистена глина, с биконична форма, намерен в урна № 1. Размери: деб. 3,2 см, диам. 3,4 см. Инв. № I₇₆₉. Табл. XXXV_{1ж}.

Гроб 9

В площ Б. траншея 3 под каменна могилка с диам. 3,2 м и височина 0,5 м се откри в южния ѝ край обикновен гроб, представляващ силно натрошена и негодна за реставриране гробна урна, подобна на съд № 1 от гроб 6.

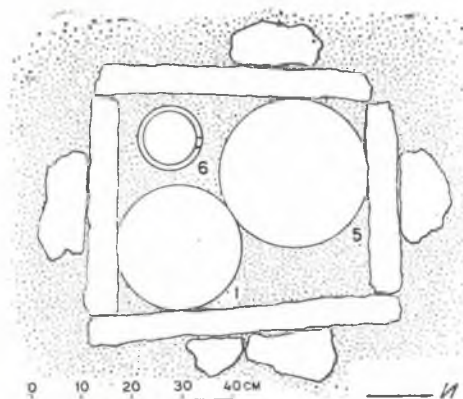
Гробен инвентар:

1. Чаша сиво-кафява, от груба глина, намерена до смазаната урна. По форма и изработка еднаква с чашата № 3 от гроб 1, но без издатъка върху дръжката. Размери: вис. 9,6 см, а с дръжката 13,2 см, диам. на венца 13,7 см, на дъното 8,9 см. Инв. № I₇₁₂. Табл. XIV₂.

2. Чашка, сива, от груба глина, поставена в чаша № 1. Работена е на ръка, с почти цилиндрична форма, с плоско дъно и висока дръжка. Размери: вис. 5,2 см, с дръжката 7,7 см, диам. на венца 10,5 см, на дъното 6 см. Инв. № I₇₁₃. Табл. XIV₃.

Гроб 10

В площ Б, траншея 5, на дълбочина 0,2 м бе открита каменна площадка с диаметър 2,5 м, а под нея малка гробница без преддверие, ориентирана изток—запад. Изградена е от четири плочи, дебели от 5 до 6 см, и има вътрешни размери: дълж. 0,5 м, шир. 0,4 м, дълб. 0,4 м. В гробницата е извършено едно погребение (обр. 5).

Обр. 5. План на гроб 10
Abb. 5. Grundriß des Grabes 10

Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1 от гроб 1. Размери: вис. 0,37 см, диам. на венца 25,2 см, на тялото 28,5 см, на дъното 13,5 см. Инв. № I₇₀₉. Табл. XIV₄.

2. Ножче, желязно, почти право, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 11,5 см, шир. 1,5 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₆₄. Табл. XXXII₂₆.

3. Ножче, желязно, силно обгоряло, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 1,10 см, шир. 1,5 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₆₅. Табл. XXXII₂₄.

4. Прешлени, три, намерени в урна № 1. Два от тях са от глина, сиви, във форма на сплесната сфера и с размери: деб. 2,5 см и диам. 3 см, а третият е фрагмент от светложълта кост. Инв. № I₇₆₆. Табл. XXX_{1a,6,в}.

5. Паница, дълбока, сиво-черна, от груба глина, намерена до урна № 1. Тя е работена на ръка, конусовидна, с плоско дъно и четири рогчета по венца, подобна на паница № 1 от гроб 4, била е пукната и закръпена. Размери: вис. 11,3 см, а с рогчетата 13,5 см, диам. на венца 30 см, на дъното 11,5 см. Инв. № I₇₁₀. Табл. XIV₅.

6. Каничка, сива, от пречистена глина, намерена захлупена до урна № 1. Работена е на колело, биконична, с висока дръжка и ниско столче, подобна на кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 11,4 см, с дръжката 14,1 см, диам. на венца 11,2 см, на тялото 13,2 см, на столчето 7 см. Инв. № I₇₁₁. Табл. XIV₆.

Гроб 11

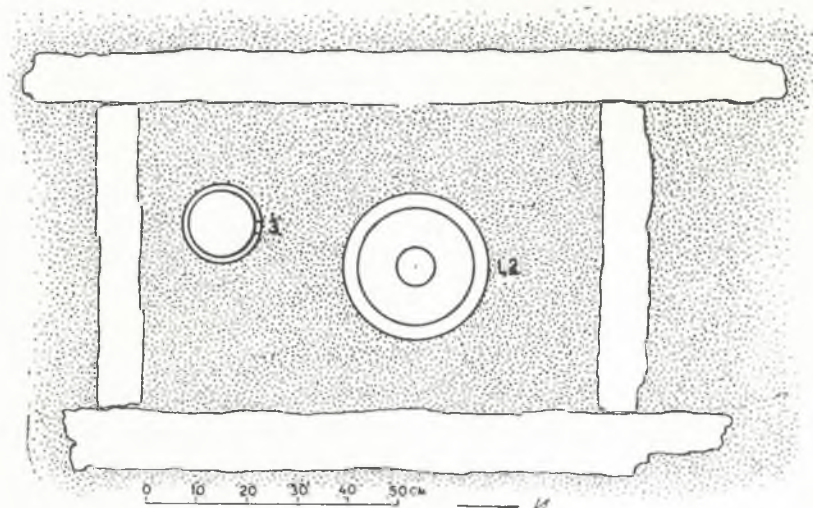
На два метра западно от гроб 10 бе открита на повърхността гробница без покривна плоча, ориентирана изток—запад, изградена от плочи, дебели от 8 до 12 см и с преддверие на източния край. Камерата отвътре има дълж. 0,93 м, шир. 0,7 м и дълб. 0,72 м, а преддверието е широко 0,6 м и дълго 0,22 м (обр. 6). В гробницата е било извършено едно погребение.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка в кошеро-видна форма със заоблено дъно. Под венца една срещу друга две релефни дъговидни

дръжки, а между тях две езичести. Размери: вис. 23 см, диам. на венца 28,2 см, на дъното 8 см. Инв. № I₇₀₆. Табл. XV₁.

2. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена е на колело, конусовидна, с ниско столче и вдаден навътре венец с вдълбана линия по него. Размери: вис. 11 см, диам. на венца 23 см, на столчето 8 см. Инв. № I₇₀₇. Табл. XV₂.

Обр. 6. План на гроб 11
Abb. 6. Grundriß des Grabes 11

3. Кана, сиво-кафява, от пречистена глина, намерена до урна № 1. Работена е на колело, биконична, с висока дръжка и ниско столче. По плещите два вдълбани кръга. Размери: вис. 14,5 см, с дръжката 18,5 см, диам. на венца 13,5 см, на тялото 15,5 см, на столчето 7,5 см. Инв. № I₇₀₈. Табл. XV₃.

Гроб 12

На 4 м западно от гроб 11 на дълбочина 0,15 м бе открита овална каменна площадка с диам. 2 и 2,5 м. Под камъните в западния край се оказа обикновен гроб, представляващ урна, закопана в земята върху подложена каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка, с цилиндрична форма, стеснен към плоското дъно и с четири езичести дръжки. Съдът е бил пукнат и закръпен. Размери: вис. 32,5 см, диам. на венца 25,5 см, на дъното 15 см. Инв. № I₇₀₃. Табл. XV₄.

2. Паница, дълбока, сиво-червена, от груба глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. По външната страна на вдадения навътре венец са разположени четири издатъка. Размери: вис. 14 см, диам. на венца 15 см, на дъното 10 см. Инв. № I₇₀₄. Табл. XV₅.

3. Чаша, сиво-кафява, от груба глина, намерена до урна № 1. Работена е на ръка, с биконична форма и плоско дъно. За неравния венец е заловен горният край на дебела дръжка, слабо извита над устието. Размери: вис. 14 см, с дръжката 16 см, диам. на венца 14,6 см, на дъното 10,5 см. Инв. № I₇₀₅. Табл. XV₆.

Гроб 13

В траншея 11 на площ Б на дълбочина 0,15 м се откри гробница без покривна плоча, ориентирана изток—запад, изградена от четири плочи, дебели от 24 до 26 см, и без пред-

дверие, с вътрешни размери: дълж. 0,8 м, шир. 0,68 м, дълб. 0,4 м (обр. 7). В гробницата са извършени две погребения. Гробните урни са поставени върху каменни плочки.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, червено-кафява, от груба глина, употребена за урна. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. Под венета две една срещу друга езичести дръжки, а между тях два релефни пръстена. Размери: вис. 18 см, диам. на венета 30,4 см, на дъното 11,5 см. Инв. № I₆₉₉. Табл. XVI₁.

2. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 8,9 см, шир. 1,5 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₆₇. Табл. XXXII_{2ж}.

3. Ножче, желязно, силно износено, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 6,6 см, шир. 1,9 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₇₆₈. Табл. XXXIII_{1е}.

4. Прешлени, три, от глина, сиво-бели, намерени в урна № 1: а) прешлен, горната част цилиндрична, долната конусовидна, деб. 2,4 см, диам. 3,7 см; б) прешлен, цилиндричен, деб. 1,7 см, диам. 3,6 см; в) прешлен, цилиндричен, деб. 1,2 см, диам. 3,6 см. Инв. № I₇₇₀. Табл. XXXV_{1г,д,е}.

5. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, употребена като урна. Работена е на колело, конусовидна, с пръстеновидно столче и вдаден навътре венец. Размери: вис. 12 см, диам. на венета 25,5 см, на столчето 9,3 см. Инв. № I₇₀₀. Табл. XVI₃.

6. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 5. В долния край останки от костената дръжка. Размери: дълж. 10,4 см, шир. 1,4 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₆₉. Табл. XXXIII_{3ж}.

7. Чаша, сиво-черна, от груба глина, намерена до урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. За венета е прихваната четиристенна дръжка, извита високо над устието. Размери: вис. 13 см, а с дръжката 18,4 см, диам. на венета 16,6 см, на дъното 8,7 см. Инв. № I₇₀₁. Табл. XVI₂.

8. Паничка, дълбока, сиво-кафява, от пречистена глина, намерена захлупена на пода на гробницата. Работена е на колело, конусовидна, с плътно ниско столче и вдаден навътре венец. Размери: вис. 6,3 см, диам. на венета 12 см, на столчето 6,3 см. Инв. № I₇₀₂. Табл. XVI₄.

9. Съд, сиво-червен, от груба глина. Работен е на ръка, цилиндричен, стеснен към плоското дъно. Под венета релефен пояс. Еднакъв със съд № 4 от гроб 1. Разложен и негоден за реставриране.

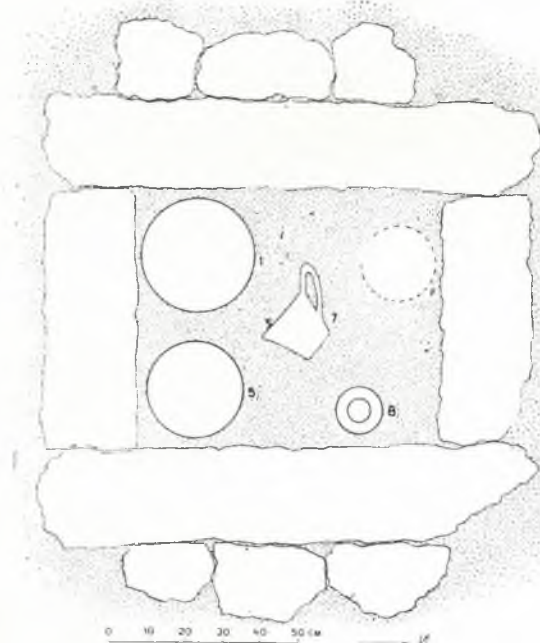
Гроб 14 а, б

В траншея 18 на площ Б бяха открити две обикновени погребения, разположени на 0,4 м едно от друго, очевидно под една гробна могила.

а. Урната от първото погребение с изгорели кости на дете бе открита на дълбочина 0,25 м, поставена върху каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сиво-кафява, от груба глина, употребена за урна. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. По вдадения навътре венец четири издатъка-рогчета. Размери: вис. 13,5 см, а с рогчетата 15 см, диам. на венета 24,5 см, на дъното 12 см. Инв. № I₆₉₄. Табл. XVI₅.

Обр. 7. План на гроб 13
Abb. 7. Grundriß des Grabes 13

2. Паница, дълбока, сиво-червена, от груба глина, захлупена върху урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. От външната страна на вдадения силно навътре венец четири издатъка. Подобен на паница № 2 от гроб 12. Размери: вис. 11,8 см, диам. на венета 21 см, на тялото 22,4 см, на дъното 11 см. Инв. № I₆₉₅. Табл. XVI₆.

3. Паничка, дълбока, сиво-кафява, от груба глина, захлупена като втори капак на урна № 1. Работена е грубо на ръка, конусовидна, с плоско дъно и вдаден навътре венец. Размери: вис. 5,9 см, диам. на венета 13 см, на дъното 8 см. Инв. № I₆₉₆. Табл. XVII₁.

4. Кана, сива, от пречистена глина, намерена върху паничка № 3. Работена е на колело, с биконична форма, ниско столче и висока дръжка, еднаква с кана № 3 от гроб 11. Размери: 14,5 см, а с дръжката 18,5 см, диам. на венета 14 см, на тялото 15 см, на столчето 7,5 см. Инв. № I₆₉₇. Табл. XVII₂.

б. При второто погребение гробната урна бе на същата дълбочина. Върху паницата-капак лежеше тънка каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сиво-черна, употребена за урна. По форма и изработка еднаква с паница № 4 от гроб 7. Негодна за реставриране.

2. Паница, дълбока, жълто-червена, от пречистена глина, захлупена върху урна № 1. Работена е на колело, кратеровидна, еднаква с паница № 17 от гроб 6. По венета отгоре и от двете му страни е вдълбана вълнообразна линия. Дъното на паницата е пробито нарочно. Размери: вис. 15,5 см, диам. на венета 30,8 см, на столчето 10,3 см. Инв. № I₆₉₈. Табл. XVII₃.

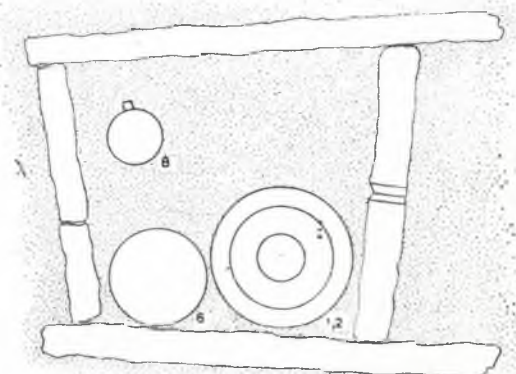
3. Фибула, бронзова, намерена в урна № 1. Изработена е от дебел, кръгъл тел. Извита е дъговидно, с по една спирална извивка в двата края. В единия край след извивката телът минава в триъгълен иглодържател, а в другия е изтънен в игла. Размери: дълж. 5 см, шир. на извивката 2,6 см, деб. на тела 0,2 см. Инв. № I₇₇₁. Табл. XVII₄.

Гроб 15

На 2 м източно от гроб 14 и на 0,2 м дълбочина бе открита гробница, покрита с три плочи, две от които поставени напреки в двата края, а третата по средата върху тях. Гробницата е ориентирана изток-запад, изградена от плочи, дебели от 7 до 10 см и се състои от гробна камера с вътрешни размери: дълж. 0,74 м, шир. 0,73 м, дълб. 0,67 м и преддверие в източния край, широко 0,78 м и дълго 0,28 м. Върху горния ръб на източната плоча е изрязан триъгълен жлеб (обр. 8). В гробницата са били извършени две погребения, като само тук бе установено смесено погребение: върху дъното на паницата, която захлупва костите на цял изгорял труп в урна № 1, бе намерен негорял череп, обърнат на запад. Той е принадлежал на тялото, чиито кости са във втората урна № 6 (табл. VIII₂).

Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка, цилиндричен, стеснен към плоското дъно, с четири плоски пъпки под венета и четири езиче-

Обр. 8. План и надлъжен разрез на гроб 15
Abb. 8. Grundriß und Längsschnitt des Grabes 15

сти дръжки под тях. Подобен на съд № 1 от гроб 1. Размери: вис. 40,4 см, диам. на венца 37 см, на дъното 17,2 см. Инв. № I₈₉₀. Табл. XVII₅.

2. Паница, дълбока, червено-кафява, от груба глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно и вдаден навътре венец с четири издатъка-рогчета по него. Размери: вис. 12,1 см, с рогчета 12,8 см, диам. на венца 26,7 см, на дъното 13,5 см. Инв. № I₈₉₁. Табл. XVII₆.

3. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 6,3 см, шир. 1,9 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₇₂. Табл. XXXIII_{1в}.

4. Ножче, желязно, силно износено, намерено в урна № 1. В основата желязно поясче за пристягане на дръжката. Размери: дълж. 5,3 см, шир. 1,2 см, деб. 0,2 см. Инв. I₇₇₃. Табл. XXXIII_{1а}.

5. Зърно от огърлица от червено-кафяво стъкло, намерено под долната челюст на черепа, поставен върху капака на урна № 1. Зърното има цилиндрична форма, слабо издута в средата. Украсено е с бледожълта релефна линия. Размери: дълж. 2,8 см, диам. 1 см. Инв. № I₇₇₄. Табл. XXXV_{2г}.

6. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, употребена за урна. Работена е на колело, с кратеровидна форма, еднаква с паница № 2 от гроб 6. Размери: вис. 13,5 см, диам. на венца 26 см, на столчето 10 см. Инв. № I₈₉₂. Табл. XVIII₁.

7. Прешлен, глинен, светлокафяв, намерен в урна № 6, биконичен. Размери: деб. 2,6 см, диам. 3,4 см. Инв. № I₇₇₅. Табл. XXXV₁₃.

8. Чаша, сиво-кафява, от груба глина. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. За венца е прихванат единият край на дебела дръжка, извита над устието. Размери: вис. 11 см, с дръжката 15,8 см, диам. на венца 14,2 см, на дъното 8 см. Инв. № I₈₉₃. Табл. XVIII₄.

Гроб 16

В траншея 10 на площ Б на 0,2 м дълбочина бе открит обикновен гроб, представляващ урна, заровена в земята и покрита с малка варовикова плочка.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, червено-кафява, от груба глина, употребена за урна. Работена е на ръка, конусовидна, силно натрошена и негодна за реставриране.

2. Ножче, желязно, почти право, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 9,8 см, шир. 1,3 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₇₆. Табл. XXXII_{2г}.

Гроб 17

В траншея 17 на площ Б на дълбочина 0,15 м бе открита само южната плоча на каменна гробница, дълга 0,7 м, широка 0,57 м и дебела 0,14 м. Инвентарът на извършеното погребение на дете бе запазен изцяло.

Гробен инвентар:

1. Цедилка, сива, от пречистена глина, употребена за урна и намерена захлупена върху скупчени на земята обгорели кости. Работена е на колело и има сферична, леко сплесната форма, с къса шия. За издадения навън венец е прихванат горният край на плоска дръжка, извита над устието. В седем концентрични кръга по облото дъно са пробити малки дупки с диам. 1 мм. Размери: вис. 10,4 см, с дръжката 13,1 см, диам. на венца 16,3 см, на тялото 15,8 см. Инв. № I₈₈₅. Табл. XVIII_{3в}.

2. Паница, дълбока, жълто-червена, от груба глина, захлупена върху урна № 1. Работена е на ръка неумело, конусовидна, с плоско дъно и четири езичести дръжки под венца. Размери: вис. 19,8 см, диам. на венца 35 и 39 см, на дъното 15 и 17,5 см. Инв. № I₈₈₆. Табл. XVIII₂.

3. Черупки от охлюв *Cyprea lurida*, 9 броя, намерени в урна № 1, с нарочно изрязани гърбове, дълги от 2 до 2,5 см. Инв. № I₇₇₇. Табл. XIX₁.

4. Черупка от охлюв *Cerithium vulgatum*, намерена в урна № 1. Широкият край отчупен. Дълж. 1,8 см. Инв. № I₇₇₇. Табл. XIX₁.

5. Зърна от огърлица от светложелено стъкло, 3 броя, намерени в урна № 1. Двете зърна са пъпешовидно набраздени, дебели 1,5 см, с диам. 1,8 см, а третото е сферично, счупено, с диам. 0,8 см. Инв. № I₇₇₈. Табл. XXXV_{2а,б,в}.

6. Чашка, сива, от груба глина, намерена до урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. Под венец плоска, дълга езичеста дръжка. Размери: вис. 6,2 см, диам. на венца 7,3 см, на дъното 5,3 см. Инв. № I₅₈₇. Табл. XVIII₉.

7. Чашка, сиво-червена, от груба глина, намерена до урна № 1. Работена е на ръка във форма на разкрит цилиндър с плоско дъно. Под венца малка езичеста дръжка. Размери: вис. 11 см, диам. на венца 13 см, на дъното 11 см. Инв. № I₈₈₈. Табл. XIX₂.

Гроб 18

В траншея 18 на площ Б на дълбочина 0,18 м се откри натрошена покривна плоча на малка гробница без преддверие, изградена от четири плочи, дебели 25 см, квадратна със страна 0,36 м и дълбока 0,36 м (обр. 9). В гробницата е извършено едно погребение. Урната е поставена върху каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сиво-червена, от груба глина, употребена за урна. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. Под венца четири релефни дъговидни дръжки. Размери: вис. 14,7 см, диам. на венца 29 см, на дъното 13 см. Инв. № I₈₈₉. Табл. XIX₃.

2. Паница, дълбока, сиво-кафява, от пречистена глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена е умело на ръка, конусовидна, с ниско столче и вдаден навътре венец. Размери: вис. 8 см, диам. на венца 18 см, на столчето 7,8 см. Инв. № I₈₈₄. Табл. XIX₄.

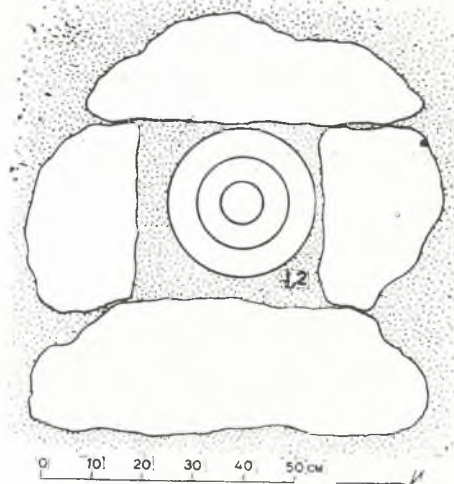
3. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. В основата запазен един нит. Размери: дълж. 10,8 см, шир. 1,8 см, деб. 0,6 см. Инв. № I₇₇₉. Табл. XXXII_{1е}.

Гроб 19

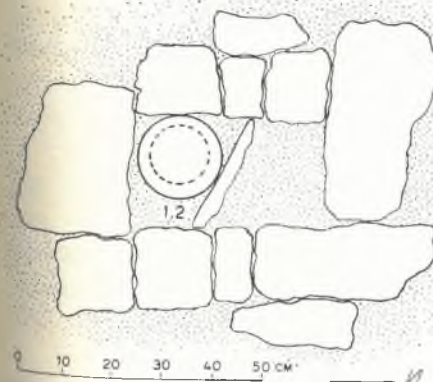
В траншея 16 на площ Б на дълбочина 0,2 м се откри покривната плоча на малка гробница без преддверие, ориентирана изток—запад, изградена от плоски камъни, с вътрешни размери: дълж. 0,38 м, шир. 0,23 м и дълб. 0,25 м. В гробницата е извършено едно погребение. Урната е поставена върху каменна плочка и затегната към западната стена с отвесно изправена варовикова плочка (обр. 10).

Гробен инвентар:

1. Гърне, сиво-кафяво, от пречистена глина. Употребено за урна. Работено е на колело, с биконично тяло, пръстеновидно столче и висока шийка с издаден навън плосък венец. По плещите два концентрични кръга. Размери: вис. 18,4 см, диам. на венца 11,1 см, на тялото 15,7 см, на столчето 8,5 см. Инв. № I₈₈₃. Табл. XIX₅.

Обр. 9. План на гроб 18
Abb. 9. Grundriß des Grabes 18

Обр. 10. План на гроб 19
Abb. 10. Grundriß des Grabes 19

2. Паничка, дълбока, сиво-червена, от груба глина, захлупена върху урна № 1. Работена на ръка, конусовидна, силно натрошена и негодна за реставриране. Диамет. на венета 11 см.

Гроб 20

На 0,2 м дълбочина в траншея 15 на площ Б бе открита покривната плоча на гробница, изградена от четири варовикови плочи, дебели от 7 до 10 см, ориентирана изток—запад, състояща се от камера с вътрешни размери: дълж. 0,4 м, шир. 0,39 м и дълб. 0,38 м и преддверие на източната страна, широко 0,4 м и дълго 0,2 м. На горния ръб на източната плоча е изрязан триъгълен жлеб (обр. 11). В гробницата е извършено едно погребение. Гробната урна е поставена върху каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, червена, от груба глина, употребена за урна. Изработена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно и четири езичести дръжки. Размери: вис. 15,2 см, диам. на венета 29,5 см, на дъното 15,5 см. Инв. № I₆₈₀. Табл. XX₁.

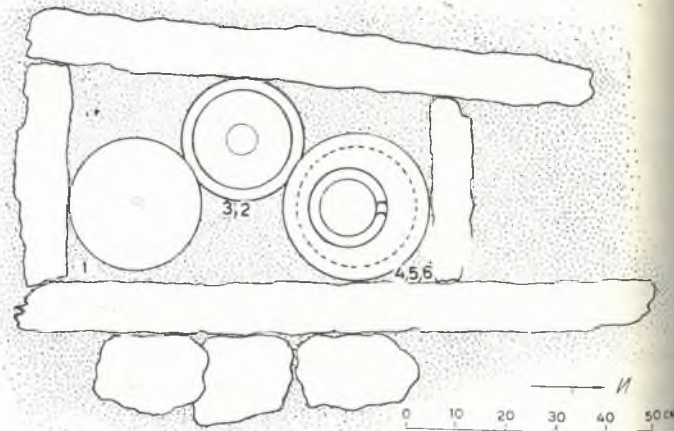
2. Паница, дълбока, сиво-червена, от груба глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно и четири издатъка-рогчета върху неравния венет. Размери: вис. 12 см, с рогчетата 12,7 см, диам. на венета 20 см, на дъното 13,5 см. Инв. № I₆₈₁. Табл. XX₂.

3. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. В основата му част от желязното поясче, пристягащо дръжката. Размери: дълж. 11,4 см, шир. 1,8 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₈₀. Табл. XXXIII_{2д}.

4. Каничка, сиво-кафява, от пречистена глина. Изработена е на колело, биконична, с пръстеновидно столче и висока дръжка, извита над устието. Еднаква с кана № 16 от гроб 6. Размери: вис. 9,8 см, с дръжката 11,5 см, диам. на венета 9,7 см, на тялото 10,9 см, на столчето 5,9 см. Инв. № I₆₈₂. Табл. XX₂.

Гроб 21

В траншея 24 в площ Б на дълбочина 0,2 м бе открита натрошена покривна плоча на гробница, ориентирана изток—запад и изградена от четири плочи, дебели от 8 до 10 см, образуващи гробна камера с вътрешни размери: дълж. 0,71 м, шир. 0,4 м и дълб. 0,36 м, и преддверие в източния край, дълго 0,38 м и широко 0,36 м (обр. 12). Покривната плоча лежи само върху камерата. В гробницата са извършени три погребения и изглежда последователно, защото плочката, върху която е поставена урна № 1, лежи върху парче, отцепило се от покривната плоча и паднало на дъното на гробницата.

Обр. 12. План на гроб 21
Abb. 12. Grundriß des Grabes 21

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, употребена като урна. Работена е на колело във форма на разлат кратер, подобна на паница № 2 от гроб 6. Размери: вис. 13,5 см, диам. на венета 26 см, на столчето 9 см. Инв. № I₆₇₉. Табл. XX₅.

2. Съд, сиво-кафяв, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка, с почти цилиндрична форма и релефен пояс под венета. Подобен на съд № 4 от гроб 1. Размери: вис. 21 см, диам. на венета 19 см, на дъното 13 см. Инв. № I₆₇₆. Табл. XX₆.

3. Паница, дълбока, кафяво-червена, от груба глина, захлупена върху урна № 2. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. Размери: вис. 14 см, диам. на венета 24 см, на дъното 12 см. Инв. № I₆₇₇. Табл. XX₄.

4. Съд, сиво-жълт, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка, конусовиден, с плоско дъно. Под венета две една срещу друга дъговидни релефни дръжки. Размери: вис. 27,5 см, диам. на венета 29 см, на дъното 14,5 см. Инв. № I₆₇₅. Табл. XXI₁.

5. Паница, дълбока, кафява, от груба глина, захлупена върху костите в урна № 4. По форма и изработка еднаква с паница № 3. Негодна за реставриране.

6. Кана, сива, от пречистена глина, захлупена върху дъното на паница № 5. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 17,6 см, а с дръжката 19,6 см, диам. на венета 11,5 см, на тялото 15,3 см, на столчето 8,7 см. Инв. № I₆₇₈. Табл. XXI₂.

7. Ножче, желязно, сърповидно, намерено в урна № 4. В основата запазено желязно поясче за прикрепване на дръжката. Размери: дълж. 9,6 см, шир. 1,7 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₈₁. Табл. XXXIII_{2е}.

Гроб 22

На 1 м западно от гроб № 21 и на 0,15 м дълбочина се откри част от покривна плоча на гробница, ориентирана изток—запад и изградена от четири плочи, дебели от 10 до 14 см, които образуват гробна камера с вътрешни размери: дълж. 0,7 м, шир. 0,65 м и дълб. 0,55 м, и преддверие на източния край, широко 0,65 м и дълго 0,15 м. По горния ръб на източната плоча е изрязан триъгълен жлеб (обр. 13). В гробницата са били извършени две погребения.

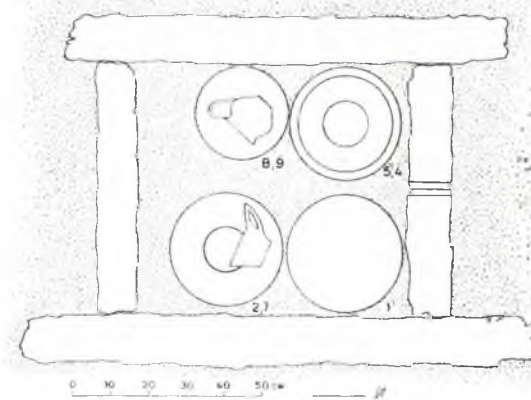
Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка и по форма и украса е напълно еднакъв със съд № 1 от гроб 1. Размери: вис. 33 см, диам. на венета 0,27 см, на тялото 0,3 см, на дъното 13,5 см. Инв. № I₆₆₈. Табл. XXI₃.

2. Съд, сиво-кафяв, от груба глина, употребен за капак на урна № 1, но впоследствие паднал до нея. Работен е на ръка, конусовиден, с плоско дъно. Под венета две дъговидни релефни дръжки. Размери: вис. 13,8 см, диам. на венета 29,5 см, на дъното 12 см. Инв. № I₆₆₉. Табл. XXI₄.

3. Ножче, желязно, износено, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 5,1 см, шир. 1,6 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₇₈₂. Табл. XXXIII₁₆.

4. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка. По форма еднакъв със съд № 1 от гроб 10, като над четирите езичести дръжки са вдълбани плитко и четири кръга. Размери: вис. 33 см, диам. на венета 25,2 см, на дъното 12 см. Инв. № I₆₇₀. Табл. XXI₅.

Обр. 13. План на гроб 22
Abb. 13. Grundriß des Grabes 22

5. Паница, дълбока, червено-сива, от груба глина, захлупена върху урна № 4. Работена на ръка, конусовидна, с плоско дъно. По вдадения навътре венец — четири издатъка-рогчета. Размери: вис. 12,5 см, с рогчета 13,3 см, диам. на венета 29,5 см, на дъното 12,3 см. Инв. № I₆₇₁. Табл. XXI_б.

6. Ножче, желязно, сърповидно, намерено в урна № 4. В основата запазени два нита за закрепване на дръжката. Размери: дълж. 10 см, шир. 1,8 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₆₇₂. Табл. XXXII_а.

7. Чаша, кафяво-червена, от груба глина, намерена до урна № 1 и захлупена под падналия капак-аница № 2. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. Извивката на високата дръжка е оформена като рогче. Размери: вис. 7,3 см, с дръжката 10,6 см, диам. на венета 13 см, на дъното 7,3 см. Инв. № I₆₇₂. Табл. XXII_б.

8. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, намерена до урна № 4. По форма и изработка напълно еднаква с паница № 2 от гроб 11. Размери: вис. 11 см, диам. на венета 24,5 см, на столчето 9 см. Инв. № I₆₇₃. Табл. XXII_б.

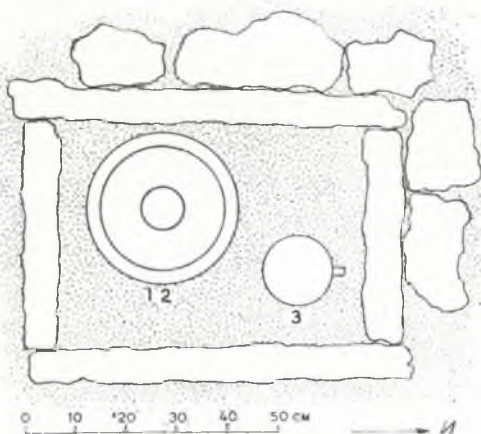
9. Каничка, сива, от пречистена глина, намерена поставена в паница № 8. По форма и изработка еднаква с кана № 6 от гроб 10, но с плоско дъно. Размери: вис. 9,7 см, а с дръжката 12,8 см, диам. на венета 11,5 см, на тялото 11,9 см, на дъното 5 см. Инв. № I₆₇₄. Табл. XXII_б.

Гроб 23

В траншея 20 на площ Б на 0,15 м дълбочина се откри гробница без преддверие, с напълно разрушена покривна плоча, ориентирана изток—запад, изградена от четири плочи, дебели от 6 до 8 см, с вътрешни размери: дълж. 0,6 м, шир. 0,45 м, дълб. 0,5 м (обр. 14). В гробницата е извършено едно погребение. Под урната е подложена каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-жълт, от груба глина, употребен за урна. Работен е на ръка, с цилиндрична форма, стеснена към плоското дъно и с четири езичести дръжки. Съдът е бил пукнат и закърпен. Размери: вис. 35 см, диам. на венета 27 см, на тялото 30 см, на дъното 14,1 см. Инв. № I₆₆₅. Табл. XXII_а.

Обр. 14. План на гроб 23

Abb. 14. Grundriß des Grabes 23

2. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена върху костите в урна № 1. По форма и изработка еднаква с паница № 3 от гроб 7. Размери: вис. 12,2 см, диам. на венета 24,6 см, на столчето 8,5 см. Инв. № I₆₆₆. Табл. XXII_б.

3. Чаша, сиво-кафява, от груба глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с чаша № 7 от гроб 22. Размери: вис. 9,7 см, а с дръжката 14,2 см, диам. на венета 13,7 см, на дъното 10,5 см. Инв. № I₆₆₇. Табл. XXII_б.

4. Тока, желязна, намерена в урна № 1. Представлява кръгла плочка с диам. 5 см и деб. 0,3 см, с четири кръстовидно разположени кръгли отвора. Отзад е споена тясна пластинка с извити навътре краища за прикрепване на токата. Инв. № I₇₈₄. Табл. XXIII_а.

5. Ножче, желязно, почти право, намерено споено с токата. Размери: дълж. 7,6 см, шир. 1,4 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₈₅. Табл. XXXIII_а.

6. Ножче, желязно, сърповидно, намерено в урна № 1. В основата дупка за нити. Размери: дълж. 10,9 см, шир. 1,6 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₈₆. Табл. XXXII_а.

7. Врѝх от стрела, желязен, намерен в урна № 1, листовиден, с изпъкнал ръб и плътни краче. Размери: дълж. 7,2 см, шир. 1,5 см, деб. 0,8 см. Инв. № I₇₈₇. Табл. XXXIV_а.

Гроб 24

В траншея 15 на площ Б на дълбочина 0,2 м се откри всред натрупани около нея в диам. 2 м груби камъни натрошена покривна плоча на гробница, ориентирана изток—запад изградена от четири плочи, дебели от 8 до 12 см, образуващи камера с вътрешни размери дълж. 1,1 м, шир. 0,73 м и дълб. 0,65 м, и преддверие на източния край, широко 0,83 м и дълго 0,24 м (обр. 15). В гробницата е извършено едно погребение. Урната е поставена върху каменна плочка.

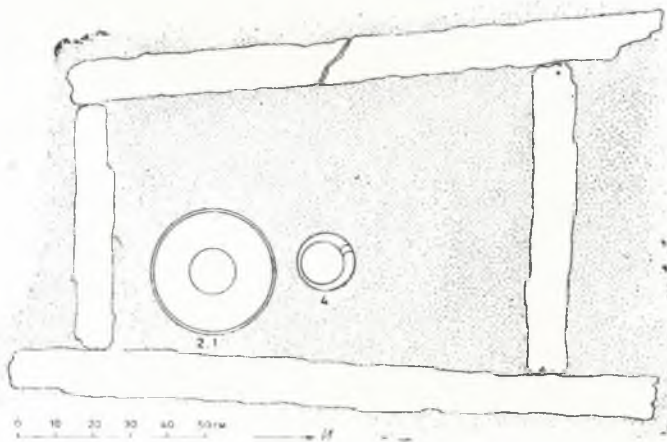
Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен на ръка, с цилиндрична форма, стеснена към дъното, с четири дъговидни релефни дръжки под венеца и четири езичести под тях. Размери: вис. 35 см, диам. на венеца 31,5 см, на дъното 13,5 см. Инв. № I₆₆₂. Табл. XXIII₂.

2. Паница, дълбока, тъмносива, от пречистена глина, захлупена върху урна № 1. Работена е на колело, кратеровидна, еднаква с паница № 2 от гроб 6. Размери: вис. 15,5 см, диам. на венеца 33 см, на столчето 12,6 см. Инв. № I₆₆₃. Табл. XXIII₃.

3. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. В основата запазени части от костената дръжка. Размери: дълж. 12 см, шир. 3 см, деб. 0,7 см. Инв. № I₇₈₈. Табл. XXXII_{2a}.

4. Кана, сиво-кафява, от пречистена глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 15,4 см, с дръжката 18,9 см, диам. на венеца 11 см, на тялото 14,6 см, на столчето 7,5 см. Инв. № I₆₆₄. Табл. XXIII₄.

Обр. 15. План на гроб 24
Abb. 15. Grundriß des Grabes 24

Гроб 25

В траншея 4 на площ В на дълбочина 0,3 м се откри начупена покривна плоча на гробница, ориентирана изток—запад, изградена от четири плочи, дебели от 20 до 22 см, оформящи гробна камера с вътрешни размери: дълж. 0,7 м, шир. 0,53 м, дълб. 0,46 м, и преддверие в източния край, широко 0,53 м и дълго 0,2 м. В гробницата е извършено едно погребение. Урната е поставена върху каменна плочка (обр. 16).

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, употребена за урна. Работена е на колело, конусовидна, с ниско столче и две полу-

кръгли дръжки, заловени водоравно за плоския венец. Под него пояс от две прави и една вълнообразна линия. Размери: вис. 17,8 см, диам. на венеца 34,8 см, на столчето 12 см. Инв. № I₆₅₆. Табл. XXIII₅.

2. Паница, дълбока, сиво-жълта, от пречистена глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена на колело, кратеровидна, еднаква с паница № 2 от гроб 6. Размери: вис. 13,5 см, диам. на венеца 26,5 см, на столчето 10,3 см. Инв. № I₆₅₇. Табл. XXIII₆.

3. Кана, сива, от пречистена глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 16,3 см, с дръжката 19,4 см, диам. на венета 12 см, на тялото 15,5 см, на столчето 7,1 см. Инв. № I₆₅₈. Табл. XXIV₁.

4. Гърне, сиво, от пречистена глина, намерено до урна № 1, с отчупено устие преди поставянето му в гроба. По форма и изработка вероятно еднакво с гърне № 1 от гроб 19. Размери: вис. 11,3 см, диам. на тялото 14,1 см, на дъното 7,2 см. Инв. № I₆₅₈. Табл. XXIV₂.

5. Паница, дълбока, сиво-кафява, от чиста глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с паница № 4 от гроб 7. Размери: вис. 7,2 см, диам. на венета 16 см, на дъното 6,4 см. Инв. № I₆₆₀. Табл. XXIV₃.

6. Каничка, сива, от пречистена глина, поставена в паница № 5. По форма и изработка еднаква с кана № 6 от гроб 10, но с плътно столче. Размери: вис. 9 см, с дръжката 10,3 см, диам. на венета 10,8 см, на тялото 11,8 см, на столчето 5,9 см. Инв. № I₆₆₁. Табл. XXIV₄.

Гроб 26

На 3 м северно от гроб 24 на дълбочина 0,15 м се откриха останки от разрушена при оран гробница, погребението в която е останало незасегнато. Урната е върху каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Съд, сив, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1 от гроб 23. Размери: вис. 32 см, диам. на венета 30 см, на тялото 32 см, на дъното 14 см. Инв. № I₆₅₄. Табл. XXIV₅.

2. Паница, дълбока, сиво-червена, от груба глина, захлупена върху костите в урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, натрошена и негодна за реставриране.

3. Кана, сиво-кафява, от пречистена глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 14,5 см, с дръжката 16,4 см, диам. на венета 11 см, на тялото 13,8 см, на столчето 7,5 см. Инв. № I₆₅₅. Табл. XXIV₆.

Гроб 27

В траншея 17 на площ В на дълбочина 0,2 м бе открита гробна урна, поставена направо на земята и оградена от страни с кръг от груби камъни (табл. VIII₃).

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-жълт, от пречистена глина, употребен за урна. Работен е на колело, кратеровиден, върху ниско столче, с две полукръгли дръжки. Венецът е оформен в улей като на ойнохое. Размери: вис. 21,6 см, диам. на венета 21,5 см, на тялото 25 см, на столчето 11 см. Инв. № I₆₅₂. Табл. XXV₁.

2. Съд, сиво-кафяв, от пречистена глина, захлупен върху урна № 1. Представлява долна половина на висок кратер, подобен на съд № 1 от гроб 37. Размери: вис. 19 см, диам. на тялото 31 см, на столчето 13,5 см. Инв. № I₆₅₃. Табл. XXV₂.

3. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено във урна № 1. В основата запазен един нит. Размери: дълж. 11,5 см, шир. 1,6 см, деб. 0,6 см. Инв. № I₇₈₉. Табл. XXXIII_{2a}.

Гроб 28

В траншея 18 на площ В на дълбочина 0,25 м бе открита гробна урна, поставена върху каменна плочка направо на земята и прислонена до голям гроб камък.

Гробен инвентар:

1. Съд, червено-кафяв, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 2 от гроб 21, но с втори релефен пояс, който е без дръжки. Размери: вис. 24,6 см, диам. на венета 21 см, на дъното 12 см. Инв. № I₆₅₀. Табл. XXV₃.

2. Паница, дълбока, от пречистена глина, захлупена върху урна № 1. По форма и изработка еднаква с паница № 3 от гроб 6. Паницата е била пукната и закърпена. Размери: вис. 13,5 см, диам. на венета 29 см, на столчето 10,4 см. Инв. № I₆₅₁. Табл. XXV₄.

Гроб 29

В траншея 12 на площ В на дълбочина 0,2 м бе открита натрошена варовикова плоча, под нея гробна урна, която е била поставена направо на земята, оградена в кръг от груби камъни и покрита с плочата.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка напълно еднакъв със съд № 1 от гроб 1. Размери: вис. 29 см, диам. на венета 25,5 см, на дъното 15,5 см. Инв. № I₆₄₉. Табл. XXV₅.

2. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 13,5 см, шир. 2 см, деб. 0,6 см. Инв. № I₇₉₀. Табл. XXXII_{1a}.

3. Каничка, сива, от пречистена глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 13,5 см, с дръжката 16 см, диам. на венета 10,1 см, на тялото 13,2 см, на столчето 6,5 см. Инв. № I₆₄₉. Табл. XXV₆.

Гроб 30

В северния край на траншея 1 на площ Г под каменна площадка с диаметър 6 м откъм източния ѝ край се откри гробна урна, закопана направо в земята върху подложена под нея каменна плочка.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. Работен е умело на ръка, с биконична форма, с дебели и излъскани стени и плоско дъно. Горната половина на тялото преминава в широка и висока шия, маркирана в основата с нисък ръб, по който са разположени кръстовидно четири издатъка-рогчета, а под тях четири, наклонени надолу езичести дръжки. Размери: вис. 41 см, диам. на шията 16 см, на тялото 35 см, на дъното 14 см. Инв. № I₆₄₆. Табл. XXVI₁.

2. Паница, дълбока, сиво-кафява, от груба глина, захлупена върху урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с широко дъно и заоблени стени. За слабо издадения навън венец е прихваната широка дръжка, извита над паницата. Размери: вис. 11,3 см, с дръжката 13,3 см, диам. на венета 27,5 см, на дъното 10,5 см. Инв. № I₆₄₇. Табл. XXVI₂.

Гроб 31

В траншея 13 на площ Г на дълбочина 0,15 м бе открита гробна урна, поставена направо в земята върху каменна плочка. При оран е бил унищожен капакът на урната и повреден венецът ѝ.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-чер, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка напълно еднакъв със съд № 1 от гроб 30. Размери: вис. 48 см, диам. на венета 17,2 см, на тялото 30 см, на дъното 12 см. Инв. № I₆₄₅. Табл. XXVI₃.

2. Паница, дълбока, сиво-червена, захлупена върху урна № 1. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно, силно натрошена и негодна за възстановяване.

Гроб 32

В траншея 2 на площ Г на 0,15 м под повърхността бе намерена гробна урна, закопана в земята. Покрита е била с дълбока паница, унищожена при оран.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1 от гроб 30, но без четирите рогчета по плещите. Размери: вис. 37,5 см, диам. на венета 15 см, на тялото 36 см, на дъното 12,7 см. Инв. № I₆₄₃. Табл. XXVI₄.

2. Тръбичка, желязна, намерена в урна № 1. Образувана е чрез прегъване на правоъгълна пластинка. Фугата по дължината на тръбичката не е затворена. Размери: дълж. 5,1 см, диам. 0,8 см, деб. на пластинката 0,1 см. Инв. № I₇₉₁. Табл. XXXIV_{2a}.

3. Фибула, от бронз и желязо, намерени само части в урна № 1. Тя е арбалетен тип. Запазена е част от билатералната спирала и край на извития гръб с нанизаната на него кръгла бронзова пластинка с диам. 2,2 см. Иглата на фибулата е от желязо, с дълж. 4,5 см. Табл. XXVI₅.

4. Чашка, сиво-жълта, от груба глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка еднаква с чаша № 2 от гроб 9. В основата си чашата е украсена с пояс от вдълбани орнаменти. Размери: вис. 4,5 см, с дръжката 6,2 см, диам. на венета 7,8 см, на дъното 5,5 см. Инв. № I₆₄₄. Табл. XXVI₆ и XXVII₁.

Гроб 33

В траншея 1 на площ Д на дълбочина 0,2 м бе открита гробна урна, поставена на земята, прислонена от северната страна до един голям неправилен камък.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-кафяв, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 4 от гроб 1, но без малките езичести дръжки по релефния пояс. Размери: вис. 14,1 см, диам. на венета 16 см, на дъното 13 см. Инв. № I₆₄₂. Табл. XXVII₂.

Гроб 34

В западния край на траншея 7 на площ Д на дълбочина 0,2 м бе открита силно натрошена плоча, а под нея начупена дълбока паница-урна, от която се е запазило дъното с кости, поставено върху каменна плочка. До урната друга също силно натрошена паничка, негодна за възстановяване.

Гробен инвентар:

1. Паничка, плитка, сиво-кафява, захлупена върху костите на дъното на урната. Работена е на ръка, конусовидна, с плоско дъно. Вдаденият навътре венец е моделиран въжеобразно и по него са разположени четири издатъка-рогчета. Размери: вис. 5 см, с рогчетата 6 см, диам. на венета 15,5 см, на дъното 6,5 см. Инв. № I₆₄₁. Табл. XXVII₃.

Гроб 35

В траншея 2 на площ Д на дълбочина 0,2 м бе открит глинен съд-урна, закопан в земята, работен на ръка, конусовиден, с плоско дъно. Съдът бе силно натрошен и разложен, негоден за възстановяване.

Гроб 36

На около 40 м северозападно от гроб № 7 под уединена каменна могила, висока 0,7 м с диам. 4 м, бе открита в източния ъ край натрошената покривна плоча на гробница, изградена от четири плочи, дебели от 8 до 18 см, които образуват гробна камера с вътрешни размери: дълж. 0,8 м, шир. 0,55 м и дълб. 0,5 м, и преддверие в източния край, широко 0,55 м и дълго 0,4 м. В гробницата са извършени три погребения. Урните са поставени върху каменни плочки (обр. 17).

Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-сив, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка е еднакъв със съд № 4 от гроб 21, но с две пъпки между дълговидните релефни дръжки, чиито краища са извити нагоре. Размери: вис. 30,5 см, диам. на венета 25,6 см, на дъното 14,5 см. Инв. № I₆₃₄. Табл. XXVII₅.

2. Паница, дълбока, сиво-кафява, от пречистена глина, захлупена върху урна № 1. Работена е на колело, кратеровидна, еднаква с паница № 2 от гроб 6. Размери: вис. 11,3 см, диам. на венета 27,3 см, на столчето 9 см. Инв. № I₆₃₅. Табл. XXVII₄.

3. Зърно от огърлица, от жълто стъкло, намерено в урна № 1, сферично, със сини и червени „очички“. Размери: диам. 0,9 см, диам. на отвора 0,1 см. Инв. № I₇₉₂. Табл. XXXV_{2d}.

4. Прешлен, сиво-кафяв, от пречистена глина, с биконична форма, намерен в урна № 1. Размери: деб. 2 см, диам. 3,1 см. Инв. № I₇₉₃. Табл. XXXV_{1и}.

5. Бравичка от тъмносив камък, намерена в урна № 1, плоска, с трапецовидна форма. На горния тесен край има дупка за нанизване. Употребена вероятно за амулет или украса. Размери: дълж. 4,6 см, шир. на основата 3,2 см, на горния край 1,7 см, деб. 1,7 см. Инв. № I₇₉₄. Табл. XXVII₆.

6. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 4 от гроб 1. Размери: вис. 18,2 см, диам. на венета 17,8 см, на дъното 11 см. Инв. № I₆₃₆. Табл. XXVIII₁.

7. Ножче, желязно, леко сърповидно, намерено в урна № 6. Размери: дълж. 5,3 см, шир. 1,2 см, деб. 0,4 см. Инв. № I₇₉₅. Табл. XXXIII_{1ж}.

8. Съд, сиво-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка той е бил еднакъв със съда-урна № 6, с диам. на венета 19 см. Силно натрошен и негоден за възстановяване.

9. Паница, дълбока, сиво-кафява, от пречистена глина, захлупена върху костите в урна № 8. По форма и изработка еднаква с паница № 3 от гроб 6. Размери: вис. 8,2 см, диам. на венета 17,8 см, на столчето 7,5 см. Инв. № I₆₃₇. Табл. XXVIII₂.

10. Каничка, сиво-черна, от пречистена глина, намерена до урна № 8. По-форма и изработка еднаква с кана № 1 от гроб 22. Размери: вис. 10,2 см, с дръжката 13,5 см, диам. на венета 11,9 см, на тялото 12,6 см, на дъното 5,6 см. Инв. № I₆₃₈. Табл. XXVIII₃.

11. Чаша, сиво-кафява, от груба глина, намерена в югозападния ъгъл на гробницата. По форма и изработка еднаква с чаша № 3 от гроб 12. Размери: вис. 8,3 см, с дръжката 9 см, диам. на венета 9,3 см, на тялото 10,1 см, на дъното 6 см. Инв. № I₆₃₉. Табл. XXVIII₄.

12. Паничка, дълбока, сива, от пречистена глина, намерена до южната стена на гробницата. Работена е на колело, конусовидна, с пръстеновидно столче и дебели стени. Размери: вис. 4,3 см, диам. на венета 8,8 см, на столчето 5,5 см. Инв. № I₆₄₀. Табл. XXVII₇.

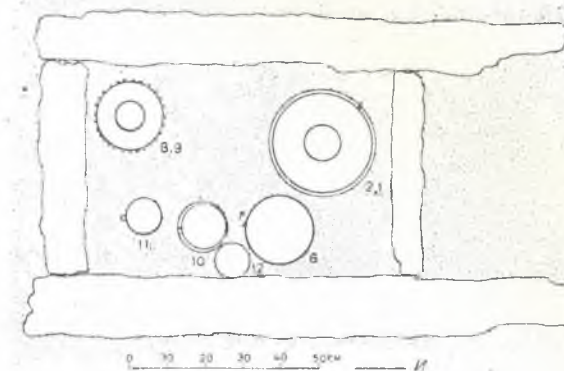
Гроб 37

На 26 м западно от гроб № 7 под купчина от няколко големи камъка на дълбочина 0,15 м се откриха покривните плочи на гробница, поставени, както при гробница 15. Гробницата е ориентирана изток—запад, изградена от четири плочи, образувачи гробна камера с вътрешни размери: дълж. 0,79 м, шир. 0,45 м и дълб. 0,65 м, и преддверие на западния край, дълго 0,22 м и широко 0,37 м (обр. 18). В гробницата е извършено едно погребение. Под урната и другите съдове са поставени каменни плочки. В преддверието бе намерен глинен съд.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-червен, от пречистена глина, употребен за урна. Работен на колело, с кратеровидна форма, подобен на съд № 1 от гроб 27, но с равен венец. Размери: вис. 25,5 см, диам. на венета 29,8 см, на тялото 30,6 см, на столчето 12,3 см. Инв. № I₆₂₈. Табл. XXVIII₅.

2. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, захлупена върху урна № 1. Работена на колело, кратеровидна, подобна на паница № 2 от гроб 6. По плоската повърхност на венета са вдълбани две окръжности. Размери: вис. 14,4 см, диам. на венета 37 см, на столчето 10 см. Инв. № I₆₂₉. Табл. XXVIII₆.

Обр. 17. План на гроб 36
Abb. 17. Grundriß des Grabes 36

3. Ножче, желязно, почти право, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 9,9 см, шир. 1,3 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₇₉₆. Табл. XXXII_{2в}.

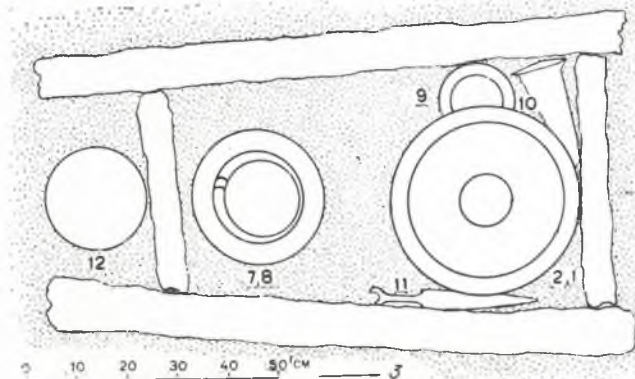
4. Ножче, желязно, право, намерено в урна № 1. В основата е запазено едно от нитчетата и медното поясче за прикрепване на дръжката. Размери: дълж. 10,2 см, шир. 1,9 см, деб. 0,2 см. Инв. № I₇₉₇. Табл. XXXIII_{2г}.

5. Пръстен, желязен, намерен в урна № 1. Представлява халка с прикрепена изпъкнала в средата кръгла плочка. Размери: диам. 3,4 см, шир. на халката 0,6 см, диам. на плочката 1,3 см. Инв. № I₇₉₈. Табл. XXXIV_{2б}.

6. Зърна от огърлица, фрагменти, от зелено стъкло, намерени в урна № 1.

7. Паница, дълбока, червено-кафява от груба глина, намерена до урна № 1. По форма и изработка напълно еднаква с паница № 5 от гроб 25. Размери: вис. 13 см, диам. на венета 26 см, на дъното 10. Инв. № I₆₃₁. Табл. XXIX₁.

8. Кана, жълто-сива, от пречистена глина, намерена поставена в паница № 7. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 16,9 см, с дръжката 20,4 см, диам. на венета 14,5 см, на тялото 17,8 см, на столчето 8,8 см. Инв. № I₆₃₀. Табл. XXIX₂.

Обр. 18. План на гроб 37
Abb. 18. Grundriß des Grabes 37

9. Гърне, сиво, от пречистена глина, намерено до урна № 1. Работено е на коделобиконично, с издаден навън венец и конкавно дъно. Размери: вис. 15,5 см, диам. на венета 10,3 см, на тялото 15,2 см, на дъното 8 см. Инв. № I₆₃₂. Табл. XXIX₃.

10. Ритон, сиво-жълт, от пречистена глина, намерен в североизточния ъгъл на гробницата. Преди поставянето му ритонът е бил с отчупен край и огърбен венец. Работен е на ръка. При извивката образува коляно. Горният разширен край завършва с издаден навън венец, а долният е имал вероятно оформено устие. Размери: дълж. до коляното 20 см, до долния край 10 см, диам. на венета 10,8 см, на долния край 4,8 см. Инв. № I₇₉₉. Табл. XXIX₂.

11. Меч, желязен, акинакес, намерен край северната стена на гробницата. Мечът е двустранен, с тясна дръжка, която завършва с дъговидно извити нагоре антени. Размери: дълж. 34,5 см, само на дръжката 11,5 см, шир. на ножа 3 см, на дръжката 2,5 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₈₀₀. Табл. XXX₁.

12. Съд, сиво-жълт, от груба глина, намерен в преддверието на гробницата. По форма и изработка еднакъв със съд № 4 от гроб 1. Размери: вис. 21,3 см, диам. на венета 20 см, на дъното 13 см. Инв. № I₆₃₃. Табл. XXIX₄.

От случайно откритите първоначално в южния край на некропола четири гроба два представлявали каменни гробници, а другите два обикновени гробове. Понеже липсват подробни данни за тяхното устройство, тук описваме само находките по гробове. Същите са показани и в плана на некропола.

Гроб 38

Гробът е представлявал каменна гробница с устройство, подобно на гробниците 15 и 16. Гробен инвентар:

1. Паница, сиво-кафява, от груба глина, употребена за урна. По форма и изработка еднаква с паница № 2 от гроб 17. Размери: вис. 17,8 см, диам. на венета 26,5 см, на дъното 15,5 см. Инв. № I₇₄₅. Табл. XXX₂.

2. Паничка, сива, от пречистена глина, по форма и изработка еднаква с паница № 3 от гроб 6. Размери: вис. 8 см, диам. на венета 16 см, на столчето 5,8 см. Инв. № I₇₄₆. Табл. XXX₄.

3. Чашка, жълто-червена, от груба глина, работена на ръка, конусовидна, с плоско дъно и извита над устието дебела дръжка. Размери: вис. 5 см, с дръжката 10 см, диам. на венета 9,9 см, на дъното 4,5 см. Инв. № I₇₄₇. Табл. XXX₃.

4. Брав, желязна, плоска, трапецовидна, обгоряла и пречупена. Размери: дълж. 19,5 см, шир. на долния изострен край 6,5 см, на горния 2,6 см, деб. 1,5 см. Инв. № I₈₀₁. Табл. XXXIV_{1г}.

Гроб 39

Гробът е представлявал гробница с преддверие на източния край, изградена от четири варовикови плочи.

Гробен инвентар:

1. Паница, дълбока, сива, от пречистена глина, употребена за урна. По форма и изработка еднаква с паница № 2 от гроб 6. Размери: вис. 15 см, диам. на венета 29,5 см, на столчето 11,5 см. Инв. № I₇₄₈. Табл. XXX₅.

2. Кана, сива, от пречистена глина. По форма и изработка еднаква с кана № 5 от гроб 6. Размери: вис. 15,5 см, с дръжката 18,5 см, диам. на венета 13,5 см, на тялото 15,5 см, на столчето 8 см. Инв. № I₇₄₉. Табл. XXX₆.

3. Чаша, тъмносива, от пречистена глина. Работена е на ръка. Долната половина е конусовидна с малко плоско дъно, а горната цилиндрична. На ръба между двете половини има плосък правоъгълен издатък-дръжка с малка дупка накрая. Стените на чашата са покрити с пояси от вдълбани орнаменти, получени чрез притискане на релефен печат върху мокрия още съд. Употребените печати са два — единият подобен на гръцката буква λ, а другият на латинската буква s. Размери: вис. 5,5 см, диам. на венета 11,8 см, на дъното 3 см. Инв. № I₇₅₀. Табл. XXX₇ и табл. XXXI₁.

Гроб 40

Гробът е бил обикновен, като урната е била закопана направо в земята.

Гробен инвентар:

1. Съд, сиво-кафяв, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка подобен на съд № 4 от гроб 1, като релефният пояс е разположен в долната половина на съда. Размери: вис. 21 см, диам. на венета 22,2 см, на дъното 15 см. Инв. № I₇₅₁. Табл. XXXI₂.

2. Чаша, сива, от пречистена глина, изработена умело на ръка. Долната половина е конусовидна, с плоско дъно, а горната почти цилиндрична, с разширено навън устие. Между двете части изпъкнал пояс с отвесни канелюри и три кръстовидно разположени издатъка-пъпки. За венета е прихваната широка, високо извита дръжка. Размери: вис. 10,7 см, с дръжката 15,8 см, диам. на венета 16,2 см, на тялото 6,5 см, на дъното 6,5 см. Инв. № I₇₅₂. Табл. XXXI₃.

3. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 16 см, шир. 3,6 см, деб. 0,5 см. Инв. № I₈₀₂. Табл. XXXIV_{1в}.

Гроб 41

Гробната урна е била закопана направо в земята.

Гробен инвентар:

1. Съд, сив, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка е еднакъв със съд № 1 от гроб 23, но е с две езичести и две релефни дъговидни дръжки, разположени една срещу друга. Размери: вис. 26,3 см, диам. на венета 22 см, на тялото 25 см, на дъното 11 см. Инв. № I₇₅₃. Табл. XXXI₄.

2. Чаша, сиво-кафява, от груба глина, намерена до урна № 1. Работена е на ръка, цилиндрична, с плоско дъно. За извишения в единия край венец е заловена масивна дръжка. Размери: вис. 11 см, с дръжката 13 см, диам. на венеца 13,6 см, на дъното 10 см. Инв. № I₇₅₄. Табл. XXXI₆.

3. Връх от копие от желязо, намерен в урна № 1, листовиден, с изпъкнал ръб по дължината и конусовидна втулка. Размери: дълж. 24 см, шир. 5 см, деб. 1 см, диам. на втулката 1,8 см. Инв. № I₈₀₃. Табл. XXXIV_{1a}.

4. Ножче, желязно, слабо сърповидно, намерено в урна № 1. Размери: дълж. 10 см, шир. 2 см, деб. 0,3 см. Инв. № I₈₀₄. Табл. XXXIV₁₆.

Гроб 42

Този гроб е бил открит случайно от местен жител през същата 1954 г. изровен от поройни води на около 500 м западно от некропола. Състоял се от гробна урна, заровена направо в земята.

Гробен инвентар:

1. Съд, жълто-червен, от груба глина, употребен за урна. По форма и изработка еднакъв със съд № 1 от гроб 30. Венецът на устието е отчупен. По шията са запазени два широки пръстена, издълбани с пръсти върху още мокрия съд. Размери: вис. 53,3 см, диам. на шията 19 см, на тялото 35 см, на дъното 12,5 см. Инв. № I₇₅₅. Табл. XXXI₅.

Начинът на погребение, видовете гробове и намерените в тях материали ясно показват раннотракийския произход на некропола при с. Равна. Този некропол не е изолиран и единствен в долината на Провадийската река. Източно от некропола в землището на съседното с. Венчан, но на десния бряг на реката при риголване за лозе са били открити гробни урни а западно от некропола в землището на с. Невша, над жп. гара се намира друг некропол от същото време.¹

Некрополът при с. Равна е бил очевидно могилен, от малки и ниски надгробни могилки образувани в основата си от един или два пласта груби камъни, затрупани отгоре с пръст. С времето пръстта се е разнесла, а по-късно, когато некрополът попаднал в обработваеми площи, оголените от пръстта камъни на могилките са били отстранени при почистване на нивите. По време на разкопките в некропола се бяха запазили по-добре оформени могилки само върху гробовете № 2, 7, 9, 30, 37, а само следи от могилки върху гробовете 1, 6, 10, 12, 24, 37. Техният диаметър е от 2 до 6 м, а височината им от 0,1 до 0,7 м. Подобни некрополи с ниски могилки са известни у нас при с. Байлово,² гр. Клисуре,³ с. Проглед и Павелско,⁴ с. Александрово, Надежда и М. Брестница,⁵ с. Влашко село⁶ и др. От същия вид са и некрополите в Босна при Гласинац⁷ и в Румъния при Бирсеци⁸ и Фериджеле.⁹

Поради това, че голяма част от гробовете в некропола са унищожени, мъчно може да се каже нещо повече за тяхното разположение и гъстота. Според откритите гробове и останките от разрушените е ясно, че те са струпани без ред към средата, в южната половина на

¹ К. Шкорпил, Паметници в окрестностях Абобской равнина, ИРАИ, X, 1905, стр. 417, табл. LXXXVIII^{1a}.

² Р. Попов, Некрополът при с. Байлово, Софийско, ИАИ, I, 1921—1922, стр. 68.

³ Н. Петков, Принос към изучаване могилите при гр. Клисуре, ГПНБМ, 1926, стр. 55.

⁴ В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940—1941, стр. 28.

⁵ В. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, 1930—1931 г., стр. 153.

⁶ Р. Попов, Предисторически изследвания във Врачанското поле, ИАИ, II, 1923—1924, стр. 99.

⁷ F. Truhelka, Hügelgräber und Ringwälle auf Glaciac. Wiss. Mitt. aus Bosnien und Herzegowinen, I, 1893, стр. 72.

⁸ С. Моринц, Новая гальштатская группа в Молдаве, Dacia, I, 1957, стр. 117—141.

⁹ А. Вульпе, Вопросы в связи с концом раннежелезного века в свете раскопок в Фериджеле, Dacia, IV, 1960, стр. 181—199.

некропола, като гробовете в периферията са редки. Също е положението и при другите некрополи у нас, както и при некропола при Езерина¹ в Босна.

Относно разположението на гроба под могилката може да се каже, че при всички случаи със запазена могила над гроба последният не е в центъра на могилата, а в югоизточния или източния ѝ край.

По своето устройство гробовете в некропола се делят на две групи: обикновени гробове и гробници. От запазените следи се вижда, че гробна могила се насипвала и върху двата вида гробове.

При обикновените гробове гробната урна е била заравяна в земята на дълбочина до тогавашното ниво на терена и след това е била затрупвана с камъни и пръст. Такива са гробовете 2—5, 8, 9, 12, 14, 16, 27—35, 40—42. Същият начин на заравяне на гробната урна намираме в некрополите при Гласинац² и Фериджеле³. При някои от тези гробове (2, 27—29, 33) гробната урна е заслонена до големи камъни, което ни дава основание да смятаме, че тук гробната урна е била поставена на земята и след това затрупана. Плиткото заравяне е причинило почти пълното унищожаване на гробовете, особено в горната северна половина на некропола, където пръстта се е свлякла и оголената урна е била унищожена при оран

Погребенията при този вид гробове са обикновено единични. Само при гроб 14 имаме две гробни урни, затрупани под една гробна могила.

Вторият вид гробове в некропола са каменните гробници с грубо очертана правоъгълна, трапецовидна или квадратна форма, със стени, образувани най-често от по една изправена отвесно варовикова плоча. Отгоре гробниците са покрити обикновено с по една плоча, която във всички случаи има по-големи размери от гробницата. При някои гробници плочите са две, а при гробове 6, 15, 37, 38 те са три, като средната лежи над другите две, покривайки оставения отвор между тях.⁴ Подът представлява естественият грунд от трамбована жълта глина. Само при гробница 7 подът на гробната камера е покрит с каменна плоча. Всички гробове са ориентирани изток—запад с изключение на гроб 7, който е с посока север—юг. Гробниците са изградени в предварително изкопани ями на дълбочина до покривната плоча. Отвън често стените са подпрени с груби камъни. Всички са изцяло запълнени с пръст

Между гробниците в некропола се установяват два типа:

а. Квадратни или правоъгълни гробници, сглобени от четири дебели плочи, с размери от 0,36/0,36 до 0,8/0,68 м (гробове 10, 13, 18, 19, 23). В тях е извършено по едно погребение с изключение на гроб 13, в който погребенията са две. Този тип гробници срещаме в некрополите в с. Байлово,⁵ Надежда и Брестница,⁶ а така също в некропола при Сански мост.⁷

б. Правоъгълни или трапецовидни гробници, които се състоят от гробна камера и преддверие и имат размери от 0,7/0,6 до 1,8/1,4 м. Дългите им страни са съставени от една или повече плочи. Преддверието е образувано от издадените навън краища на дългите стени на гробищата (гробове 1, 6, 7, 11, 15, 20—22, 24, 25, 36—39). При гробниците, ориентирани изток—запад, преддверието е на източния край с изключение на гроб № 37, при който преддверието е на западния край. При гроб 7, който е ориентиран север—юг, преддверието е в южния край. В повечето случаи то е покрито с общата плоча, която покрива гробната камера, или е оставено непокрито. В този вид гробници са извършени от едно до пет погребения. По своето устройство тези гробници се приближават до

¹ U. Radimsky, Nekropola na Jeserinama u pritoci kod Bisca, Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, V, 1893, стр. 583.

² Е. Грухелка, цит. съч., стр. 72.

³ Ал. Вульпе, цит. съч., стр. 182.

⁴ Подобно покритие на гробница вж. у К. Шкорпил, цит. съч., табл. LXXXVIII.

⁵ Р. Попов, Некрополът при Байлово, стр. 71, обр. 52.

⁶ В. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско, стр. 157, обр. 138 и стр. 167.

⁷ Fr. Fiala, Das Flachgräberfeld und die Prähistorische Ansiedelung in Sanski most, Wiss. Mitt. aus Bosnien und Herzegowina, VI, 1899, стр. 111.

голяма степен до долмените от еднокамерния тип, които също имат преддверие, чийто отвор е обърнат на изток, и също така не са разположени в центъра на могилата, а в нейната периферия.¹ Освен това правоъгълният отвор, направен в долния край на източната напречна плоча на долмена, при гробниците с преддверие от Равна е очевидно заместен с триъгълния жлеб, който намираме изрзан отгоре по дебелината на източната напречна плоча на гробниците 1, 6, 15, 20, 22.

В досега известните некрополи от тази епоха у нас, в Босна и Румъния погребенията са били извършени чрез изгаряне на трупа или чрез трупополагане. В некропола при Равна всички погребения са извършени чрез изгаряне на трупа. Изгарянето на труповете в некрополите при Байлово и Влашко село е ставало на самото място, където след това се извършвало и погребението. В некрополите в Александрово, Гласинац, Езерина и Фериджеле изгарянето се извършвало или на самото място, или встрани. Също е положението и в некропола при Равна. От факта, че от откритите гробове само при гроб 2 изгарянето е извършено на самото място на погребение и че много малко са случаите при унищожени гробове да се намират следи от въглища и пепел, трябва да се заключи, че в некропола при Равна е било предпочитано изгарянето да се извършва вън от мястото на погребението.

В източния край на некропола на около 6 м източно от последния открит гроб бе намечено постоянното място, където се извършвало изгарянето на труповете. То се очертаваше на повърхността като правилен венец с диаметър 5,7 м, образуван от груби камъни. След разчистването се оформи кръгла площадка с вътрешен диаметър 3,7 м, оградена с каменен пръстен, дебел 1 м. Площадката бе покрита с дебел пласт от пепел и въглища. Подобни нарочно определени места за изгаряне на труповете са открити в некропола при Езерина,² но без каменна ограда.

Досега случаи на частично изгаряне на трупа не бяха установени у нас. В некропола при Езерина³ са открити две погребения, при които неизгорени глави са поставени в урни с изгорели кости, и в некропола при Гласинац,⁴ където в гробната могила XII върху куп изгорели кости е бил поставен неизгорял череп. В некропола при Равна в гроб 15 бе установен също един случай на погребение с частично изгаряне на трупа. В този гроб са били извършени две погребения. В първата урна, в която, ако съдим по двете намерени между костите в нея железни ножчета, е било извършено погребение на мъж, бе намерена поставена върху дълбоката паница, захлупваща костите, неизгоряла глава-череп. Тази глава обаче очевидно не е принадлежала към изгорелия труп в урната, защото между костите бяха намерени изгорели черепни кости. При второто погребение в гробницата костите на изгорелия труп са събрани в дълбока паница и между тях бе намерен един глинен прешлен. Между тези кости не бяха установени останки от черепни кости. Оттук може да се приеме, че неизгорената глава в първата урна е принадлежала на трупа, чийто изгорели кости са във втората урна, и че този труп е на жена, ако съдим по глинения прешлен и стъкленото мънисто, намерено под долната челюст на черепа.

Без разлика, къде е станало изгарянето на трупа, останките от изгорените кости заедно с пепелта, но без въглените при всички случаи са прибрани в урни-глинени съдове, работени почти изключително на ръка, с цилиндрична или конусовидна форма. Дълбоки паници, обикновено по една, а понякога и повече на брой захлупват урните или костите в тях. Същият начин на покриване на урните намираме в Езерина,⁵ Сански мост⁶ и Фериджеле.⁷ В някои

¹ В. Миков, Произход на надгробните могили в България, ГНМ, VII, 1942, стр. 26; В. Миков, Произход на куполните гробници в Тракия, ИАИ, XXI, 1955, стр. 35.

² V. Radimsky, Vorläufige Berichte über die Ausgrabungen in der Nekropole von Jeserina bei Rihač, Wiss. Mitt. aus Bosnien..., I, 1893, стр. 195.

³ V. Radimsky, цит. съч., стр. 196.

⁴ E. Truhelka, цит. съч., стр. 73.

⁵ V. Radimsky, Nekropole na Jeserinama..., стр. 580; V. Radimsky, Vorläufige Berichte..., стр. 196.

⁶ Fr. Fiala, Das Flachgräberfeld..., стр. 111.

А. Вулпе, цит. съч., стр. 182.

случаи вместо паница урната е захлупена с част от съд или с каменна плочка (гробове 14б, 16, 29, 34). Много често също такива плочки са поставени под урните или другите съдове. Съществуването на този обичай се установява като правило в некропола при Сански мост,¹ а като изключение в некропола при Езерина.² При някои гробове в некропола при Равна гробната урна е захлупена с устието надолу върху цял съд или част от него (гробове 3, 4, 17).

Изгорените заедно с трупа накити и оръжия са били събрани и поставени заедно с костите в гробната урна. Изключение правят само обгорелия железен меч от гроб 37, който бе намерен извън урната, защото не е могъл да се помести в нея, и железното ножче при гроб 2, което е останало неприбрано от кладата, устроена на самото място. Като изключим урните и похлупците към тях, целият останал гробен инвентар се състои от глинени съдове, които имат очевидно ритуално предназначение. Всички те се намират вън от урните и в някои случаи са поставени по 2—3 съда един в друг. Употребени са били вероятно за поставяне в тях на храна за душите на умрелите. Преобладаването на дълбоки паници, кани и чаши и липсата на каквито и да е животински кости в тях показва, че храната е била повечето течна и вероятно растително-млечна. Съдовете с храна се поставяли до урната. При някои погребения, извършени в гробници (гробове 1, 6, 37), съд, и то винаги от един тип, се намира и в преддверието. Това ни дава основание да приемем, че храна се е поставяла и вън от гробницата и вероятно тя се е подменяла впоследствие периодически. С това можем да си обясним и необходимостта от разполагането както на обикновените гробове, така и на каменните гробници в периферията на гробната могила и извеждането на преддверието почти на края на гробния насип. Достъпът на душите до оставената храна се е осигурявал чрез дупките на пробитите дъна на някои от паниците-похлупаци на урни. За същата цел вероятно е била употребена като урна и глинената цедилка в гроб 17. Достъпът до храната, която е била поставена в преддверието, трябвало да става през нарочно изрязания триъгълен жлеб върху горния ръб на плочата, разделяща гробната камера от преддверието.

*

Гробният инвентар от некропола при Равна може да се раздели на две групи: предмети, изгорени заедно с труповете и прибрани в урните, и предмети, изключително глинени съдове, поставени в гроба по време на погребението.

Към първата група се отнасят: 1. Железни ножчета, сравнително най-много на брой, повече или по-малко извити, характерни за гробните находки от халщата и по-късно. В сравнение с ножчетата от Равна са сравнително малки и имат дължина от 5,3 до 14 см (табл. XXXII_{1,2}, XXXIII_{1,2}, XXXIV_{1,2}). 2. Оръжия: а) връх от стрела и връх от копие, железни, с листовидна форма и силно изпъкнал ръб по дължината. Копието в сравнение с копията от другите у нас,³ Босна⁴ и Румъния⁵ е сравнително късо (табл. XXXIV_{1,2}); б) къс двустърган меч-акинакс с антени в края на дръжката. По формата на дръжката се приближава до меча от Ловчанско,⁶ а по общия си вид и големина до ранно-

¹ Fr. Fiala, Das Flachgräberfeld..., стр. 111.

² V. Radimsky, Vorläufige Berichte..., стр. 196.

³ Р. Попов, Материали за изучаване на халиятската и латенската култури в България и Македония, ГНМ, 1921, стр. 167, обр. 161; Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 277, обр. 138, 140, 146, 155; В. Миков, Могили некрополи в Ловчанско, стр. 161, обр. 141.

⁴ Fr. Fiala, цит. съч., стр. 66, обр. 8 и 13; С. Truhelka, цит. съч., стр. 76, обр. 32 и 41.

⁵ Р. Попов, Некрополът при с. Байлово..., стр. 77, обр. 66; Р. Попов, Предисторически изследвания..., стр. 127, обр. 59; Р. Попов, Новооткрити паметници..., стр. 277, обр. 138; Р. Попов, Материали за проучване на халиятската..., стр. 158, обр. 146.

⁶ С. Truhelka, цит. съч., стр. 75, обр. 17—30.

⁷ A. Vulpe, Cimitir din prima epoca a fierului la Ferigile, Materiale și cercetări arheologice, V, 1958, стр. 363 сл., обр. 61.

Р. Попов, Новооткрити паметници..., стр. 281, обр. 143.

скитския меч от Краснодарския некропол¹ и до мечовете от Бирсеши² и Фериджеле³ (табл. XXX₁); в) желязна плоска брадва без страничните издатъци в горния край, който е отчупен. Подобна на брадвите от Босна⁴ и Румъния.⁵ 3. Предмети за украса: а) железен пръстен във вид на обикновена халка (табл. XXXIV₂₆); б) желязна тока, подобна на намерената в Гласинац⁶ и на токите от Фериджеле⁷ (табл. XXIII₁); в) глинени плоски и биконични прешлени с малки дупки (табл. XXXV₁); г) зърна от огърлица от цветно стъкло⁸ (табл. XXXV₂); д) каменна брадвичка-амулет (табл. XXVII₆); е) охлювени черупки, които, ако съдим по тяхната обработка, са били пришивани към някаква дреха или предмет, а не нанизвани на огърлица⁹ (табл. XIX₁); ж) две бронзови фибули, които са и единствените предмети от бронз (табл. XVII₄ и табл. XXVI₆). Едната фибула е от типа на двупримчестите, т. нар. тракийски фибули, с триъгълен игло-държател. Този тип, макар и рядко, се среща както у нас,¹⁰ така и в Босна.¹¹ Но ако съдим по броя на намерените досега подобни фибули, ще трябва с основание да приемем, че този тип е характерен за нашите земи.¹² Втората фибула е арбалетна и спада към фибулите от чертозкия тип. Съчетаването на бронз с желязо, което виждаме при тази фибула, иглата на която е желязна, намираме и при фибулата от Фериджеле.¹³

Втората група предмети от некропола при Равна са глинени съдове. В сравнение с предметите от първата група те са много по-многобройни и по-разнообразни. Освен това поради обстоятелството, че съдовете в повечето случаи бяха намерени в гробници, те са и по-добре запазени. Намерени бяха 139 съда, от които напълно запазени или възстановени 129 броя. От тези съдове на ръка са изработени 76 броя, а на гърнчарско колело 53 броя. Десетте негодни за възстановяване съда са също работени на ръка. По формата и предназначението, което са имали в гроба, съдовете можем да разделим на няколко типа:

1. Големи, почти цилиндрични съдове, леко издути в средата и стеснени към дъното. Те са работени винаги на ръка и са употребени само за урни. Стените им са добре изгладени и излъскани отвътре и отвън. Освен четирите езичести дръжки или вместо тях тези съдове имат релефни дъговидни или пръстеновидни дръжки, пъпки и издатъци (напр. табл. IX₁). Намерени в гробове 1, 2, 5—8, 10—12, 15, 21—24, 26, 29, 36, 41. Съдове от този тип поради малкото запазен у нас керамичен материал от тази епоха се срещат рядко.¹⁴ Еднакви по форма и изработка са гробните урни от Черна вода¹⁵ и Сату ноу.¹⁶ Съдовете са жълто-червени, сиво-жълти до сиво-черни.

¹ Н. В. Анфимов, К вопросу о населении Прикубанья в скифскую эпоху, СА, XI, 1949, стр. 257, обр. 9.

² С. Моринц, цит. съч., стр. 127, обр. 4.

³ Ал. Вульпе, Вопросы в связи..., стр. 186, обр. 51.

⁴ Fr. Fiala, цит. съч., стр. 66, обр. 11: Ѓ. Трухелка, Громила латенске добе у Махревићама, котар Чајница. Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XXI, 1909, стр. 432, обр. 5.

⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, Objets hallstattiens trouvés a Birlad, Dacia, II, 1958, стр. 61, обр. 2 и 4.

⁶ Fr. Fiala, Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf Glasinac, Wiss. Mitt. Bosnien..., I, 1893, стр. 150, обр. 56.

⁷ Ал. Вульпе, Вопросы в связи..., стр. 188, обр. 51—16.

⁸ Ѓ. Трухелка, Громила латенске добе..., стр. 430, обр. 3; С. Трухелка, Der vorgeschichtliche Pfahlbau bei D. Dolina, Wiss. Mitt. Bosnien..., III 1895, стр. 13, обр. 4; V. Radimsky, Nekropola na Jeserinama, стр. 612, табл. XXIX.

⁹ Maria Schilder, Die Kaurischecke, Leipzig, 1952, стр. 18, обр. 20 и 24 и стр. 30, обр. 30—34.

¹⁰ Р. Попов, Материали за проучване халшата..., стр. 154, обр. 135; Р. Попов, Предисторически изследвания..., стр. 85, обр. 44; В. Миков, Могилните некрополи в Ловчанско..., стр. 166, обр. 147; В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940, стр. 24, обр. 2д.

¹¹ С. Трухелка, Hügelgräber..., стр. 85, обр. 64.

¹² Ат. Милчев, Към въпроса за най-древните фибули в българските земи, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 432, табл. X.

¹³ Ал. Вульпе, Вопросы в связи..., стр. 192.

¹⁴ Г. Фехер, Могилни находки от Мумджилар, ИАИ, VIII, 1934, стр. 111, обр. 94.

¹⁵ D. Berciu, Descoperirile getice de la Cernavoda, Materiale și cercetări arheologice, IV, 1957, стр. 282, обр. 51.

¹⁶ B. Mitrea, C. Preda, N. Angelescu, Săpături de salvare la Satu Nou, Materiale și cercetări arheologice, VII, 1959, стр. 284, обр. 2.

2. Големи биконични съдове с широка и висока шия, също с четири езичести дръжки по долната част на тялото и четири издатъка в основата на шията. Те са дебелостенни, работени на ръка и винаги използвани като гробни урни (напр. табл. XXVI₁). Намерени в гробове 30, 31, 32, 42. Напълно еднакви с тях са съдовете от с. Невша¹ и съдът от с. Ендже,² а така също и съдовете от Фериджеле³ и Линга Чирна.⁴ Подобен на тях по форма и разположение на дръжките е един съд от Босна.⁵

3. Големи дълбоки паници-тасове във форма на пресечен конус с по-полегати или по-стръмни стени, в повечето случаи с езичести, дъговидни или пръстеневидни дръжки. Паниците са работени на ръка и са употребени само като урни или капаци (напр. табл. XIII₁). Намерени в гробове 7, 13, 14а, 17, 18, 20, 22, 38. Подобни на тях са паниците от Байлово⁶ и Муригьол.⁷

4. Дълбоки съдове с почти цилиндрична форма, работени грубо на ръка и винаги лошо изпечени. Те са украсени с един или два релефни пояса, разчленени чрез притискане с пръст. По горния пояс са разположени кръстовидно четири малки езичести дръжки, раздвоени по широчината си. Съдовете са употребени като гробни урни или за поставяне на храна. От този тип са всички съдове, намерени в преддверията на гробниците (напр. табл. IX₄). Намерени в гробове 1, 13, 21, 28, 33, 36, 37, 40. Напълно еднакви с тях са съдовете от Черна вода⁸ и Бирсеши.⁹

5. Дълбоки паници във форма на пресечен конус с вдаден навътре венец на устието, по който са разположени кръстовидно четири издатъка във вид на рогчета. Паниците са работени на ръка и са използвани за урни или капаци (напр. табл. X₁). Намерени в гробове 4, 6, 10, 12, 14а, 15, 20, 22, 34. Подобни на тях са една паница от Босна¹⁰ и една от Сату ноу.¹¹

6. Дълбоки паници във форма на пресечен конус, с ниски столчета или по-рядко с плоски дъна. Венецът на устието им е вдаден навътре. Паниците с малки изключения са работени на грънчарско колело от пречистена глина. Повърхността им отвътре и отвън е тъмносива до черна (напр. табл. IX₂). Намерени в гробове 1, 6, 7, 11, 13, 18, 22, 23, 25, 28, 30, 36—38. Две от паниците — от гробове 30 и 25 — имат по една и две дръжки. Паниците са употребени за поставяне на храна или за капаци. Подобни на тях са съдовете от Байлово¹² и Капините,¹³ а с паницата с две дръжки е напълно еднаква паницата от Сату ноу.¹⁴

7. Дълбоки паници и съдове с кратеровидна форма, с две дръжки и високо столче. Работени са на грънчарско колело от добре пречистена глина и имат сив цвят. Употребени са за урни, капаци или за поставяне на храна (напр. табл. X₄). Намерени в гробове 6, 7, 14б, 15, 21, 24, 25, 27, 36, 37, 39. Този вид съдове се срещат в редица некрополи у нас¹⁵ и винаги с

¹ К. Шкорпил, цит. съч., стр. 417, табл. LXXXVIII₅.

² Р. Попов, Могилни гробове при с. Ендже, ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 101, обр. 96.

³ Ал. Вульпе, Вопросы в связи..., обр. 7₄.

⁴ Gh. Bichir, Cercetări arheologice pe grindurile de Linga Cirna, Materiale și cercetări arheologice, IV, 1957, стр. 279, обр. 8.

⁵ C. Truhelka, Sojenica u D. Dolini, Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XIV, 1902, табл. XVIII_{1,7} и XXI₄.

⁶ Р. Попов, Некрополът при с. Байлово..., стр. 74, обр. 59.

⁷ E. Bujo, Șantierul arheologic Murighiol, Materiale și cercetări arheologice, VI, 1959, стр. 325, обр. 2.

⁸ D. Vergiu, цит. съч., стр. 283, обр. 7₁ и 8₁.

⁹ С. Моринц, цит. съч., обр. 2.

¹⁰ Fr. Fiala, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südbosnien, Wiss. Mitt. Bosnien und Herzegowinen, VI, 1889, стр. 33, обр. 73.

¹¹ B. Mitrea, C. Preda, N. Angelescu, цит. съч., стр. 284, обр. 3₁.

¹² Р. Попов, Некрополът при с. Байлово..., стр. 78, обр. 70 и стр. 72, обр. 55.

¹³ Ив. Велков, Разкопките около Мезек и гара Свиленград, ИАИ, XI, 1937, стр. 141, обр. 134.

¹⁴ B. Mitrea, C. Preda, N. Angelescu, цит. съч., стр. 285, обр. 3₅.

¹⁵ Ив. Велков, Разкопките около Мезек..., стр. 141, обр. 134; Ив. Велков, Надгробните могили при Дуванлий, София, 1934, стр. 151; Цв. Дремсизова, Надгробните могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 71, обр. 14.

импортирана керамика от ранния латен. От същото време е и съдът от Александрия.¹

8. Кани, тъмносиви до черни, работени на грънчарско колело от пречистена глина, най-често срещаният вид съдове между гробния инвентар. Тялото им е биконично, върху ниско пръстеновидно столче. По-рядко са с плоско дъно. Венецът на устието им е издаден навън и за него е прихванат горният край на широка и плоска дръжка, високо извита над устието (напр. табл. X₆). Намерени са в гробове 6, 10, 11, 14а, 20—22, 24—26, 29, 36, 37, 39. Същият вид кани намираме в некрополите в Горна Малина,² Байлово,³ Брезово,⁴ Янково,⁵ Дуванлий.⁶ Употребени са само за поставяне на храна.

9. Чаши с цилиндрична или конусовидна форма, кафяво-червени до тъмносиви, работени на ръка, често несръчно, от груба глина. Те са обикновено с дебели дръжки, високо извити над устието. Някои от тях имат само една плоска малка езичеста дръжка (напр. табл. IX₃). Употребени са само за поставяне на храна. Намерени са в гробове 1, 9, 12, 13, 15, 17, 22, 23, 32, 36, 38—41. По форма и изработка тези чаши са напълно сходни с чашите, намерени другаде у нас,⁷ в Босна⁸ и Румъния.⁹

10. Гърнета с биконично или крушовидно тяло, работени на грънчарско колело или на ръка, със сиво-черен цвят. Гърнетата са без дръжки с изключение на едно, което е работено на ръка и има форма на амфора. Дъната им са плоски или с пръстеновидно столче. Намерени са в гробове 3, 7, 19, 25, 37.

Като изключим еднообразните релефни пояси, малки издатъци във вид на рогчета и малките разнообразни дръжки, които имат повече декоративен характер, съдовете от Равна са неукрасени. Изключение правят една кратеровидна паница (табл. XVII₃), чийто венец е украсен с вълнообразни линии¹⁰ и две чаши. Върху едната от тях (табл. XXVI₆ и XXVII₁) е вдълбан пояс от орнаменти, т. нар. „вълчи зъби“,¹¹ а другата е покрита с орнаменти, вдълбани с различни печати (табл. XXX₇ и XXXI₁).

Сравнително големият брой глинени съдове в некропола сочи развито грънчарство в сред местното население, при което вече редовно е използвано и грънчарското колело. При съдовете, изработени на ръка, е следвана старата традиция във формите и в техниката, докато съдовете на грънчарско колело заимствуват и чужди форми. Дебелите стени и разкривените форми при някои от съдовете показват все още слабата техника на местните грънчари.

Оскъдният брой предмети, с които са били изгаряни трупове, а най-често и пълната липса на такива, ни говорят за ограничените материални възможности на селището, към което е принадлежал некрополът при Равна. Това се потвърждава и от керамичния инвентар. Повечето от съдовете са работени на ръка, и то доста примитивно и грубо. В някои гробове (25, 27, 37) се намериха съдове, на които още при поставянето им в гроба са липсвали части, а при други случаи (в гробове 7, 10, 12, 23, 28) са били употребени пукнати и закърпени съдове, работени и на грънчарско колело, и на ръка.

Макар и малобройни и с неголямо разнообразие, материалите от некропола ни дават данни за съществуването на известни стопански връзки с други страни и за културни влияния отвън. Стъклените мъниста и охлювените черупки сочат за връзки със Средиземноморската

¹ B. Mitrea și C. Preda, *Săpăturile de salvare de la Alexandria, Materiale și cercetări arheologice* V, 1958 стр. 176, обр. 2.

² В. Миков, *Могилни некрополи от Долна Малина, ГПНБМ, 1931—1934*, стр. 73, обр. 3.

³ Р. Попов, *Некрополът при с. Байлово...*, стр. 73, обр. 56.

⁴ Ив. Велков, *Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, VIII, 1934*, стр. 6, обр. 4.

⁵ Цв. Дремсизова, *цит. съч.*, стр. 70, обр. 13; стр. 72, обр. 16.

⁶ Ив. Велков, *Надгробните могили при Дуванлий...*, стр. 31 сл., обр. 37₃, 101, 169₁, 174_{3,5}.

⁷ В. Миков, *Могилни некрополи от Горна Малина...*, стр. 71, обр. 7; Цв. Дремсизова, *цит. съч.* стр. 77, обр. 20; В. Миков, *Могилни некрополи от Ловчанско*, стр. 159, обр. 140.

⁸ C. Truhelka, *Sojenica*, табл. XXX₅.

⁹ С. Моринц, *цит. съч.*, стр. 119, обр. 2₁; Al. Vuire, *Cimitir din prima epoca...*, стр. 363, обр. 3₂.

¹⁰ Подобна украса вж. В. Миков, *Материали от желязната епоха, ИАИ, XXI, 1957*, стр. 301, обр. 9.

¹¹ Fr. Fiala, *Das Flachgraberfeld...*, стр. 88, обр. 97.

област. Влиянието на същата област, оказвано чрез гръцките колонии по Черноморието, се чувства ясно при керамичните съдове, работени на грънчарско колело.¹ Кратеровидната форма, така типична за гръцката и малоазийската керамика, е една от честите форми на съдове от некропола. Това се отнася и за каните и глинения ритон, чийто произход като съд за пиене намираме в Мала Азия.² Несигурен белег за влияние от Запад се вижда във фрагментите от арбалетната фибула от италиански тип.

Въз основа на еднаквия начин на погребение, устройството на гробовете и вида на гробния инвентар може да се смята, че некрополът при Равна е просъществувал сравнително недълго време. Точното му датиране е несигурно, защото като изключим керамичния материал, останалият гробен инвентар ни дава оскъдни данни за датировка. Железните ножчета, които намираме в повечето гробове, са масово разпространени през цялата желязна епоха. Късият меч-акинакес е разпространен през периода от V до III в. пр. н. е.³ Същото се отнася и до бронзовата фибула от тракийски тип и зърната от огърлица от цветно стъкло. Единствено бронзовата арбалетна фибула с желязна игла можем да датираме по-точно — V в. пр. н. е.⁴ Керамичният материал дава по-големи възможности за датирането на гробовете. Очевидно е, че гробовете с глинени съдове, работени на ръка, ще трябва да се смятат за по-ранни от тия, в които намираме съдове, работени на грънчарско колело. Ето защо като най-ранни гробове в некропола при Равна ще трябва да се смятат обикновените гробове (30, 31, 32, 42), разположени в западния край на некропола. В тях гробната урна, която е от типа на биконичните съдове с широки и високи шии, е закопана в земята и затрупана с могила и не се среща в нито един от другите гробове. Останалият гробен инвентар се състои само от съдове, работени на ръка. Същият начин на погребение със същия тип урни намираме в некропола при Фериджеле. Те са отнесени към втория тип погребения и са датирани в средата на V в. пр. н. е. Към същото време са датирани и подобните съдове от Бирсеци и Черна вода. Тази датировка се потвърждава и от обстоятелството, че в един от тези ранни гробове (32) бе намерена и арбалетната фибула, отнесена към същото време.

Към тази група гробове можем да отнесем и обикновените гробове 2, 3, 5, 33, глинени съдове в които са работени на ръка и по форма се отличават от съдовете в другите гробове. Във всички останали гробове, обикновени или каменни гробници с преддверие или без такова керамичният материал е работен на ръка или на грънчарско колело. Глинени съдове, работени на ръка — цилиндрични урни с издуто в средата тяло, дълбоки паници, цилиндрични съдове с релефни пояси и чаши с високи дръжки, — намерени в некрополите в Черна вода, Бирсеци, Фериджеле, са датирани между V и IV в. пр. н. е. Съдовете, работени на грънчарско колело — паници, кратеровидни или с вдаден навътре венец, гърнета и кани с високи дръжки, — намирани в некрополите у нас, са датирани обикновено в IV и III в. пр. н. е. Следователно тази втора група гробове от некропола ще трябва да отнесем към времето от края на V до средата или края на IV в. пр. н. е. Различие в гробния инвентар в тези гробове не се установява. Разликата в устройството на гробовете и в количеството на предметите в тях се дължи очевидно на имущественото неравенство всред траките.

В резултат от разкопките се установиха редица сходства между некрополите в Босна и Румъния и некропола при Равна, изразени било в устройството на някои гробове, било в начина на погребение или в редица погребални обичаи. Пълно е сходството в гробния инвентар особено с тоя от некрополите в Румъния.

Всичко това ни говори за еднаквото ниво на културно развитие, на което са се намирали народите на Балканския полуостров в края на халщатската епоха.

¹ Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНАМГ, III, 1956, стр. 94.

² B. Svoboda, Neue Denkmäler antike Toreutik, Praha, 1956, стр. 26 сл.

³ А. Л. Вульпе, Вопросы в связи..., стр. 191.

⁴ Пак там, стр. 192.

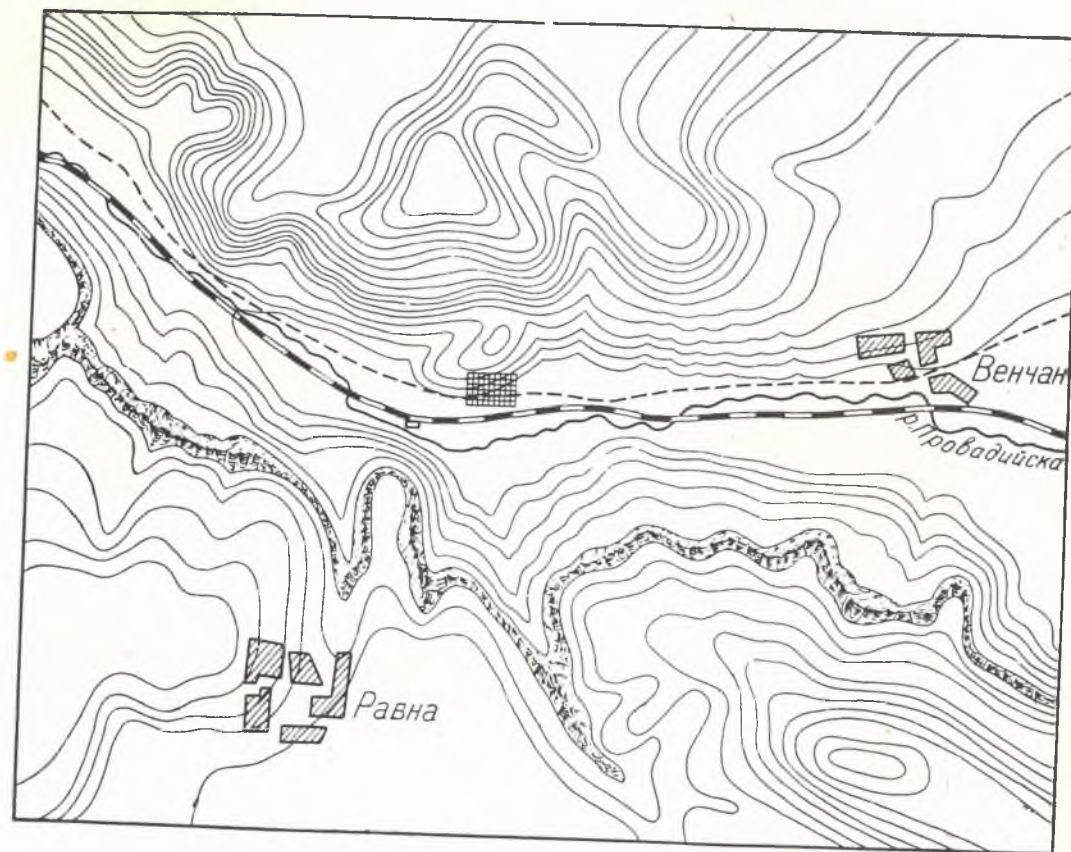

Табл. I

Табл. II

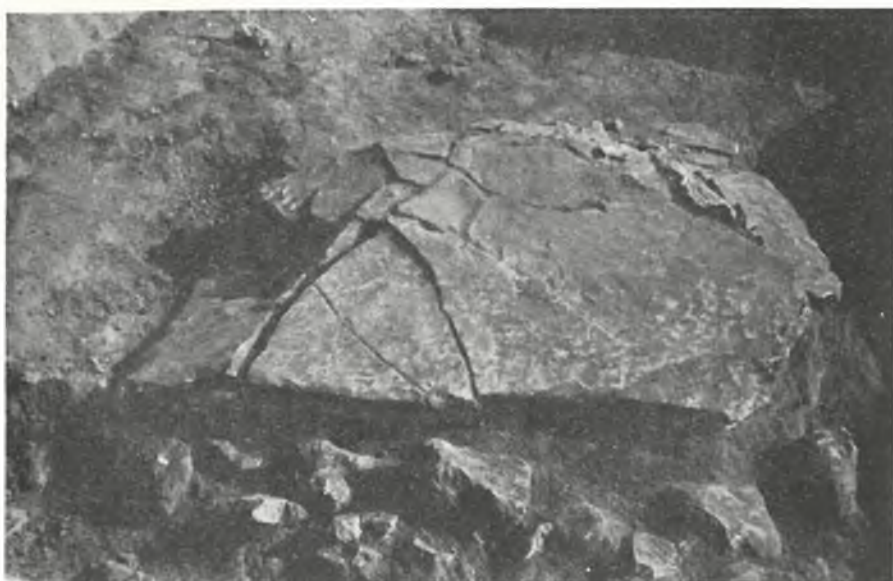

Табл. III

Табл. IV

Табл. V

Табл. VI

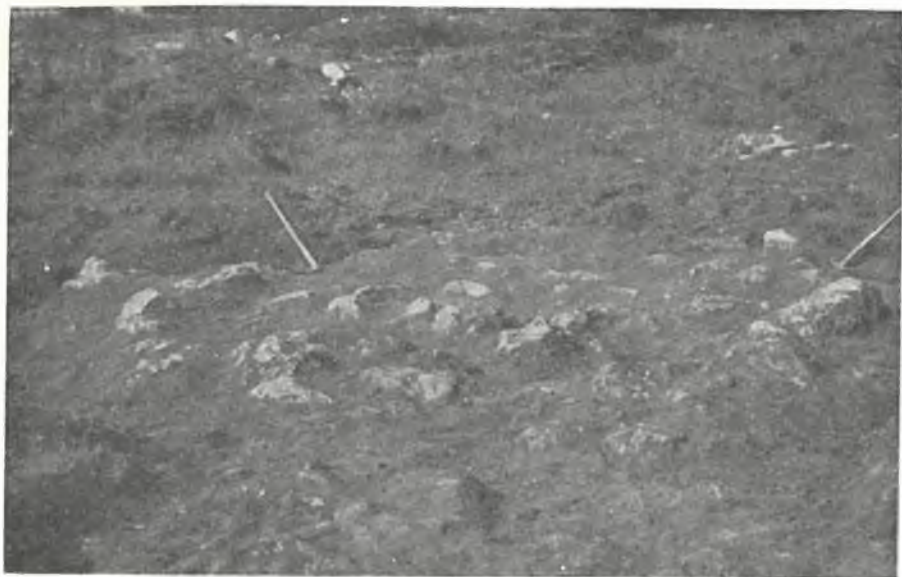

Табл. VII

Табл. VIII

1 (1)

2 (1)

3 (1)

4 (1)

5 (2)

6 (3)

Табл. IX

1 (4)

2 (5)

3 (6)

4 (7)

5 (6)

6 (6)

Табл. X

1(6)

2(6)

3(6)

4(6)

5(6)

6(6)

1(6)

2(6)

3(6)

4(6)

5(6)

6(6)

1 (7)

2 (7)

3 (7)

4 (7)

5 (7)

6 (7)

Табл. XIII

1 (8)

2 (9)

3 (9)

4 (10)

5 (10)

6 (10)

Табл. XIV

1 (11)

2 (11)

3 (11)

4 (12)

5 (12,

6 (12)

1 (13)

2 (13)

3 (13)

4 (13)

5 (14 a)

6 (14 a)

1 (14 а)

2 (14 а)

3 (14 б)

4 (14 б)

5 (15)

6 (15)

1 (15)

2 (17)

3 (17)

4 (15)

5 (17)

6 (17)

Табл. XVIII

1(17)

2(17)

3(18)

4(18)

5(19)

1 (20)

2 (20)

3 (20)

4 (21)

5 (21)

6 (21)

(21)

2 (21)

3 (22)

4 (22)

5 (22)

6 (22)

1(22)

2(22)

3(22)

4(23)

5(23)

6(23)

1 (23)

2 24

3 (24)

4 (24)

5 (25)

6 (25)

1 (25)

2 (25)

3 (25)

4 (25)

5 (26)

6 (26)

1 (27)

2 (27)

3 (28)

4 (28)

5 (29)

6 (29)

1 (27)

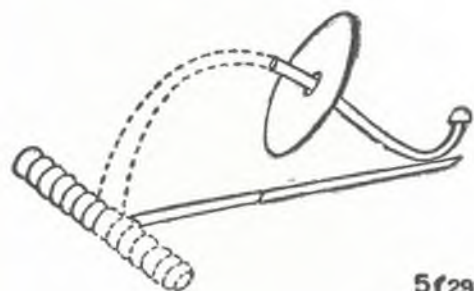
2 (27)

3 (28)

4 (28)

5 (29)

6 (29)

Табл. XXVI

1 (32)

2 (33)

3 (34)

4 (36)

5 (36)

6 (36)

7 (36)

1(36)

2(36)

3(36)

4(36)

5(37)

6(37)

1 (37)

2 (37)

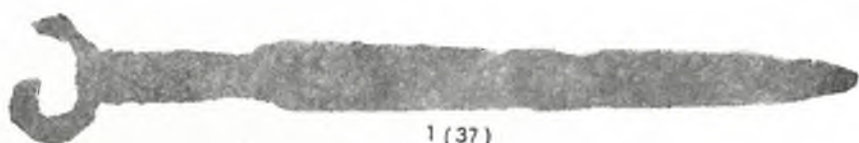
3 (37)

4 (37)

5 (37)

1 (37)

2 (38)

3 (38)

4 (38)

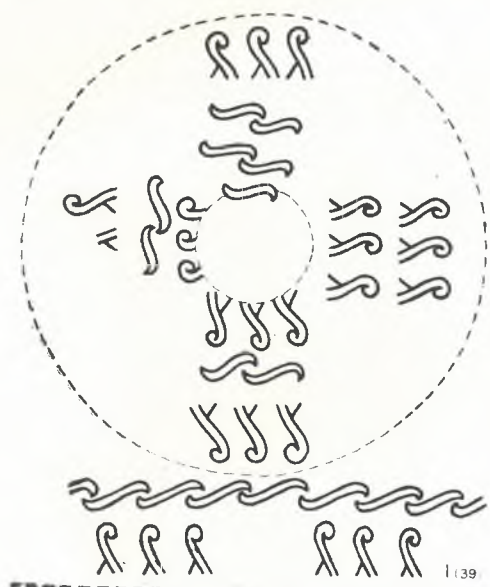
5 (39)

6 (39)

7 (39)

2 (40)

3 (40)

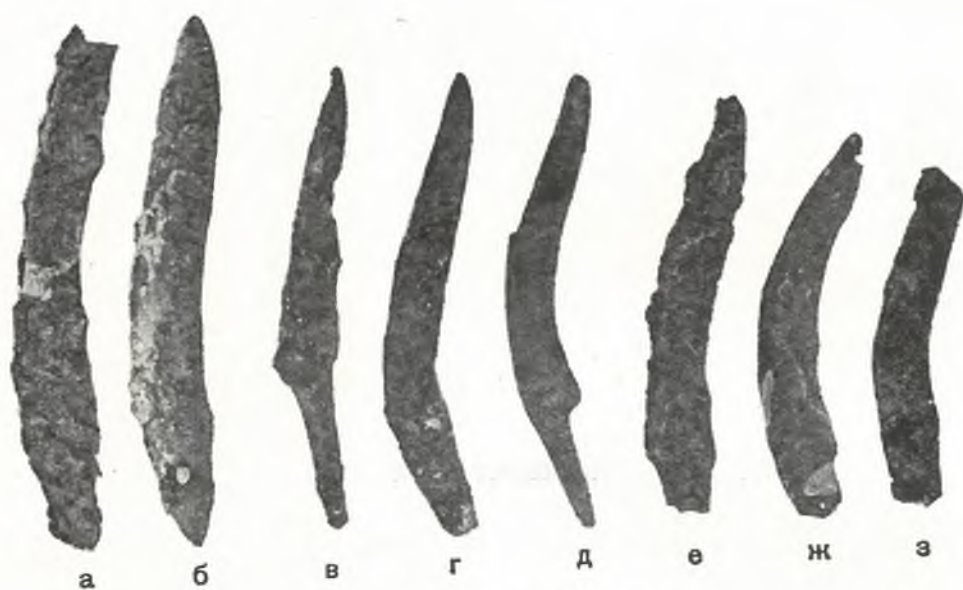
4 (41)

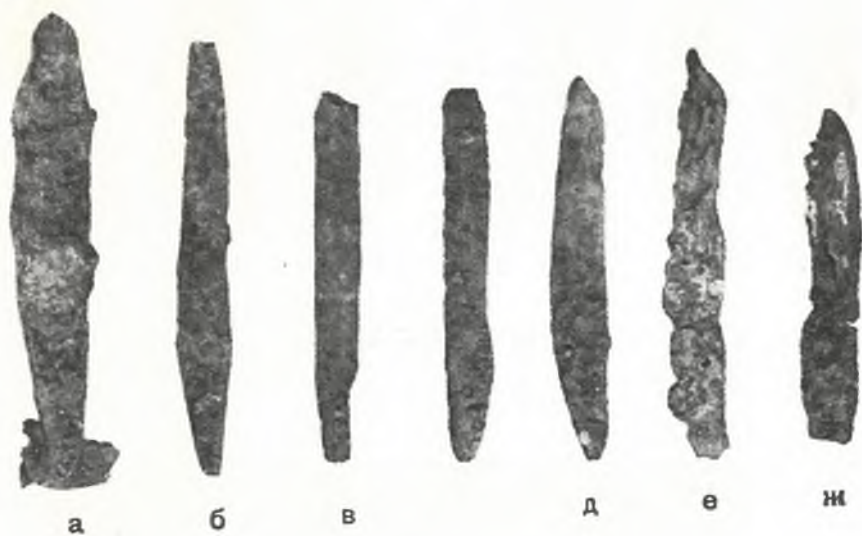
5 (42)

6 (41)

I (29,6,7,1,4,18,2,22)

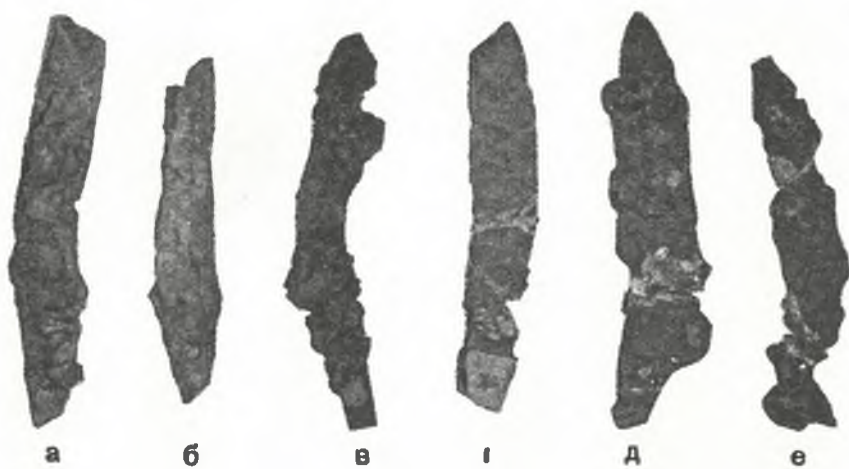

2 (27,10,37,16,10,23,13)

Табл. XXXII

1 (15, 22, 15, 6, 23, 36)

2 (27, 6, 13, 37, 20, 21)

Табл. XXXIII

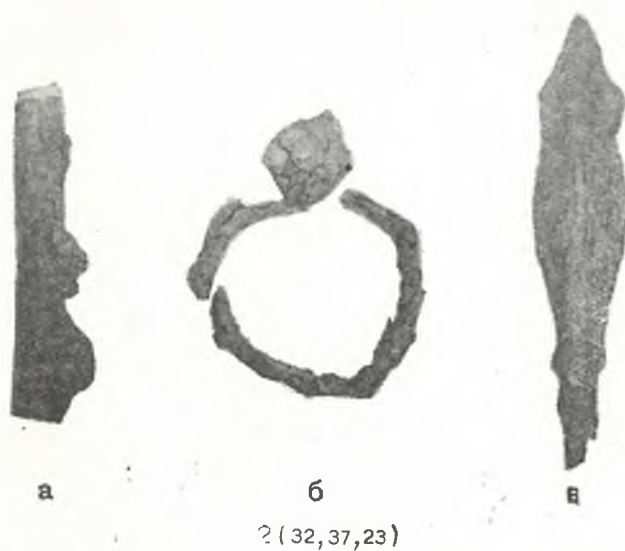
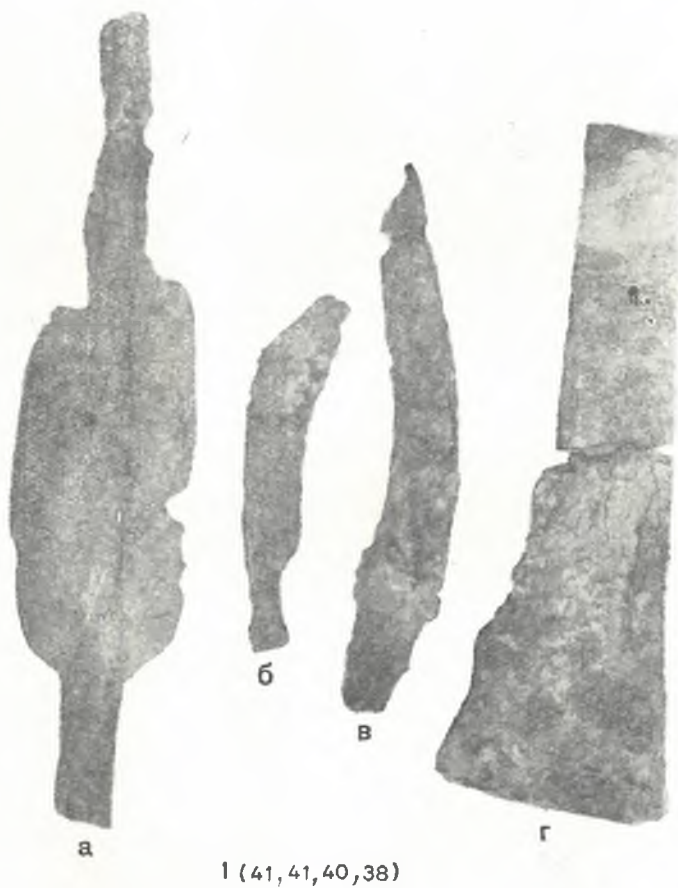
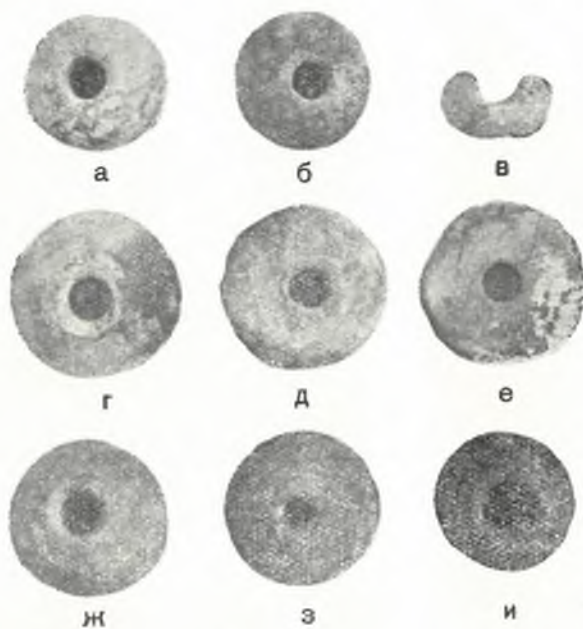

Табл. XXXIV

I (10, 13, 8, 15, 36)

Табл. XXXV

FRÜHTRAKISCHE HÜGELNEKROPOLE BEIM DORF RAVNA

M. MIRČEV

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1953 wurden bei der Eisenbahnstation Ravna, Bezirk Varna, zufällig mehrere Urnengräber entdeckt. Systematische Ausgrabungen in den Jahren 1954 bis 1955 legten an dieser Stelle eine frühthrakische Nekropole frei. In der rund 2300 Quadratmeter großen Fläche wurden 41 erhaltene Gräber gefunden. Viele weitere sind durch die Bodenbearbeitung zerstört worden (Tafel I_{1,2}; Abb. 1).

Die Nekropole besteht aus kleinen, aus Steinen und Erde aufgehäuften Hügelgräbern, die mit der Erdoberfläche verebnet, bis zu 0,70 Meter hoch sind und einen Durchmesser von ca 2 Metern haben. Das Begräbnis befindet sich im östlichen oder südöstlichen Teil des Hügels.

Von den entdeckten 41 Gräbern sind 20 (Nr. 2—5, 8, 9, 12, 14, 16, 27—35, 40, 41) eingegrabene oder auf der Bodenoberfläche mit einem Erdhügel zugeschüttete Urnengräber. Die übrigen 21 (Nr. 1, 6, 7, 10, 11, 13, 15, 17—26, 36—39) bestehen gewöhnlich aus eingegrabenen vier Kalksteinplatten mit drei Deckplatten in der Richtung Ost—West, mit Ausnahme des Grabes Nr. 7 — nach Nord—Süd. Die Grabform ist quadratisch, von 35×35 bis 50×60 cm (Abb. 5, 7, 9, 10) oder rechteckig mit Vorraum an der Ostseite, mit Ausnahme der Gräber Nr. 7 und 37 mit Vorraum an der Süd- bzw. Westseite. Alle sind 50×80 bis 80×115 cm groß und nähern sich im Aufbau dem Einkammer-Dolmen an (Abb. 2, 3, 4, 6, 8, 11, 12, 13, 15—18).

Die Bestattung erfolgte durch Leichenbrand am Ort des Grabes oder an einer bestimmten Feuerstelle am östlichen Ende der Nekropole, einem 0,40 Meter in die Erde eingelassenen, von groben Steinen umgebenen Kreis mit dem Durchmesser von 3,70 Metern. Der Brauch des Teilbrands, der in Bosnien vorkommt, liegt beim Grab Nr. 15 (Tafel VIII, 2) vor. Auf dem Deckel der ersten Urne mit dem Leichenbrand des Mannes wurde der nicht verbrannte Schädel der Frau gefunden, deren Leichenbrand eine zweite Urne barg.

Alle Urnengräber sind mit den gleichen Tontellern oder Steinplatten bedeckt, die als Unterlage fast jeder Urne oder anderer Gefäße im Grab vorkommen. Außerdem befinden sich in den Urnen nur noch die mit der Leiche verbrannten Waffen und Schmuckstücke. Das übrige, ausschließlich aus Tongefäßen bestehende Grabinventar ist außerhalb der Urne aufgestellt. Es enthielt Nahrung für die Seele, die durch Öffnungen am Boden der Deckelteller Zugang fand. Die im Grabvorraum hingestellte Nahrung war durch eine dreieckige Rille am oberen Plattenrand zwischen dem Vorraum und der Grabkammer zugänglich (Abb. 2, 3, 8, 11, 13).

Von den in den Graburnen gefundenen Gegenständen kommen in größter Anzahl die kleinen sichelförmig leicht eingebogenen, 5 bis 12 cm langen Messer (Tafel XXXII_{1,2}; XXXIII_{1,2,3}) vor. Verhältnismäßig kurz sind auch die eisernen Speer- und Pfeilspitzen in Blattform mit hervortretendem Längsrand (Tafel XXXIV_{1a,2B}). Typisch sind ferner das kurze zweischneidige eiserne Schwert, Akinakes, mit Antennen und das flache eiserne Beil (Tafel XXX₁; XXXIV_{1r}). Zu den Schmuckstücken gehören ein Eisenring (Tafel XXXIV_{2a}), eine eiserne Gürtelschnalle mit vier ovalen Öffnungen (Tafel XXIII₁), mehrere zweiseitig kegelförmige, flache Spindelrädchen (Tafel XXXV₁) und kleine farbige Glasperlen (Tafel XXXV₂). Von den gefundenen zwei Bronzefibeln entspricht eine dem thrakischen zweiösen Typ mit dreieckigem Nadelhalter (Tafel XVII₄), die andere der Armbrustfibeln mit Eisennastel (Tafel XXVI₅).

Zur zweiten Grabinventargruppe zählen die als Urnen, Deckel oder als Nahrungsbehälter verwendeten Tongefäße. Von den 139 sind 129 vollständig erhalten bzw. wiederhergestellt. Davon wurden 53 mit der Töpferscheibe und 76 von Hand gefertigt. Unter den handgearbeiteten kommen folgende Formen vor: große zylinderförmige, zum Boden verengte (Tafel IX₁), hohe, an beiden Enden kegelförmige mit breitem Hals (Tafel XXVI₁), kegelförmige mit flachem Boden (Tafel XIII₁). Alle sind gewöhnlich mit zwei bis vier zungen- oder bogenförmigen Reliefgriffen versehen und fanden nur als Urnen Verwendung. Als Nahrungsbehälter und Urnen dienten die kleineren zylind-

der- und kegelförmigen Gefäße mit einem Reliefgürtel unter dem Mündungsrand (Tafel IX₄), als Urnen und Deckel dagegen die kegelförmigen tiefen Teller mit je vier Auswüchsen an dem nach innen eingebogenen Öffnungsrand (Tafel X₁). Auch die dickwandigen Becher mit über der Öffnung gebogenen Henkeln sind von Hand gearbeitet (Tafel IX₃).

Unter den mit der Töpferscheibe hergestellten Gefäßen sind zu unterscheiden: tiefe, in der Form eines breiten Kraters ausgebildete Schalen, die als Deckel, Nahrungsgefäße und Urnen dienten (Tafel X₄), tiefe kegelförmige Teller mit niedrigem Fuß und eingebogenem Rand, die als Deckel oder Nahrungsgefäße verwendet wurden (Tafel IX₂), an beiden Enden kegelförmig zugespitzte Kannen mit hoch geschwungenem Henkel und niedrigem Stiel (Tafel X₆) und kleine Töpfe mit an beiden Enden kegelförmigem Körper (Tafel XIX₅).

Infolge des verschieden starken Brennens haben die Gefäße unterschiedliche Farben, von hellbraun bis dunkelgrau.

Die gleiche Bestattungsweise, die geringen Unterschiede im Grabaufbau und das fast einheitliche Grabinventar deutet darauf hin, daß die Nekropole verhältnismäßig kurze Zeit benutzt wurde. Die frühesten in die Erde eingelassenen Urnengräber aus großen, an beiden Enden kegelförmigen Gefäßen mit hohem Hals stammen etwa aus der Mitte des 5. Jahrhunderts v. u. Z.. Zu den späteren, Mitte oder Ende des 4. Jahrhunderts v. u. Z., gehören die Gräber und Grüfte, in denen mit der Töpferscheibe gearbeitete, von den Formen der griechischen Keramik beeinflusste Tongefäße vorkommen.

Die Nekropole beim Dorf Ravna weist nach dem Aufbau der Gräber und dem Grabinventar zahlreiche mit den Nekropolen in Bosnien und Rumänien verwandte Merkmale auf.

МОГИЛНИЯТ НЕКРОПОЛ ПРИ С. БРАНИЧЕВО (КОЛАРОВГРАДСКО)

Цветана Дремсизова

Историческите данни за гетите, населявали земите между Балкана, Черно море и Дунав, са малко и откъслечни. Беглото им споменаване в някои стари извори е случайно, по повод на значителни събития, станали в техните земи, като например походите на персийския цар Дарий срещу скитите,¹ на Филип II Македонски,² на Лизимах.³

Сравнително повече сведения за тях дават по-късните историци Страбон,⁴ Дион Хризостон,⁵ Ариан⁶ и др., които говорят главно за гетите, населявали отвъддунавските земи. Овидий, който е бил заточен в Томи (Кюстенджа), в своите *Epistolae ex Ponto*⁷ разкрива интересни страни от бита, културата и социалните отношения у гетите през I в.

Случайните находки, археологическите проучвания и разкопките, извършени в миналото⁸ и през последните няколко години,⁹ значително допринесоха да се изяснят редица въпроси, свързани с ранната история на гетите. В това отношение особено много помагат и резултатите от разкопания некропол при Браничево, които публикуваме по-долу.

Село Браничево лежи на 60 км северно от Коларовград на шосето за гр. Силистра. На 7 км източно от селото в местността Двете могили се намират 12 могили, разположени на площ около 10 дка. С изключение на двете големи могили, които са дали название на местността, останалите са ниски, някои от тях едва забележими на пръв поглед. Те са се видоизменили вследствие на постоянно разораване.

Събраните сведения от стопаните на нивата установяват съществуването на по-голям брой могили в миналото, унищожени напълно от ежегодното оране, при което били открити камъни, горели кости, фрагменти от съдове, железни ножчета и пр.¹⁰

Проучването на некропола продължи от 1949 до 1951 г.¹¹ През това време се разкопаха 10 малки и една голяма могила. Малките могили са образувани от камъни и пръст, покрити отгоре с 20—30 см пласт чернозем.

¹ Херодот, IV, стр. 93.

² Г. И. Кацаров, Цар Филип II Македонски, София, 1922, стр. 215 и 233.

³ Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 198, табл. XXI, стр. 12.

⁴ Пак там, стр. 211, табл. VII₄; стр. 213, табл. VII; стр. 210, табл. VII_{3,2}.

⁵ Пак там, стр. 259, табл. XXII₃.

⁶ Пак там, стр. 302, обр. 3.

⁷ Пак там, стр. 173, 180.

⁸ Р. Попов, Могила № 1, Сборник Мадара, стр. 240; В. Миков, Последни могилни находки, Сборник Мадара, стр. 42; ИАИ, V, 1930—1931, стр. 251; ИАИ, V, 1928—1929, стр. 37; ИАИ, V, 1928—1929, стр. 50.

⁹ Цв. Дремсизова, Могилен некропол при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 61; Материали от експедицията из Новопазарско (непубликувани); За разкопките на некропола при с. Равна, Провадийско, извършени от Нар. археол. музей във Варна, вж. М. Мирчев, ИАИ, XXV.

¹⁰ Материалите са били унищожени от намервачите като ненужни и без стойност предмети.

¹¹ Първите години разкопките се проведоха под ръководството на др. Ст. Маслев и Цв. Дремсизова, а последната година взе участие и В. Антонова.

Изказвам благодарност на др. Ст. Маслев, който ми предостави изцяло материалите за публикуване.

Могила I

Тя е най-южната от разкопаните могили, с височина 1 м и диаметър 12 м. На 0,6 м южно от центъра на могилата и на 0,3 м под нивото на околния терен се разчисти огнище с диаметър 1,15 м, изпълнено с черна мазна пепел и въгленчета. Пръстта около и над него имаше червен цвят. На изток, в съседство с него, се разкри погребение, отделено от огнището с две плочи, поставени отвесно. Тук се разчистиха два големи кошеровидни съда с изгорени кости, сложени в предварително изкопана яма с диаметър 1,6 м. Урните бяха захлу-

Обр. 1. Могила I. Погребални урни
Fig. 1. Tumulus I. Urnes funéraires

пени с паници. Между костите в едната урна се откриха две железни извити ножчета, а в другата — 3 прешлена за вретена, 3 мъниста и една монета. Около двете погребални съоръжения бяха поставени три канички, малко съдче и разрушен железен предмет, подобен на чукче.

Погребален инвентар:

1. Съд с кошеровидна форма, изработен на ръка от недоброкачествена глина със сив цвят.¹ Дъното е плоско. Снабден е с четири езичести дръжки, разположени диаметрално. Вис. 37,5 см, диам. на отвора 32 см, на дъното 13 см. Инв. № 131. Обр. 1₁.

2. Съд с кошеровидна форма, направен от глина с керемиденочервен цвят. Почти в средата на тялото са разположени диаметрално 4 езичести дръжки, а между тях високо към отвора са оформени още четири пъпковидни. Вис. 31,5 см, диам. на отвора 29 см, на дъното 13 см. Инв. № 132. Обр. 1₂.

3. Паница с конусообразна форма, изработена от доброкачествена глина със сив цвят. Горната част на съда се разширява и завършва с плоско издаден навън ръб с врязани диагонални линии по него. Под ръба от вътрешната и външната страна на съда минава украса от зигзаговидна линия. Дъното завършва с ниско столче. Две пръстеновидни дръжки, плътно прилепнали към горната част на тялото, дават завършен вид на урната. Вис. 13,3 см, диам. на отвора 23 см, на дъното 7—8 см. Инв. № 133. Обр. 2₂.

4. Паница с долна конусовидна част и горна във вид на нисък цилиндър. Дъното е оформено в пръстеновидно столче. По издадения навън ръб на отвора минава украса от концентрична окръжност и зигзаговидна линия, врязани с тънко острие. Подобен орнамент личи и върху цилиндричната част на съда, с тази разлика, че врязаната линия е заменена с релефна ивица. Две малки пръстеновидни дръжки излизат от горната част на тялото и се прилепват непосредствено до ръба на устието. Паницата отвън и отвътре има черна лъскава повърхност. Вис. 15,3 см, диам. на отвора 24,5 см, на дъното 9,3 см. Инв. № 134. Обр. 2₁.

¹ Означеният цвят на глината в настоящия труд е цветът, получен след изпичането на съда.

Кошеровидните съдове и паниците от сива глина са известни и от други находища.¹ 5. Каничка от глина със сиво-чер цвят. Тялото се състои от два пресечени конуса, съединени с основите си. Горната част е оформена в къса конусовидна шийка. От ръба на устието излиза висока пръстеновидна дръжка, която завършва в най-широката част на тялото. Дъното е слабо конкавно. В горната част на тялото минава врязана линия. Вис. 14,5 см, диам. на отвора 10 см, на тялото 15,5 см, на дъното 7,3 см. Инв. № 136. Обр. 3₁.

Обр. 2. Могила I. Паници от сива глина
Fig. 2. Tumulus I. Assiettes en argile grise

6. Каничка от глина със сив цвят, подобна по форма на предходната. Вис. 10,7 см, диам. на отвора 7 см, на тялото 10,5 см, на дъното 5,6 см. Инв. № 135. Обр. 3₂.

7. Каничка, изработена от глина с керемиденочервен цвят. Има сходна форма с двете гореописани канички, но е с по-издуто тяло. Дъното завършва с надебелен пръстен. Вис. 13,5 см, диам. на отвора 10 см, на тялото 13—13,5 см, на дъното 7,8 см. Инв. № 137. Обр. 3₂.

Нашите канички стоят най-близо до каничката, открита в некропола при с. Байлово.²

8. Съдче с керемиденочервен цвят, работено на ръка, снабдено с малка дръжка, подобна на рогче. Вис. 8,7 см, диам. на отвора 9 см, на дъното 7,2 см. Части от ръба на устието и край на дръжката са отчупени. Инв. № 139. Обр. 3₄.

Обр. 3. Могила I. Канички и съдче с дръжка
Fig. 3. Tumulus I. Petites cruches et petit vase à anse

9. Прешлен за вретено от светлокафява глина, с пръстеновидна форма. Вис. 1,5 см, диам. 1 см. Инв. № 152.

10. Прешлен от светлокафява глина. Вис. 0,6 см, диам. 1 см. Инв. № 159.

¹ Р. Попов, Некрополът при с. Байлово, ИАИ, I, стр. 74; Г. Фехер, Могилни находки от Мумджилар, ИАИ, VIII, стр. 206 сл.

² Р. Попов, Предисторически изследвания във Врачанското поле, ИАИ, II, стр. 114, обр. 49.

Обр. 4. Могила II. Погребение
Fig. 4. Tumulus II. Ensevelissement

Могила II

Тази могила е една от най-малките, с височина 0,30 м и диаметър 6 м. В източната част на могилата, почти до самата периферия, се откри погребението, поставено в предварително издълбана яма на 30 см под околното ниво. Изгорените кости, превърнати на пепел, заедно с две малки съдчета намерихме поставени в една натрошена от камъните паница, похлупена с подобен по-дълбок съд. Обр. 4.

Погребален инвентар:

1. Паница от недоброкачествена глина с червен цвят, работена на ръка. Вис. 9,6 см, диам. на отвора 17,5 см, на дъното 13 см. Инв. № 140. Обр. 5₁.
2. Паница от керемиденочервена глина, работена на ръка. Има форма на пресечен конус. Вис. 11,5 см, диам. на отвора 15 см, на дъното 9,8 см. Инв. № 141. Обр. 5₂.
3. Съдче от светлокафява глина, с конусообразна форма. Вис. 5 см, диам. на отвора 6 см, на дъното 4,5 см. Инв. № 142. Обр. 5₃.
4. Съдче от глина, получило сиво-чер цвят вследствие на огъня. Тялото се състои от два пресечени конуса, съединени с основите си. Вис. 7,1 см, диам. на отвора 2,8 см, на тялото 8,8 см, на дъното 3,3 см. Инв. № 143. Обр. 5₄.

¹ Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, стр. 289, обр. 155; ИАИ, XII, стр. 395, обр. 175.

11. Прешлен от светлокафява глина, с форма на макара. Вис. 2,2 см, диам. 2,7 см. Инв. № 154.

12. Мънисто от глина с конусообразна форма. Вис. 1,5 см, диам. 1,6 см. Под върха му са пробити 2 дупчици.

13. Мънисто от стъклена паста. Диам. 1,8 см.

14. Мънисто от стъклена паста. Вследствие огъня е деформирано.

15. Ножче от желязо, извито, с едно острие. Дълж. 9,4 см. Снабдено е било с костена дръжка, прикрепена посредством гвоздейчета. Върху запазените части от дръжката се вижда украса от редица концентрични вписани един в друг кръгове с дупчица в средата. Върхът на ножчето е отчупен. Инв. № 158.

16. Ножче от желязо, право. Дълж. 8,3 см. Запазена е незначителна част от бронзовата му дръжка. Инв. № 159.

Подобни ножчета са известни и от други находища.¹

17. Предмет от желязо. Вследствие силно окисляване части от него са отчупени и мъчно може да се определи предназначението му. По форма наподобява чукче.

18. Монета от сребро от Аполония. Лице: котва и рак. Опако: свастика.

Обр. 5. Могила II. Съдове, работени на ръка
Fig. 5. Tumulus II. Vases travaillés à la main

Могила III

Могилата има височина 0,3 м при диаметър 7 м. В югоизточната част на могилата, близо до периферията, се откри погребение, извършено по следния начин: в яма, изкопана в здравата пръст, с дълбочина 0,2 м и диаметър 1,2 м, са сложени три урни: двете изпълнени с горели кости и една трета, голям съд със сив цвят, обърната с устието надолу. Под него също се откри купчина от кости. Върху дъното на последната урна е изрязана неправилна дупка. Между изгорените човешки кости се намери зъб от глиган. До урните се разчистиха разчупени съдчета, работени на ръка.

От насипа в северната част на могилата произхождат фрагменти от амфора с керемидено червен цвят и четири части от съд, работен на ръка.

Погребален инвентар:

1. Урна, кошеровидна, от керемиденочервена глина, с плоско дъно и 4 езичести дръжки. Силно фрагментирана.

2. Урна от сива глина. Конусообразното тяло в горната част преминава в къса цилиндрична шийка. Ръбът на устието е профилиран навън. Дъното завършва със столче. Съдът е снаб-

Обр. 6. Могила III. Урна
Fig. 6. Tumulus III. Urne

Обр. 7. Могила III. Съдове от груба глина
Fig. 7. Tumulus III. Vases d'argile grossière

ден с две масивни пръстеновидни дръжки, прилепнали към тялото. На места се забелязва черна лъскава повърхност. Вис. 23 см, диам. на отвора 37 см, на дъното 15 см. Инв. № 144. Обр. 6.

3. Урна от сива глина, силно фрагментирана, напълно аналогична по форма на предходната. Вис. 27,5 см, диаметър на отвора 35 см, на дъното 15 см. Инв. № 461.

4. Съд от недоброкачествена глина със светлокафяв цвят, работен на ръка. Липсват части от устието. На 2 см под ръба на отвора минава дебела релефна ивица, пресечена от дълбоки ямички. На места са оформени малки езичести дръжки. Вис. 11,2 см, диам. на отвора 10 см, на дъното 8,5 см. Инв. № 452. Обр. 7₃.

5. Съдче, работено на ръка, във форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре. Има сиво-чер цвят. Снабдено е с малка дръжка, подобна на рогче. Вис. 7 см, диам. на отвора 8 см, на дъното 6,5 см. Инв. № 138. Обр. 7₄.

Могила IV

Тази могила е висока 0,4 м при диаметър 8 м. Погребението открихме в югоизточната страна на нивото на околния терен. На едно пространство с диаметър около 1,5 м между камъните разчистихме пет урни, почти смакани, канички и паница. Урните се оказаха изпълнени с горели кости. В една от тях между горелите кости се откриха желязно ножче и дъно от каничка, в друга — три части от устие на паница, а в трета — половин съдче със сиво-чер цвят.

1. Урните, макар и фрагментирани, дават познатия вид кошеровидни съдове, известни от могила I. Подобно на тях са снабдени с езичести и пъпковидни дръжки. Всички са работени на ръка от недоброкачествена глина с керемиденочервен цвят.

2. Паницата е изработена от глина със сиво-чер цвят. Снабдена е с ниско пръстеновидно столче. Ръбът на устието е надебелен и завит навътре. Вис. 6,5 см, диам. на отвора 19 см, на дъното 8,8 см. Инв. № 150. Обр. 7₁.

3. Каничка от тъмнобежова глина. Тялото представлява два пресечени конуса, съединени с основите си. Има къса цилиндрична шийка. Висока плоска дръжка излиза от ръба на устието и завършва в горната част на тялото. Вис. 10 см, диам. на отвора 9 см, на тялото 9,6 см, на дъното 5,1 см. Инв. № 149. Обр. 7₂.

4. Част от съдче с форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре, подобно на съдчето, показано на обр. 3₄. Изработено е от груба глина със сиво-чер цвят, получен вследствие на дълго стоене в огъня. Вис. 5,3 см, диам. на дъното 5,8 см.

От насипа на могилата произхождат фрагменти от различни съдове:

- Част от тяло и дъно на амфора, с бледорозов цвят.
- Фрагменти от дебелостенни съдове, работени на ръка, от типа на кошеровидните урни.
- Част от тяло на паница с масивна плоска дръжка.
- Два фрагмента от устие на каничка от познатия тип.

Могила V

Могилата е висока 0,3 м с диаметър 5 м. Погребението се оказа разрушено, за което съдим по разбърканите и натрошени горели човешки кости, принадлежащи на възрастен индивид, и керамични фрагменти. Последните произхождат от различни по изработка и форма съдове. Едни са работени на ръка, а други са от типа на сивата керамика. Преобладават части на амфори от доброкачествена глина с розов цвят.

Могила VI

Тази могила принадлежи към най-малките могили. Висока е 0,25 м, с диаметър 5 м. Фрагментите от горели кости, части от дебелостенни груби съдове и сива паница показват, че и тук е имало погребение, подобно по своето погребално съоръжение и инвентар на по-горе описаните.

Могила VII

Висока е 0,25 м, с диаметър 6 м. От погребението са запазени дребни костици, без съмнение принадлежащи на дете, и следните няколко къса от съдове:

- Четири части от лекит, направен от доброкачествена и пластична глина с тъмнорозов цвят. Повърхността му е покрита с тъмнокафяв фирнис, на места изтрит.
- Три фрагмента от тяло на паница от вида сива керамика.

Могила VIII

Могилата има височина 0,35 м и диаметър 5 м. В южната ѝ част попаднахме на разрушеното погребение. Налице бяха само няколко горели кости и фрагменти от съдове:

- Долна част от паница със сив цвят. Дъното е пръстеновидно оформено.
- Три фрагмента от съд, работен на ръка, от недоброкачествена груба глина, с цилиндрична форма и плоско дъно. На 2 см под ръба на устието минава шнуровидна ивица, изтеглена на места във вид на малки езичести дръжки.
- Фрагменти от съд — части от дъно и тяло, работени от груба глина. Спада към съдовете с кошеровидна форма.

Могила IX

Могилата е разположена на слаб наклон. От ниската страна има височина 1,35 м, от високата 0,71 м при диаметри: изток—запад 14,3 м, север—юг 13,9 м. Могилата е обрасла с ниски храсти и трева. В центъра ѝ е вдълбана яма с диаметър 2 м и дълбочина 0,6 м, доказателство, че тук е копано преди време. В югоизточната част на могилата на 2,8 м от центъра се откри кошеровидна урна, захлупена отгоре с голям плочест камък. При разчистването се оказа, че урната е натрошена и изгорените кости в нея са разпръснати. На около 1 м южно от горното погребение попаднахме на купчина от съдове, сложени върху плоча с размери 40/20 см. Между тях централно място заемаше една сиво-черна, пълна с изгорени кости паница, захлупена с подобен съд. До нея бяха сложени каничка с цилиндрична форма и малко съдче (обр. 12). Между костите в урната се намери и един желязен къс меч.

След изваждането на плочата, която служеше за поставка на погребението, се разкри яма с дълбочина 50 см под нивото на околния терен. Тук се разчистиха две натрошени урни, сложени една в друга, пълни с горени кости, между които се намери желязно ножче. На 1 м източно от това погребение се разчисти друго погребение, поставено в кошеровидна урна в предварително издълбана яма в здравата пръст. В съседство с урната бяха поставени две малки съдчета.

От насипа на могилата произхождат фрагменти от съдове, работени на ръка и няколко части от амфори.

Погребален инвентар:

- Урна от глина с червен цвят, изработена на ръка, сходна по форма с урните от могила I. Снабдена е с 4 езичести дръжки.
- Урна, кошеровидна, от глина с керемиденочервен цвят. Запазените фрагменти позволяват да я причислим към вида на кошеровидните урни с езичести и пъпковидни дръжки.
- Паница от недоброкачествена глина, със сиво-чер цвят, работена на ръка. Има форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре. Дъното е плоско, ръбът на устието прав. Вис. 8 см, диам. на отвора 21 см, на дъното 12,5 см. Инв. № 151. Обр. 8.
- Паница от глина, със сив цвят. Има форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре. Ръбът е надебелен и завит навътре. Дъното завършва с пръстеновидно столче. От външната страна под ръба минава врязана линия. Вис. 11,5 см, диам. на отвора 22,5 см, на

Обр. 8. Могила IV. Паници и каничка
Fig. 8. Tumulus IV. Assiettes et petite cruche

Обр. 9. Могила IX. Погребален инвентар
Fig. 9. Tumulus IX. Inventaire funéraire

дъното 10 см. Паницата е покрита отвътре и отвън с черен лъскав фирнис. Инв. № 396. Обр. 8₅.

5. Каничка от доброкачествена глина със сив цвят. Тялото е силно издуто, като в долната част става сферично. Горната част е оформена в къса цилиндрична шийка. Дъното завършва с пръстен. Плоска дръжка излиза от ръба на устието, издига се нагоре и завършва в най-широката част на тялото. Вис. 14 см, диам. на отвора 12 см, на дъното 7 см. Инв. № 397. Обр. 8₁.

6. Съд с червено-кафяв цвят, грубо изработен, с неправилна цилиндрична форма. На нееднакво разстояние от ръба на устието минава шнуровидна ивица, на места оформена в малки езичести дръжки. Масивна пръстеновидна дръжка излиза непосредствено от ръба и завършва в средата на тялото. Вис. 12 см, диам. на отвора 11 см, на дъното 8,3 см. Инв. № 401. Обр. 8₂.

7. Съдче, работено на ръка, от глина с червен цвят, с неправилна конусообразна форма. Вис. 6 см, диам. на отвора 4,5 см, на дъното 3,5 см. Снабдено било с дръжка, сега отчупена. Обр. 8₃.

8. Паница, фрагментирана, подобна по форма на гореописаните, но с малки размери.

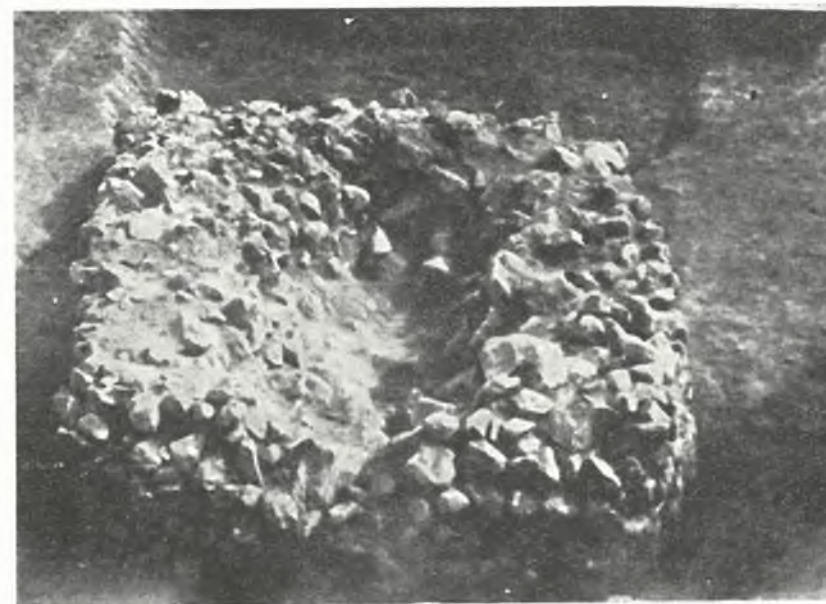
9. Къс меч от желязо, с две остриета и профилиран среден ръб. Дръжката и част от устието са отчупени. Има дължина 15,4 см. Инв. № 398. Обр. 9.

Могила X

Тази могила има форма на пресечен конус с неправилна форма. Висока е 4,6 м, с диаметри изток—запад 44 м, север — юг 41 м. Натрупана е само от пръст.

Първо погребение

В южната периферна част на могилата се разкри гробница с форма на неправилен паралелепипед с размери: дългите страни 4,68 и 4,35 м, късите 2,7 и 3 м. Обр. 10. Изградена е от речни волутъци, споени с кал, ориентирана югоизток — северозапад. Върху горната ѝ по-

Обр. 10. Могила X. Каменна гробница
Fig. 10. Tumulus X. Tombe de pierre

върхност личи значителна вдлъбнатина. След разчистването се откри и самото погребение, извършено чрез изгаряне. Костите (незначително количество) бяха сложени в амфора заедно с една златна висулка. Като погребални дарове на пода бяха наредени желязна ризница, силно фрагментирана, кофа, сребърно тасче, шлем, кантарос, три върха от копия, бронзова украса и апликация — сребърно змийче. В северозападния ъгъл на гробницата се намериха и две изправени амфори. Погребалният инвентар е разнообразен и по своето предназначение може да се раздели на следните групи: предпазно въоръжение и оръжие, конско снаряжение съдове за храна и пиене и накити.

I. Предпазно въоръжение и оръжие

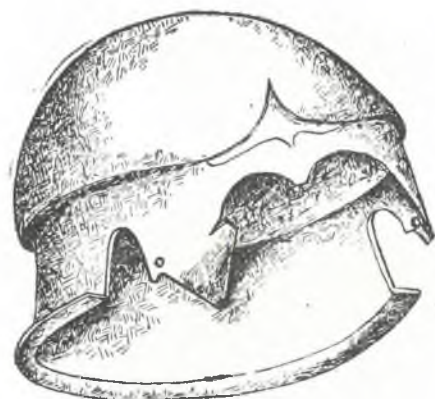
1. Шлем от бронз. В хоризонтален разрез има форма на елипса. Снабден е с къс предпазител за носа и надбузници. Върху челника минава орнамент във вид на релефни дъги, заключени в средата, стилизация на веждите. Инв. № 418. Обр. 11.

По форма, стилни особености и техника шлемът принадлежи към т. нар. „халкидски тип“ шлемове, характерни за времето от края на V до IV в. пр. н. е.

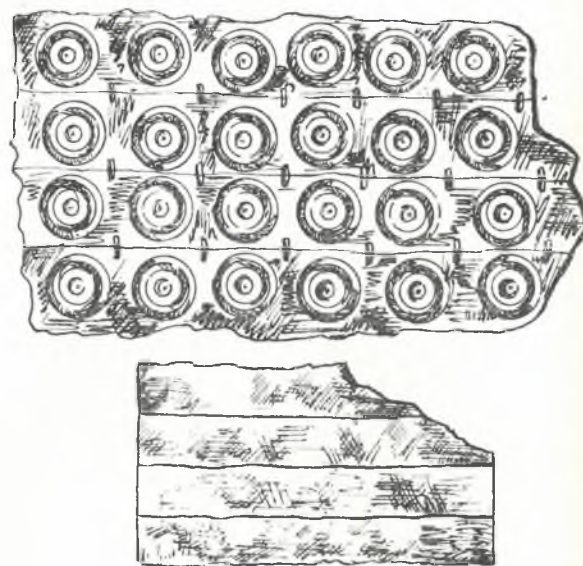
2. Ризница от желязо, силно фрагментирана (369 парчета). Съставена е от отделни плочки с ширина от 2,3 до 2,5 и от 0,8 до 1 см. Отделните плочки се застъпват една друга и са съединени посредством халкички в долния и горния край на лентите. Върху широките плоч-

ки се забелязва украса от изчукани релефни кръгове с пъпка в средата. Инв. № 424. Обр. 12.

3. Змийче, изрязано от сребърен тел с дебелина 0,1—0,2 см и ширина 0,2—0,3 см. Тялото е сгърчено, а опашката завита във вид на спирала. Върху елипсовидната плоска глава са врязани два концентрични кръга, означаващи окото. Змийчето било апликирано към ризницата. Инв. № 409.

Обр. 11. Могилa X. Шлем от бронз
Fig. 11. Tumulus X. Casque de bronze

Обр. 12. Могилa X. Части от желязна ризница
Fig. 12. Tumulus X. Parties d'une armure de fer

4. Железни копия, три, начупени. Имат кука цилиндрична дръжка и острие във форма на удължен лист с релефна ивица по средата. Подобни копия са известни и от други находища¹ и произхождат от IV в. пр. н. е.

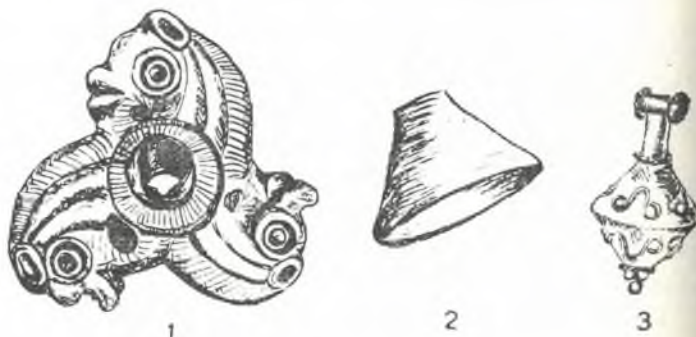
II. Конско снаряжение

1. Апликация от бронз. Представява три конски глави, наредени в кръг около малка цилиндрична издатина с диаметър 4 см. Главите са почти идентични, предадени в геометрични линии. Окото е релефен кръг а гривата — ситни успоредно врязани линийки. Местна изработка. Инв. № 411. Обр. 13.

Аналогични украси произхождат от могили при Брезово,² Бедняково³ и други места.⁴

Апликацията от бронз, както показват сродните находки, представлява част от конско снаряжение.

2. Висулки от сребро, две, съвсем еднакви. Вис. 1,3 см, диам. 2,8 см. Инв. № 412 и 413. Обр. 13₂.

Обр. 13. Могилa X. Материали от гробницата
Fig. 13. Tumulus X. Objets provenant de la sépulture

¹ Ив. Велков, Нови могилини находки, ИАИ, V, 1928—1929, обр. 67; Р. Попов, Предисторически изследвания във Врачанското поле, ИАИ, II, стр. 127, обр. 59.

² ИАД, VI, 1916—1918, 9, табл. I, 4, 6, 7.

³ ИАД, VI, 1916—1918, стр. 30, обр. 280 а, б.

⁴ В. Гайдукевич и С. И. Капошина, К вопросу о культуре античных городов, СА, XV, обр. 46.

Успоредици на подобни висулки намираме в някои скитски погребения.¹

III. Съдове за храна и питие

1. Тасче от сребро. Долната част е полусферична, с изчукани ромбовидни орнаменти, а горната е оформена в цилиндрична шийка. Върху нея с острие са врязани следните надписи поставени почти срещуположно: *THPHC* и *AMATOKOYTAAPY*.

II

Вис. 6,7 см, диам. на отвора 9,8 см, на тялото 10 см, на дъното 3 см. Инв. № 408. Обр. 14.

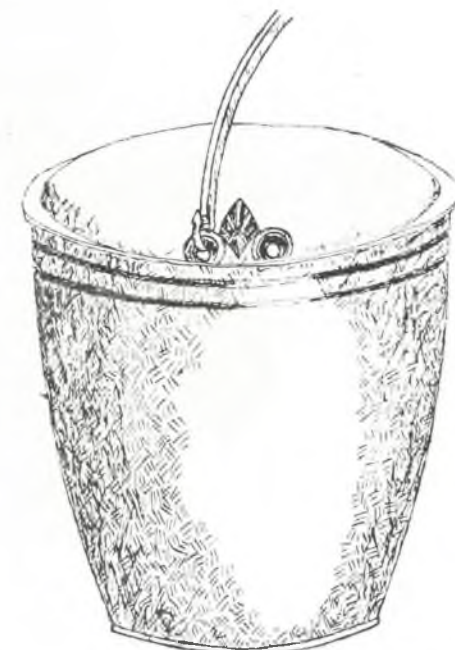
2. Кофа от бронз във форма на пресечен конус, силно начупена. Ръбът на устието е равномерно профилиран от двете страни. Под него минават две врязани линии. Снабдена е с две масивни дръжки. Между ушите, в които са прикрепени дръжките, се намира по една петолостна палмета. Приблизителни размери: вис. 25 см, диам. на отвора 20 см, на дъното 11 см. Инв. № 416. Обр. 15.

Аналогична по форма, техника на изпълнение и украса е кофата от Панагюрище.²

3. Поставка от бронз във форма на профилиран кръг с диаметър 11,2 см. Инв. № 417.

Обр. 14. Могилa X. Тасче от сребро
Fig. 14. Tumulus X. Coupe en argent

Обр. 15. Могилa X. Кофа от бронз
Fig. 15. Tumulus X. Sceau en bronze

4. Кантарос от глина със сиво-чер цвят. Вис. 6,8 см, диам. на отвора 8,2 см, на дъното 5,3 см. Екземплярът е местно производство. Инв. № 407. Обр. 16₁.

5. Амфора с розово-червен цвят. Вис. 63 см, диаметър на отвора 7 см, на тялото 23,5 см. Инв. № 406. Обр. 16₂.

6. Амфори, две, изработени от пластична глина. Фрагментирани.

IV. Украси

1. Висулка от злато. Състои се от кухо сферично тяло и прешленовидна шийка. Върху последната е поставено цилиндрично прешленче, обточено по двата отвора с тънък увит тел. Тялото е украсено с филигранов зигзаговиден орнамент. Основата на висулката завършва със зрънчеста украса във вид на пирамидка. Инв. № 410. Обр. 13₃.

Второ погребение

В съседство с гробницата се откри издълбан кладенец с размери: дълбочина 1,5 м и страни 0,6/0,55 м, запълнен догоре с ломен камък. При разчистването му в западната страна се попадна на пещеобразно помещение, издълбано в здравата пръст, с дължина 1 м, висо-

¹ С. Н. Замятнин, цит. съч., СА, VIII, стр. 17, 43, обр. 323 и 324.

² Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1916—1918, стр. 24, обр. 21.

чина 1,2 м и ширина 0,8 м. Обр. 17. То се оказа изпълнено с пръст, горели кости и различни предмети, едни сложени като погребален дар, а други принадлежащи към тоалета на погребения. Към последните се отнасят:

Обр. 16. Могилa X. Кантарос, амфора и чернофирнисова паничка
Fig. 16. Tumulus X. Canthare, amphore et soucoupe à vernis noir

1. Огледало с кръгла форма, с диам. 9,8 см, изрязано от бронзова тенекия с дебелина 0,12 см. Инв. № 419. Обр. 18₁.

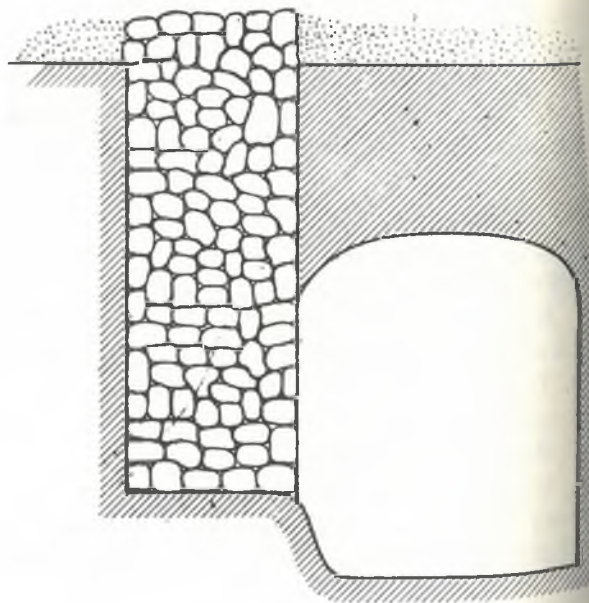
2. Аграфa от бронз с кръгла форма с диам. 2,8 см. Върху лицето е изчукана осмолистна палмета. Инв. № 421. Обр. 18₂.

3. Пластика, изрязана от тънък златен лист в кръгла форма с диам. 1,5 см. Върху нея релефно е изчукана шестолистна розета. Инв. № 423. Обр. 18₃.

От гроба произхождат четири цели пластинки и няколко фрагмента.

4. Копче от злато, с полусферична горна част и цилиндрична долна. Диам. 0,8 см. Инв. № 422. Обр. 18₄.

5. Фибула от бронз, тракийски тип. Левият край на лъка, след като прави една двойна спирала, преминава в игла, а десният завършва с топче, образувано от тройна

Обр. 17. Могилa X. Гроб 2
Fig. 17. Tumulus X. Tombe 2

спирала. Дълж. 4 см, вис. 2 см. От погребението произхожда още една фибула, аналогична на гореописаната, но фрагментирана. Обр. 18₅.

6. Висулка от сребро с дължина 4 см, съставена от кръгла пластинка, в която се вмъква друга, изрязана във вид на осморка. Последната завършва с двоен тел, увит в осем спирали.

7. Паничка от глина, покрита с черен фирнис. Полусферичното тяло лежи върху ниско пръстеновидно столче. Вис. 3,3 см, диам. на отвора 5,5 см, на тялото 8 см, на дъното 4,5 см. Инв. № 420. Обр. 16₃.

Могилa XI

Тя е една от средните по големина могили. Има височина 0,9 м при диаметър 15 м. Обрасла е с трева и ниски храсти. Под пласта от чернозем се откриха безразборно нахвърлени големи камъни. В югозападната част на могилата в яма, издълбана в здравата пръст, с диаметри 2,5 и 1,4 м, се разкриха гет урни с кости, две от които захлупени с подобни съдове, три паници, каничка, части от глинена кофа, три къса от съд с шнуровидна украса и др. В една от урните се намериха три ножа, в друга — къс меч и зъб от глиган и в трета — пет прешлена от глина. Погребалните урни и останалите съдове се откриха силно натрошени.

Погребален инвентар:

1. Паница с конусообразна форма, от доброкачествена глина със сив цвят, работена на грънчарско колело. Ръбът на устието е объл и завит навътре. Дъното завършва с ниско пръстеновидно столче. На места върху лицевата част е запазена черна лъскава глазура. Вис. 15,5 см, диам. на отвора 27 см, на дъното 10 см. Инв. № 148. Обр. 19₃.

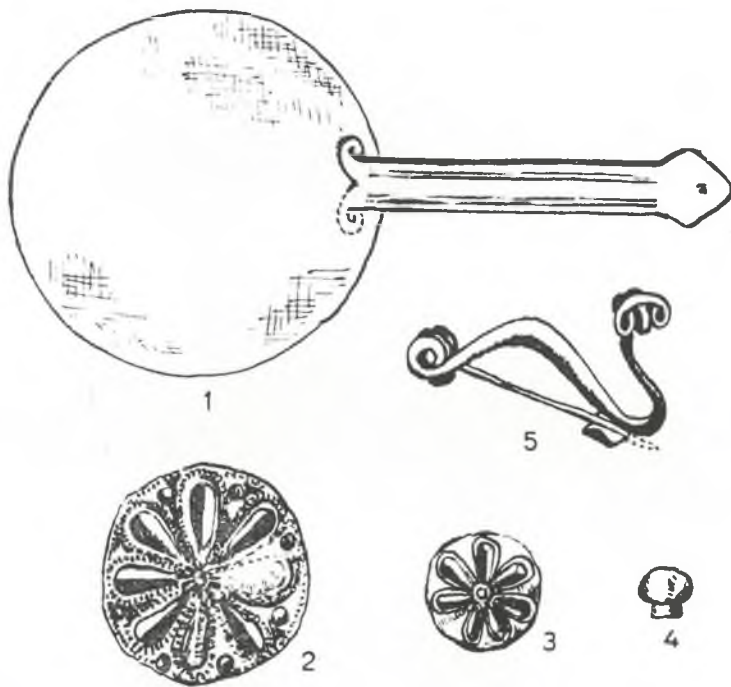
2. Паница с очертанията на предходната, от сиво-черна глина. Дъното е плоско. Вис. 12,5 см, диам. на отвора 25 см, на дъното 8,5 см. Инв. № 394. Обр. 19₄.

3. Паница, подобна по форма на предходните. Липсват части от ръба на устието. Тялото лежи върху ниско масивно столче. Външната страна на съда има черна лъскава повърхност. Вис. 17 см, диам. на отвора 29 см, на дъното 12 см. Инв. № 404.

4. Паница от сива глина, със силно охлузена повърхност. Под ръба на отвора и около столчето се виждат слаби следи от кафява лъскава повърхност. Снабдена е с ниско конусообразно столче. Вис. 13,5 см, диам. на отвора 20 см, на дъното 10,5 см. Инв. № 405.

5. Паница от тъмнокафява глина. Принадлежи по тип към конусовидните паници. Дъното завършва със слабо надебелен пръстен. Ръбът е плоско отрязан. Макар и да е работена на грънчарско колело, паницата е с неправилна форма. Височината ѝ варира от 9,7 до 10,8 см, диам. на отвора 16 см, на дъното 7,5 см. Част от устието е отчупено. Инв. № 458.

6. Паничка от сива глина, с познатата форма. Дъното е плоско, с незначително надебеляване. Тялото е слабо деформирано. Вис. от 5 до 6,3 см, диам. на отвора 10,5 см, на дъното 4,8 см. Част от тялото липсва. Инв. № 459.

Обр. 18. Могилa X. Предмети от гроб 2

Fig. 18. Tumulus X. Objets provenant de la tombe 2

7. Паница с форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре. Дъното завършва със слабо надебеляване. Под ръба на устието минава дълбоко врязана окръжност. Повърхността е покрита с черна лъскава глазура, на места изтрита. Липсва част от тялото. Вис. 10 см, диам. на отвора 16,2 см, на дъното 7 см. Инв. № 395.

8. Паница от сива глина. Долната част е конусовидна, а горната оформена в нисък цилиндър. Ръбът на устието е заоблен и подчертан от врязана линия. Дъното е плоско. Вис. 10,7 см, диам. на отвора 12,2 см, на дъното 7,8 см. Инв. № 465.

Обр. 19. Могила XI. Паници
Fig. 19. Tumulus XI. Assiettes

9. Паница от сива глина, с конусообразна форма със завит навътре ръб на устието. Дъното завършва с ниско масивно краче. По външната повърхност на паницата личат следи от черна лъскава глеч. Вис. 16,2 см, диам. на отвора 25,4 см, на дъното 10,2 см. Части от тялото са отчупени. Инв. № 466. Обр. 19.

10. Паница от сива глина. Конусовидното тяло в горната си част се оформя в ниска цилиндрична шийка. Последната завършва с плоско издаден навън ръб на устието. На места личат слаби следи от черна лъскава повърхност. Дъното е оформено в ниско пръстеновидно столче. Вис. 14,5 см, диам. на отвора 19 см, на дъното 9,5 см. Инв. № 467. Обр. 19.

11. Паница от червена глина. Силно фрагментирана. По форма е подобна на съда, даден на обр. 19. Върху плоско издадения ръб минават четири врязани окръжности.

12. Съд от сива глина, кратеровиден, аналогичен по форма на съда, даден на обр. 6. Вис. 20,5 см, диам. на отвора 28 см, на дъното 12 см.

13. Каничка от сива глина, във форма на два пресечени конуса, съединени с основите си. Дъното завършва със слабо надебеляване. Плоска дръжка, излиза от ръба на отвора и свършва в най-широката част на тялото. Вис. 11,5 см, диам. на отвора 8,8 см, на тялото 10,2 см, на дъното 5,5 см. Инв. № 403.

14. Съд с кошеровидна форма, работен на ръка, аналогичен на урните от могила I. Снабден е с 4 езичести дръжки. Силно фрагментиран.

15. Два фрагмента от горната част на глинена кофа. Черната лъскава повърхност е на места изтрита. Фрагментите позволяват да възстановим вида на кофата, който не се различава от този на бронзовата кофа от могила X. Тя е имала същата форма на пресечен конус с плоско дъно и профилиран навън ръб на отвора. На двете срещуположни страни се намират по две елипсовидни дупки за прекарване на превезлото. Симетрично от двете страни на дупките са изтеглени триъгълни издатъци. Обр. 20.

Доколкото ни е известно, това е първият екземпляр на глинена кофа, открита у нас. Недоброкачествената глина говори за местно производство.

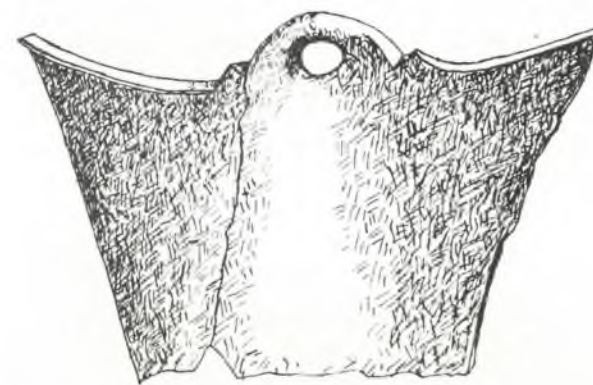
В Италия наред с фабрикацията на бронзови кофи са били изработвани и глинени, които задоволявали нуждите на бедното население.¹

16. Ножче от желязо, слабо извито, с едно острие. Дълж. 9 см, най-голяма шир. 1,6 см. Липсва дръжката. Инв. № 430. Обр. 21.

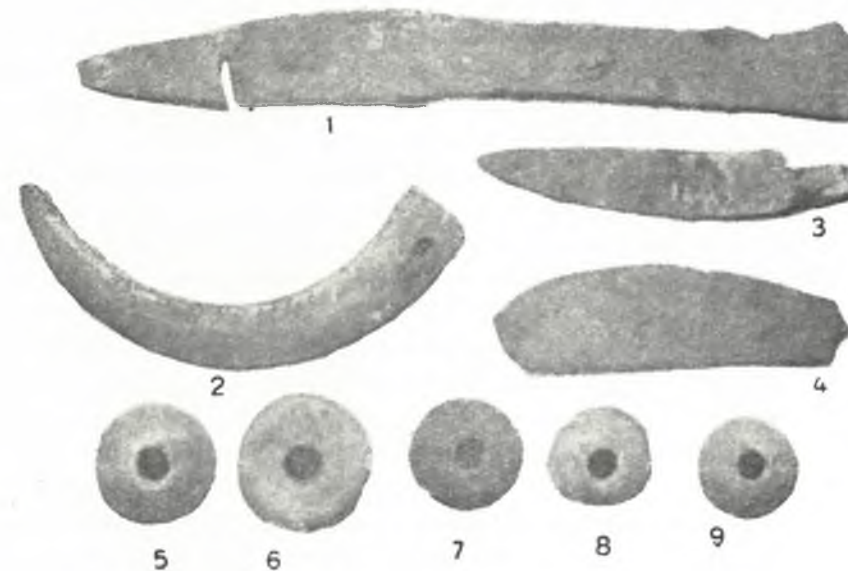
17. Нож от желязо, извит от страната на острието. Дълж. 8,3 см, шир. 2,5 см. Инв. № 432. Обр. 21.

18. Нож от желязо, слабо извит, с едно острие. Върхът е отчупен. Дълж. 15 см, шир. 2 см. Инв. № 431. Обр. 21.

19. Зъб от глиган с дълж. 10 см. В основата му е изрязана дупка с диам. 0,7 см. Зъбът е служел вероятно за амулет или украшение. Инв. № 433. Обр. 21.

Обр. 20. Могила XI. Част от глинена кофа
Fig. 20. Tumulus XI. Fragment de sceau d'argile

Обр. 21. Могила XI. Материали от погребението
Fig. 21. Tumulus XI. Objets de l'ensevelissement

Подобен зъб е открит при могиленото погребение край с. Мрамор, Трънско.²

20. Прешлен от глина с цилиндрична форма. Вис. 1,8 см, диам. 2,7 см, диам. на отвора 0,8 см. Инв. № 425. Обр. 21.

¹ Ег. Pernice, Cefasse und Cerate aus Bronze, 1925, стр. 24, обр. 36.

² ИАИ, XIV, стр. 268, обр. 360.

21. Прешлен от глина, във форма на два пресечени конуса, съединени с основите си. Вис. 2,4 см, диам. 1,7 см. Инв. № 426. Обр. 21₅.

22. Прешлен от глина, с конусообразна форма. Вис. 2,2 см, диам. 2,7 см. Инв. № 427.

23. Прешлен от глина, с конусообразна форма. Вис. 2 см, с диаметър 2 и 3 см. Инв. № 428. Обр. 21₇.

24. Прешлен от глина, с конусообразна форма. Вис. 1,8 см, диам. 2,2 см. Инв. № 429. Обр. 21₈.

Разкопките на некропола при с. Браничево разкриват нови страници от живота на племената, населявали някога Северна България. Обстоятелството, че групата надгробни могили е един от първите проучени некрополи в тази най-северна част на нашата страна и че се е намирал в съседство със скитите, извиква редица интересни проблеми във връзка с местната култура, етническият и социалният облик на местните гетски племена.

Погребални съоръжения

Погребалните съоръжения с изключение на могила X са еднообразни и еднотипни. Това е обикновеният съд за храна, изработен на ръка или грънчарско колело, употребен като урна за съхранение на кости. В някои случаи (могила I, II, XI) погребалната урна е захлупена с подобна паница. Само в могила III част от костите бяха поставени направо в земята.

Погребалните съоръжения в могила X се отличават рязко от останалите и в строежа им е отразено имущественото и общественото положение на погребаните в тях.

Първото погребение в тази могила, както видяхме, е извършено в каменна гробница, която по своя вид и строеж се приближава към типа на правоъгълните гробници, каквито са известни от могили при с. Опълченец¹ и с. Бедняково.² Изградена е подобно на тях от ломени или плочести камъни, споени с кал. Градежът на Браничевската гробница е доста небрежен, което личи от недоброто оформяне на лицевата страна и неспазването на хоризонтални редове. Пълнежът е предимно кал, смесена с по-дребни камъни, което обстоятелство е причинило разкривяване на зидовете със срутване на покрива под голямата тежест на натрупаната пръст. Предполагаме, че покривната конструкция на гробницата е била дървена, и с течение на времето е изгнила и пропаднала.

Второто погребално съоръжение, съставено от кладенец и пещеобразно отделение, изкопано в основата му, засега няма близки аналогии в нашите земи. У нас са известни само кладенчови гробове, каквито са открити в некропола при с. Мумджиляр.³ Подобни погребални съоръжения, съставени от кладенец и ниша, в която са се полагали мъртвият и инвентарът, се срещат в некропола на древна Олбия.⁴ Успоредно на горните съоръжения намираме и в Таврическата област.⁵ И тук погребението е извършено чрез полагане на мъртвеца направо в земята.

Начин на погребение и погребални обичаи

Всички погребения без изключение са извършени чрез изгаряне на мъртвия извън могилата. Само при могила I на мястото на изгарянето е и погребението. Мъртвият е поставен на кладата с дрехите, накитите и въоръжението си. Изгарянето е траело продължително време, за което съдим по дебелия пласт черна пепел, голямото количество въглини, силно изпечената, с тъмночервен цвят земя под мястото на кладата и костите, натрошени на дребни частици и превърнати в пепел.

¹ Б. Дякович, Тракийска гробница при с. Опълченец, ГПНБМ, 1930, стр. 187.

² ИАД, VI, 1916—1918, стр. 29.

³ Г. Фехер, Могилни находки от Мумджиляр, ИАИ, VIII, 1935, стр. 106.

⁴ Л. М. Славин, Древний город Ольвия, Киев, 1951, стр. 55, 56.

⁵ О. А. Браун, Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1948, ИАК, бр. 35, стр. 82, обр. 2, стр. 85, обр. 10.

По време на обряда са били правени, както изглежда, излияния, за което свидетелствуват фрагментите от съдове, обикновено от канички, които се намериха между костите, опушени, със сиво-чер цвят вследствие на силния и продължителен огън. Тоя ритуален процес се е съпровождал и с угощение, за което съдим по множеството кости на животни, открити в урните с погребенията. От изследванията на проф. Ст. Иванов¹ се установи, че те произхождат от телета, овца, коза, свиня. Интересен факт е и наличието на прешлен от риба. Остатъците, а може би и късове от животните са били хвърляни в кладата, защото всички кости са силно обгорени. След това така смесените човешки и животински кости са били събирани в една урна и поставяни в предварително издълбана яма в здравата пръст с дълбочина до 0,6 м и диаметър до 2,5 м или на нивото на околния терен (могила IV).

Върху тях е била натрупвана грамада от камъни и пръст. Погребението при всички могили се откри в югоизточната им част, и то предимно в периферията. Въз основа на инвентара, който е свързан с определени черти от бита на погребаните, и на костния материал могат да се направят следните изводи относно пола на мъртвците.

От всичките 11 могили 4 са оказали разрушени (V, VI, VII и VIII). Само при могила VII може да се определи въз основа на дребните костици от ребра, че се касае за гроб на дете.

В могили III, IV и XI са погребани възрастни индивиди, чийто пол не може да се определи.

В могили I, IX и X са извършени погребения на мъж и на жена в самостоятелни гробници (могила X) или в отделни урни (могили I и IX), а в могила II — на дете.

Няколкото урни с горени кости, произхождащи от могили III, IV и IX, дават възможност да допуснем, че и при тях се касае до гробове на мъж и жена.

Обичаят да бъде убивана и погребвана заедно с умрелия и една от любимите му жени е засвидетелствуван и от други места. Обикновено това се среща при погребенията на богати и знатни личности,² извършени в гробници, каквито случаи имаме при Янковските могили, куполните гробници при Мезек³ и др.

Браничевските разкопки установяват, че този обичай е застъпен и при бедните погребения, с което се потвърждават думите на Теопомп: *πομοὶ δὲ Γετοῦν τὸ ἐπιφάσειν τὴν γυναῖκα τῷ ἀνδρί*.

Друг интересен факт, който се явява като характерна особеност за обичаите на племето, чийто некропол разкопахме, е еднаквият начин на погребение при мъжа и жената, извършено в двата случая чрез изгаряне на трупа. Това обстоятелство идва да опровергава разпространеното мнение, че у траките погребенията на жените като по-ниско стоящи от мъжа са извършвани чрез заравяне на трупа.⁴

Трябва да подчертаем, че всяка могила от Браничевския некропол представлява отделна семейна гробница, в която едновременно са извършени погребенията на мъжа и жената. Общата яма, в която са поставени урните, почти еднотипният погребален инвентар и еднородният състав на натрупаната могила се явяват сигурни аргументи за това наше предположение.

Изключения наблюдаваме при могила IX, където се явяват няколко урни с кости, разположени не в една яма. Дали в случая могилата представлява един семеен гроб, в който последователно са били погребани и някои от останалите членове на семейството, засега остава неизяснено.

От насипа на разкопаните могили произхождат фрагменти от съдове, предимно от амфори, още едно красноречиво доказателство, че погребенията са били съпроводжани от угощения.

Частите от конско снаряжение, открити в гробницата, свидетелствуват и за един друг обичай, известен у траки и скити — ритуално убиване и заравяне на любимия кон, за да бъде,

¹ Тук изказва ме благодарност на проф. Ст. Иванов, който беше любезен да проучи костния материал от некропола, при с. Браничево.

² Цв. Дремсизова, Надгробните могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 61.

³ Б. Фиров, Куполните гробници при Мезек, ИАИ, XI, 1937, стр. 1.

⁴ А. Т. Милчев, Социално-икономическият и общественно-политическият строй на траките, ИПР, 1949—1950, стр. 536.

верен спътник на своя господар в задгробния живот. При погребението от Браничево са поставени само части от конското снаряжение, чрез което символично е застъпен горният обичай. Подобни случаи са известни и от други находища у нас¹ и в земите, населявани от скитите.²

Погребален инвентар

Погребалният инвентар помага да се определи не само етническата принадлежност, но и социалният произход на мъртвците. Освен това той дава възможност да разрешим някои въпроси, свързани с материалната и духовната култура на племето, чийто некропол проучваме.

Количеството и качеството на инвентара в некропола зависи от имущественото състояние на погребания. Това е особено добре подчертано при Браничевското гробище, където ясно могат да се разграничат два вида погребения: на представители от върхушката, извършени в могила X, и всички останали, принадлежащи на бедното население.

Големината на могила X, двете специални гробници, подчертават наличието на имуществено неравенство. Бедността и еднородността на инвентара в другите гробове свидетелствуват, че битът на населението е бил прост и скромен, лишен от предмети на разкоша.

В общата маса на находките преобладава керамиката, предимно местна изработка.

Запазените съдове и фрагменти позволяват да добием една по-пълна представа за местното керамично производство, което изключително е задоволявало нуждите на населението.

Този тип керамика според вида, състава на глината и начина на изработка може да се подраздели на две групи:

I. Съдове, работени на ръка. Те са с примитивна техника, по-лоша, отколкото на съдовете от неолитната епоха. Глината е примесена с пясък и кварцови камъчета. Стените на съдовете са с дебелина от 0,5 до 1,8 см, като особено груби и масивни са дъната.

Този вид керамика е работена на ръка, цветът на глината е червен. Изпичането е лошо, което личи от тъмnochерния цвят на недопечения среден пласт. Вследствие на лошата изработка някои от съдовете са разкривени.

Формата на почти всички е еднаква: тяло във вид на пресечен конус, обърнат с основата нагоре, по-късо или по-удължено в зависимост от предназначението на съда. Ръбът на отвора е леко загладен или плосък, дъното равно. Телата са плоски или украсени от нарязани релефни ивици и дръжки във форма на пъпка или цилиндричен израстък. Изключение от общия вид прави съдчето на обр. 5₄, чието тяло е съставено от два пресечени конуса, съединени с основите си.

Макар и да са еднотипни, съдовете от горната група могат да се разграничат съобразно предназначението си, както следва:

а. Кошеровидни урни, грубо оформени, с плоски дъна и слабо заоблен ръб. Снабдени са с езичести или гъпковидни дръжки. Имат значителни размери (обр. 1). В некропола са употребени изключително като погребални съоръжения.

б. Паници, по-дълбоки или разлати, във форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре (обр. 5_{1, 2, 3}). Дъното им е плоско или завършва със слабо надебелен пръстен. Имат височина от 5 до 12 см. Използувани са като урни или съдове за храна.

в. Съдове, които са изпълнявали ролята на кана или чаша, със сравнително по-удължено тяло от паниците. Обикновено са снабдени с масивна пръстеновидна дръжка (обр. 8) или с малък пръстеновиден израстък (обр. 7).

II. Сива керамика. Съдовете от тази група са от глина със сив или червен цвят, работени на гърнчарско колело. Тестото е пречистено, добре измесено и изпечено. Външната, по-рядко вътрешната повърхност в някои е покрита с черна лъскава корица.³

¹ Д. Цончев, Антична могила при Оризово, ГИИ, 1948, стр. 23.

² В. А. Ильинская, Курганы скифского времени в бассейне реки Сулы, КСИМК, бр. 54, стр. 24.

³ От изследванията на др. Др. Чаадаров, завършил химическата лаборатория на Археологическия музей в София, се установи, че сивият цвят в т. нар. сива керамика в цялата ѝ маса (вътрешност и повърхност) се дължи на

Керамиката от този вид се явява в две разновидности: паници и канички.

Паниците имат конусообразна форма със завит навътре или плоско издаден навън ръб на устието. Завършват с ниско, пръстеновидно столче. Гладките стени понякога са разнообразени от врязана окръжност, която минава под ръба на отвора (обр. 19). Един вариант на горния тип представляват паниците на обр. 2. При тях горната част на тялото е оформена в къса цилиндрична шийка. Върху последната обикновено минават няколко вдълбани линии. Снабдени са с масивни пръстеновидни, прилепнали към тялото дръжки. Към този тип трябва да причислим и урната на обр. 7, при която вече много по-ясно е разграничена шийката от тялото чрез едно слабо вдаване навътре. Масивни пръстеновидни дръжки излизат от мястото, където конусът преминава в цилиндър, и за разлика от другите те не са прилепнали, а стърчат навън. Този вид съд напомня античните кратери.

От същата глина е направен един кантарос (обр. 16), напълно аналогичен на античните. Подобни кантароси от местна изработка притежаваме от с. Згалево, Плевенско.¹

Все към тази група съдове трябва да причислим фрагментите от глинена кофа, открити в могила XI (обр. 20).

Канички. От погребенията произхождат 6 цели канички, едно дъно, фрагменти от тела и част от устие. Каничките по своята изработка и цвят на глината могат да се разделят на две групи:

В първата влизат каничките от глина с кафяво-червен цвят, работени на ръка, груби и с неправилна форма (обр. 3₃). Към втората група спадат каничките от сива глина, изтеглени на грънчарско колело (обр. 3_{1,2}).

Формата и при двете групи е почти еднаква: тяло, образувано от два пресечени конуса, съединени с основите си. Мястото на съединяването в едни е рязко очертано, а в други заоблено и при тях се е получило почти сферично тяло. Горната част е оформена в ниска цилиндрична или конусовидна шийка. От ръба на устието излиза плоска дръжка, която се издига нагоре, върви дъговидно и завършва в най-издутата част на тялото или малко по-горе. Дъното завършва с ниско пръстеновидно столче, а при каничките, работени на ръка, е плоско или със слабо надебелен ръб.

Телата на каничките са без всякаква украса с изключение на съда на обр. 3₁, при който се вижда дълбока врязана линия в горната половина на тялото. Височината варира от 16 до 9,8 см. Този вид канички е познат и от други некрополи, датирани в V—IV в. пр. н. е.

Съдовете от горните два типа имат паралели в много находища не само у нас,² но и в земите отвъд Дунав.³ Тази еднородна керамика показва, че населението от двете страни на Дунав е било родствено, имало е една и съща материална култура и е общувало помежду си.

Втората група съдове говори за развито местно грънчарство, което технически се усъвършенствува, разнообразява и обогатява. В нея се срещат форми и детайли, свойствени на гръцката керамика, например кантаросът или големите кратеровидни урни, които, от една страна, представляват развитие на конусообразната сива местна паница, а, от друга, са получили някои елементи, характерни за античните кратери.

Майсторът керамик посредством вносните съдове се запознава с античната керамика. Естествено е той да копира тази керамика, която се явява по-съвършена по техника и форма и е търсена от върхушката, за да задоволи нейните художествени вкусове. Понякога той

въглерода, получен от непълното изгаряне на органичните примеси на глината, и на магнетита (Fe_3O_4), който може да е естествен примес или пък да е прибавян и умесван хомогенно. Черният цвят на повърхността се явява в резултат на магнетита, който бил стриван на прах и нанасян чрез размазване по още мократа повърхност.

¹ М. Чичикова, Находки от глинени съдове при с. Згалево, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 343, обр. 345.

² Г. Фехер, Могилни находки от Мумджиляр, стр. 106 сл.; Б. Филов, Надгробни могили при Дуванлий, стр. 151, обр. 176; Р. Попов, Некрополът при с. Байлово, стр. 77, обр. 59.

³ R. Vulpe et E. Vulpe, Les fouilles de Poiana, Dacia, III—IV, стр. 285, обр. 30; стр. 288, обр. 40, 3, 5, 6, 8; стр. 292, обр. 1, 3, 4, 5, 8.

прави пълно копие на вносният съд, какъвто е случаят с кантароса. Но много по-често творчески пресъздава оригинала, като в новата форма влага елементи от местното грънчарство.

Импортната керамика е представена от няколко амфори от тасоски тип, чернофирнисова паничка и фрагменти от лекит.

Бронзовата кофа, шлемът, сребърната фиала са все вносни предмети, които показват търговските връзки и сношения на местното племе с Гърция и Италия и средиземноморските острови.

Отдалечеността на селището от черноморските центрове е било причина вносните стоки да бъдат по-скъпи и следователно закупвани от едно малцинство.

Железните предмети, копия, ризници, чук, ножчета, меч и др. показват, че железарството е било добре развито по това време. Предпазното въоръжение — ризницата, — която се явява втор екземпляр от този вид¹ в нашите земи, говори за връзките и влиянието между отделните местни железарски работилници в днешния район на Коларовград.

Погребалният инвентар, съоръжения и ритуали недвусмислено показват, че некрополът принадлежи на тракийско население, и то по-конкретно на някое гетско племе. Основание да твърдим това ни дават сведенията на старите автори Херодот,² Тукидид³ и др., които съобщават, че земите между Хемус и Истр са били заети от гетите.

Проникването на някои неместни форми, като погребалното съоръжение, предназначено за жената в могила Х, златните апликации от същото погребение, бронзовата конска украса от т. нар. „скитски тип“ се появяват не в резултат на миграция и владение на тези земи от скити, а по-скоро като последица от съществуването на тесни връзки, а оттам и взаимни влияния между траки и скити, още повече като вземем пред вид и съседството на териториите на едните и другите и твърде сходните културно-битови условия на живот.

Имало е не малко случаи и на роднински връзки между тракийската и скитската върхушка.⁴

Мнението на В. Първан,⁵ Ростовцев⁶ и др. за силна и по-продължителна скитска експанзия в територията на съвременна България, която е оказала гибелно влияние на местните тракийски племена, съобразено с историческите извори и с археологическите находки, се явява твърде пресилено и неотговарящо на действителното положение.

Редица разкопки и проучвания, които се извършиха особено през последните години в земите на днешна Северна България,⁷ не откриха следи нито от типични скитски поселения, нито от отделни находки, които да говорят за скитско владичество.

Погребалните съоръжения и обреди показват, че у племето, чийто некропол разкопахме, е налице вече процес на сериозни социално-икономически изменения. Този процес се съпровожда от бърз растеж на имущественото неравенство, ярко доказателство за което са богатият и разнороден инвентар, различните видове погребални съоръжения. Устройството на някои от тях, като могила Х, са изисквали дълъг и уморителен труд, което свидетелствува за подчиненото и зависимо положение на населението — белег за съществуването на робовладелски отношения в този период.

Наличието на вносна керамика и монети потвърждава класовото разслоение и съществуването на търговски връзки. Това ни дава достатъчно основание с положителност да твърдим, че през IV в. пр. н. е. и у северотракийските племена социалният строй може да се оха-

¹ Цв. Дремсизова, цит. съч., стр. 75, обр. 19.

² Herodote *История*, IV, 93.

³ Тукидид, II, стр. 96.

⁴ Херодот, IV, стр. 80.

⁵ V. Parvan, *Dacia, an Outline of the Early Civilisations of the Carpatho-Danubian Countries*, Cambridge, 1928, стр. 33—37.

⁶ М. И. Ростовцев, *Эллинизм и иранство на юге России*.

⁷ Цв. Дремсизова, цит. съч. Непубликувани са проучванията, извършени на следните места: селата Кълново, Ивански, Смядово, Коларовградско, селата Църквица, Хърсово, Дойранци, Ружица и др., Новопазарско.

характеризира като ранноробовладелски, противно на мнението на Т. Блаватская, според която само южнотракийските племена са стигнали до този стадий, докато северните племена имат все още „първобитно-общинни отношения“¹.

Дата на некропола

Еднотипните погребални съоръжения и еднообразният инвентар са указание, че погребенията са близки по време и че некрополът е нямал дълго съществуване. Като твърде надеждна хронологическа опора може да ни послужи керамиката. Грубата и сива керамика, която без изключение се явява съществена част от погребалния инвентар, е известна и от други находища у нас² и Румъния,³ датирани през IV в. пр. н. е.

За уточняване времетраенето на некропола помага и останалият инвентар, предимно импортираният.

Като пръв опорен хронологичен пункт за определяне началната дата на некропола ни служи сребърната драхма от могила I, която спада към най-ранните монети, сечени в Аполония между 480 и 440 г. пр. н. е.⁴

Амфорите, цели или фрагментирани, са импортирани от Тасос. Последният води най-оживени търговски връзки с черноморските колонии около средата на IV в. пр. н. е., по което време са попаднали и амфорите в тези места. Останалият вносен инвентар, като бронзовата кофа, шлема, чернофирнисовата паничка и пр., са все характерни предмети за времето около IV в. пр. н. е.

Към същите хронологични заключения ни довежда и палеографията на надписа върху сребърното тасче. Фрагментите от лекита, покрит с черно-кафява глеч, показва малко по-късен период — началото на III в. пр. н. е. Самият начин на погребение и преобладаващият вид погребално съоръжение са познати от некрополите при с. Байлово,⁵ Созопол,⁶ Тетевен⁷ и други места и се отнасят от V до IV в. пр. н. е.

Пред вид на по-горе изтъкнатите съображения и паралелите, които посочихме, смятаме, че некрополът при с. Браничево е съществувал от средата на IV до началото на III в. пр. н. е.

NÉCROPOLE TUMULAIRE PRÈS DE BRANIČEVO

(Arrondissement de Kolarovgrad)

Z. DREMSIZOVA

(Résumé)

A 60 km au nord de Kolarovgrad, dans les terres qui entourent le village de Braničevo se trouve un groupe de 12 tumulus, qui ont fait l'objet d'études archéologiques au cours de plusieurs années. On suppose que cette nécropole avait été beaucoup plus grande et qu'elle a été détruite en partie par les travaux agricoles.

¹ Т. В. Блаватская, *Западнопонтийские города в VII—I веках до н. е.*, Москва, 1952, стр. 84.

² Р. Попов, цит. съч.; Г. Фехер, цит. съч.

³ R. Vulpe et Ec. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul, Dacia*, I, 1924, стр. 198.

⁴ Изказвам благодарност на др. Т. Герасимов за любезността му да определи монетата.

⁵ Р. Попов, цит. съч.

⁶ Ив. Венедиков, *Разкопките в некропола на Аполония през 1946*, РП, стр. 11, обр. 5.

⁷ В. Миков, *Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско*, ИАИ, VI, стр. 153.

Les tumulus mesurent 0,25 m à 1,35 m de hauteur et leur diamètre est de 5 m à 15 m à l'exception du tumulus X qui a 4,60 m de haut. Les premiers sont couverts de terre et de pierre; le dernier seulement terre.

Dans tous ces tumulus les morts étaient incinérés. Les tessons de vases et de poterie enfumée et les os d'animaux qu'on y a trouvés prouvent que les rites funéraires étaient accompagnés de ripailles.

Les ossements humains et les os d'animaux mêlés étaient placés dans une ou plusieurs urnes et déposés dans une fosse. Tout autour on rangeait l'inventaire funéraire qui comprenait principalement des vases d'argile, des fusaiïoles, de petits couteaux etc.

On a constaté que quatre des onze tumulus découverts étaient détruits. Les tumulus I, IX et X sont des ensevelissements de couples alors que ceux des tumulus II et VII appartiennent à des enfants. Quant aux autres ils contiennent des tombes d'adultes, sans pouvoir toutefois préciser leur sexe. Il est intéressant de relever que l'on pratiquait l'incinération pour les deux sexes. L'inventaire funéraire très riche et varié nous permet de mettre en lumière de nombreux aspects des us et coutumes de la tribu installée sur les terres des alentours de cette nécropole. L'abondante céramique (fig. 1, 2, 3, 6, 7, 8), principalement d'origine locale, prouve qu'il existait à cet endroit une importante production de céramique destinée à la population et couvrant ses besoins. Par contre, les vases et objets importés (fig. 11, 14, 15, 16) nous autorisent de croire que cette tribu entretenait des rapports d'échanges commerciaux et des contacts avec la Grèce l'Italie et les îles de la Méditerranée.

Les objets funéraires, l'inventaire et les coutumes témoignent que cette nécropole appartenait à une population thrace, en l'occurrence les Gètes, ce que viennent confirmer aussi Hérodote, Thucydide et d'autres auteurs de l'antiquité, selon lesquels les terres situées entre l'Hémus et l'Ister auraient été peuplées par les Gètes.

La présence de certains objets ou formes étrangers, tel que le mobilier funéraire de l'ensevelissement de femme du tumulus X (la décoration, fig. 20) n'est pas, selon nous, le témoignage d'une migration ou d'une domination étrangère — les Scythes — sur ces terres, mais prouveraient plutôt que les Thraces et les Scythes entretenaient des rapports très étroits qui provenaient sans nul doute de conditions de vie et de coutumes analogues.

L'inventaire et le mobilier funéraires de cette nécropole montrent que de sérieux changements économiques et sociaux étaient intervenus dans l'existence de cette tribu, ce qui aurait provoqué des différenciations de classe et de situations de fortune. Il nous est donc permis de supposer qu'au IVe s. avant notre ère la structure sociale des tribus septentrionales était celle des premiers temps de l'esclavage.

Le mobilier funéraire, la manière d'inhumer et l'inventaire établissent avec précision la date et la durée de cette nécropole à partir du milieu du IVe s. avant notre ère jusqu'au début du IIIe s. avant notre ère.

ДАННИ ЗА ТОПОГРАФИЯТА НА ФИЛИПОПОЛ ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА СПОРЕД ГРОБНИТЕ НАХОДКИ

Лилия Ботушарова

Обстоятелството, че съвременният Пловдив се издига и развива над античния Филипопол, непрекъснато е създавало възможност да се събира и изследва значителен археологически материал. Археологическите открития върху Трихълмието и извън него през последните години дадоха нови данни за уточняване топографията¹ на Филипопол и неговото развитие към вътрешността на римска Тракия. В това отношение немалък интерес представляват и гробните находки, респективно некрополите, разкрити в чертите на дн. Пловдив.

Първите данни се свързват с находките от квартал Каменица от 1906 г.² Разкопаните гробове Б. Дякович причислява към един некропол, който той определя „на юг и на изток от Джамбазтепе“³. Откриването на други гробове⁴ е дало възможност на Дякович да локализира втори некропол по югоизточните склонове на Бунарджика и Марково тепе.⁵ През 1912 г. южно от Трихълмието по шосето за с. Куклен, Пловдивско, и местността Гъстите могили⁶ се е попаднало на трети некропол, част от който е бил проучен и от Д. Цончев⁷ през 1934 г.

Гробните находки, въз основа на които са били определени трите некрополя, в някои случаи са били разкривани без непосредственото наблюдение на изследвача.⁸ Това обстоятелство е попречило за датирането на голяма част от тях, както и за изясняването на вида на гробните съоръжения. Изглежда, все поради тази причина Дякович не е разрешил въпроса за хронологията на некрополите, въпреки че в определението на „втория некропол“ като „римски некропол от езическата епоха“ проличава известна тенденция за уточняване.⁹

Очевидно гробните находки, посочвайки некрополите, които се намират непосредствено или в близката околност на Филипопол, дават възможност да се локализируют останките на античното селище през различните епохи. За тяхното изясняване с оглед на останалите археологически данни за Филипопол от особена важност е определянето и датирането на отделните

¹ Л. Ботушарова, Нови данни за Филипопол през римската епоха, ГМПО, II, 1956, стр. 111 сл.; същата, Sur la question de la muraille de l'Acropole de Philippopolis, Hommages à Léon Herrmann (Latomus, XLIV), 1960, стр. 183 сл., табл. IX—XV; същата, Улици на Филипопол от римската епоха, ГПНМ, IV, 1960, 165 сл.

² Б. Дякович, Тракийската гробница край Пловдив и некрополът на древния град, СбНУ, XXII—XXIII, 1906—1907, стр. 1 сл.

³ Пак там, стр. 1 сл.

⁴ Б. Дякович, Находки из некропола на античния Пловдив, ИАИ, 1922, стр. 41 сл.

⁵ Пак там, стр. 41 сл.; с „Марково тепе“ обозначаваме площта, където доскоро се издигаше седмият хълм на Пловдив, сега вече унищожен.

⁶ Б. Дякович, Могилни находки при Пловдив, ГПНБМ, 1930, стр. 195 сл.

⁷ Б. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, София, 1938, стр. 94 сл.

⁸ Срв. ГПНБМ, 1930, стр. 195.

⁹ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 41; в заключението си Дякович казва: „... старите обитатели на Пловдив са заравяли своите мъртви не на едно място, не в една строга черта извън стените на града, а на повече места.“

гробни съоръжения. В това отношение сведенията се допълват и от находките, разкрити след 1934 г. Едни от тях засвидетелствуват некрополи извън гореспоменатите,¹ а други допълват данните ни за изграждането на гробните съоръжения.²

Разкритите досега гробни находки могат да се разграничат преди всичко на плоски и могилни гробни съоръжения. Плоските гробни съоръжения се обособяват в следните групи:

1. Гробове, изкопани направо в земния насип. Обикновено те представляват ями.³ Комплексни находки ни са известни само от некропола на Бунарджика.⁴ Според гробния инвентар част от тях принадлежат към края на I в. на н. е.,⁵ края на II — началото на III в. на н. е.⁶ и първата половина на III в. на н. е.⁷

2. Зидани гробници. Оформлението им показва голямо разнообразие по отношение на използвания строителен материал.

Гробниците, градени от тухли с хорсанов разтвор, са едни от най-разпространените.⁸ От комплексните находки най-ранните се датират с монета от Антонин Пий (138—161) и произхождат вляво от шосето за с. Куклен⁹ и от ул. Трапезица, югоизточно от Трихълмието.¹⁰ Към времето на Антонините принадлежат и гробниците от югоизточната покрайнина на Пловдив (вляво по шосето за с. Куклен¹¹ и от квартал Въстанически¹²) и западно от Джендемтепе.¹³ Сравнени с тях, тухлените гробници с калов разтвор, произхождащи от дн. Гробища¹⁴ и между Бунарджика и Марково тепе (ул. Братан Шукеров),¹⁵ се очертават като съоръжения за по-бедни погребения от втората половина на II в. Разпространението на гробниците с хорсанов разтвор

¹ През 1952 г. се проучиха три надгробни могили и два плоски гроба северно и североизточно от гара Филипово. Материалите не са обнародвани.

² Във връзка с новото строителство в Пловдив Народният археологически музей — Пловдив, през последните години разкри и проучи следните гробни находки: в квартал Беломорски (срв. Д. Цончев, Стари селища около Филипово, ГМПО, I, 1956, стр. 277 сл.); два могилни гроба при Болтовата фабрика и в квартал Въстанически (Д. Цончев, Трако-римският некропол в югоизточния край на Филипово, ГПНМ, IV, 1960, стр. 221 сл.); плоски гробове при хотел „Тримонциум“ и бул. Г. Димитров (Л. Ботушарова, Нови данни за Филипово, стр. 126 сл.); при у-ще Братя Миладинови и на ул. Дойран (Л. Ботушарова, Гробни находки от Пловдив, ГПНМ, IV, 1960, стр. 179 сл.); на ул. Братан Шукеров (Л. Ботушарова, Гробни находки, стр. 180); около фабрика „Тракия“, при фабрика „Каменица“, на улиците Кочо Цветаров, Марин Дринов, бул. Г. Димитров (необнародвани).

³ За начина, по който те са били покривани, ние нямаме достатъчно данни (Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 49 сл., гроб II, стр. 54 сл., гроб V, стр. 55 сл., гроб VII), макар и да е известно, че два от тях са били затворени с каменна плоча (срв. пак там, стр. 50 сл., гроб III, стр. 55, гроб VI).

⁴ Б. Дякович не ги датира поотделно, а отнася всички към „половината на II столетие до половината на IV столетие след Христа“, Находки из некропола, стр. 59.

⁵ Гроб III. Срв. Находки из некропола, стр. 50 сл. В сред инвентара се намират бронзов съд (обр. 36) и бронзова патера (обр. 37), които по време се свързват с края на I в. на н. е. и не могат да надминат началото на II в. на н. е. Срв. A. M. Manzel, Grabhügelforschung in Ostthracien, ИАИ, XIII, 1941, стр. 169, обр. 213; A. Radnoti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien, Budapest, 1938, стр. 64.

⁶ Гроб VI, Находки из некропола, стр. 55.

⁷ Гроб II, Находки из некропола, стр. 49 сл. Според бронзовия пръстен находката може да се отнесе към първата половина на III в. на н. е., Iv. Welkow, Ein Silberschatz des 3. Jahrhunderts aus Čauševo—Nordbulgarien, Germania, 1938, стр. 107, обр. 211.

⁸ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 45 сл.; същият, Могилни находки, стр. 207, обр. 29; Д. Цончев, Приноси, стр. 94 сл., 101 сл.; същият, Трако-римският некропол, стр. 138 сл.; същият, Новооткрити старини от Пловдивско, ИАИ, XV, 1946, стр. 215 сл.; Н. Мавродинов, Гробница от IV в. сл. Хр. в Пловдив, ГПНБМ, 1925, стр. 21 сл.; Л. Ботушарова, Гробни находки, стр. 179 сл.

⁹ Д. Цончев, Приноси, стр. 95—96.

¹⁰ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 42.

¹¹ Д. Цончев, Приноси, стр. 94 сл. (три гроба); Б. Дякович, Могилни находки, стр. 207 (един гроб).

¹² На улиците Бъкстон и Шар планина (Д. Цончев, Приноси, стр. 103); при у-ще Братя Миладинови и ул. Дойран (Л. Ботушарова, Гробни находки, стр. 179).

¹³ От Сарайкър, четири гроба, датирани с монета от Марк Аврелий (161—180) и Фаустина (Д. Цончев, Приноси, стр. 101—103).

¹⁴ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 43—44; Датират се с монета от Марк Аврелий (161—180).

¹⁵ Л. Ботушарова, Гробни находки, стр. 180; освен по градежа датират се и с филиповолска монета от Марк Аврелий (161—180).

се проследява по времето на Северите (квартал Беломорски),¹ средата на III в. на н. е. (квартал Въстанически — ул. Шар планина)² и началото на IV в. на н. е. (квартал Въстанически — ул. Шар планина).³

С края на II и началото на III в. на н. е. се свързват и каменните гробници с хоросан от югоизточните склонове на Бунарджика⁴ и от квартал Беломорски.⁵ Гробните съоръжения от бул. Г. Димитров,⁶ около фабрика „Тракия“⁷ и от северозападните склонове на Сахаттепе — ул. Драговец,⁸ изградени от подръчен строителен материал, се отнасят към втората половина на III и началото на IV в.⁹

От гробниците с фрески като най-ранна се очертава откритата на ул. Драговец (гроб „в“).¹⁰ Използването на вторичен строителен материал в градежа ѝ показва упадък, настъпил в строителната техника от втората половина на III до началото на IV в. Към IV в. се отнасят гробниците с фрески, разкрити до дн. хотел „Тримонциум“ (от първата половина на IV в.)¹¹ и на ул. Шар планина (от края на IV в.).¹² Техният солиден градеж напомня тухлените гробници с хоросанов разтвор от втората половина на II в. н. е.

3. Гробове с керемиди. Те се свеждат само до едно покритие, изградено от корубести керемиди, което е захлупвало заровения труп. Открити са на следните места: южно от Трихълмието — по шосето за с. Куклен;¹³ при хотел „Тримонциум“ и бул. Г. Димитров;¹⁴ източно — дн. Гробища,¹⁵ фабрика „Каменица“,¹⁶ ул. Кочо Цветаров;¹⁷ североизточно от р. Марица — вдясно от шосето за Левскиград.¹⁸ От тях гробен инвентар не ни е известен.

Гробовете при хотел „Тримонциум“ и бул. Г. Димитров, разкрити над разрушенията на жилищен квартал от I—III в., могат да се отнесат най-рано към втората половина на III в. и не по-късно от началото на IV в.¹⁹ Този вид гробни съоръжения трябва да са се появили преди

¹ Д. Цончев, Стари селища, стр. 277: датират се с монета от Юлия Домна, жена на Септимий Север (193—211).

² Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 144 (гробница IV). Според начина на градеж и размерите на тухлите гробницата по дата не надминава III в. на н. е. Мнението на Цончев за IV в. при тези данни е неприемливо. Три гроба при Машинния техникум, пак там, стр. 144.

³ Пак там, стр. 138 (гробница I), 144 (гробница III).

⁴ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 57 сл. (гроб IX): датира се с монета от Александър Север (222—235).

⁵ Градена от камък с хоросан и железни скоби (Д. Цончев, Стари селища, стр. 277): датира се с монета от Септимий Север (193—211).

⁶ Разкрита в изкопите за канализация през 1957 г. В градежа ѝ — мраморни плочи с релеф на букраний (необнародвана).

⁷ Разкрити са четири гробници: три с тухлена зидария, с монети от Антонин Пий (138—161) и Каракала (198—211); четвъртата, от която произхождат кълбеста стъкленница и монети от IV в., е градена с подръчен строителен материал (необнародвани).

⁸ Д. Цончев, Новооткрити старини, стр. 214 (гробове „б“ и „в“). От същия вид се откри през 1960 т. и на бул. Руски в съседство с ул. Драговец.

⁹ Д. Цончев (ИАИ, XV, стр. 14 сл.), не ги датира. В публикацията си Трако-римският некропол. . . , стр. 143, ги отнася към II—III в. Датировката е неприемлива, тъй като от гроб „в“ (с фреските) произхождат кълбовидна стъкленница и златни обеци, които сочат началото на IV в. Липсата на система в градежа с тухла и камък, както и вграждането на мраморен корниз свидетелствуват за материал, взет от разрушени по-стари постройки. Наред с това датировката на Цончев противоречи на останалите наблюдения върху некропола.

¹⁰ Д. Цончев, Новооткрити старини, стр. 215, обр. 125.

¹¹ Н. Мавродинов, Гробница от IV в. след Христа в Пловдив, ГПНБМ, 1926, стр. 21 сл.

¹² Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 138 сл. (гробница II).

¹³ Пак там, стр. 137; Б. Дякович, Могилни находки, стр. 200, 206.

¹⁴ Л. Ботушарова, Нови данни за Филипопол, стр. 127.

¹⁵ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 44.

¹⁶ Разкрити по време на строежа на една от пристройките на фабрика „Каменица“ откъм бул. Източен.

¹⁷ Разкрити два гроба в изкопите за канализация на улицата в близост с ул. Капитан Райчо.

¹⁸ Два гроба, разкопани през м. август 1952 г. при отводнителния канал до комбинат „Марица“ (необнародвани).

¹⁹ Л. Ботушарова, Нови данни за Филипопол, стр. 127.

III в., тъй като разкритият от Б. Дякович гроб с керемиди при дн. Гробища¹ се датира с монета, сечена във Филипопол през времето на Марк Аврелий (161—180). Наред с това се наблюдава, че по времето на Антонините и Северите керемидата е била употребявана за покритие на гробове, при които е използван и друг строителен материал. При тези случаи керемидата е служела също за изграждане на покритието, независимо дали гробът е зидан,² оформен направо върху скалната плоскост, или изсечен в самата скала,³ или пък представлява една зидана площ, върху която е извършено трупозаравянето.⁴

4. Урни. Техният брой е сравнително най-малък. Известни ни са само две находки от Бунарджика⁵ и Джендемтепе,⁶ които се отнасят към II и началото на III в. н. е.

5. Каменни саркофази. Намираме ги разнесени⁷ по цялата територия на съвременния град и в повечето случаи вторично използвани. Липсата на цялостно запазени находки ни отнема възможността да ги локализираме спрямо другите гробни съоръжения. Единствено находката от ул. Гладстон,⁸ между Бунарджика и Марково тепе, ни дава археологически данни за тяхното оформление. Обаче надписите и многобройните части от монолитни саркофази дават основание да считаме, че те са били едни от най-разпространените гробни съоръжения във Филипопол през II—III в.⁹

Видовете плоски гробни съоръжения с изключение на урните и саркофазите¹⁰ намираме и при могилените находки. Наблюдава се, че в насипа на една могила се намират няколко гробни съоръжения,¹¹ т. е. няколко погребения. При трупозаравянето изкопаването на трап в земята е засвидетелствувано само при едно могилено погребение, открито до Болтовата фабрика,¹² вляво по шосето за с. Куклен. Трупозаравянето в повечето случаи е извършено наравно с терена преди натрупването на могилата.¹³ При трупозаравянето са използвани зидани гробници и гробове с керемиди. Срещат се обаче и зидани гробници, употребени като „урни“, т. е. да съхраняват останки от трупозаравянето, извършено непосредствено до тях.¹⁴

¹ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 42—43.

² Пак там, стр. 43 (гроб при Гробищата), стр. 47 сл. (при Бунарджика — гроб I). Мнението на Дякович за IV в. не се подкрепя от гробния инвентар: глинена лампа принадлежи на края на I и началото на II в. н. е.; от друга страна, кълбовидната стъкленка и монетата от Константин II (337—340) според данните за намирането им произхождат извън гроба.

³ От Марково тепе (Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 44 сл.); от фабрика „Каменица“ (Б. Дякович, Тракийската гробница при Пловдив, стр. 11 сл., обр. 8).

⁴ Гроб IV при Бунарджика (Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 53 сл.): находката се отнася към началото на III в. според глинена лампа и монетата от Септимий Север (193—211).

⁵ Пак там, стр. 56 (гроб VIII).

⁶ ГПНМ, II, 1950, стр. 255 сл., обр. 34.

⁷ Саркофагът от сиенит, открит през 1940 г. на ул. Драгозец върху северозападните склонове на Сахаттепе, (ИАИ, XV, 1946, стр. 214), не може да се причисли към находките, намерени *in situ*, имайки пред вид обстановката на откриването му.

⁸ Касае се за саркофаг на пиедестал със стъпала (Хр. Д. Пеев, Римски саркофаг в Пловдив, ИАИ, XV, 1940, стр. 196 сл.).

⁹ D. Tsonchew, Les sarcophages romains en pierre à Philippopolis et aux environs, Latomus, 1960, стр. 340 сл.

¹⁰ Мраморният отломък с изображение на Тракийския конник, изкопан от насипа на могила при жп. линия за Панагюрище, Б. Дякович без основание определя като част от саркофаг (ГПНБМ, 1924, стр. 195). Ние считаме, че се касае за надгробна стела с изображение на Хероса, тъй като завършващият на отломъка отстрани не отговаря за фрагмент от саркофаг.

¹¹ Находките от квартал Въстанически и по шосето за Куклен: Б. Дякович, Могилените находки, стр. 199 сл., 202, 203, 205, 206; ГПНМ, 1948, I, стр. 185; Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 123 сл.

¹² Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 124 сл.

¹³ Б. Дякович, Могилените находки, стр. 202 (могила II); Д. Цончев, Приноси, стр. 98 сл.; ГПНМ, I, 1948, стр. 185; северно от гара Филипово, местността Големия Айгър, разкрити две погребения през 1952 г. (необнародвани).

¹⁴ Б. Дякович, Могилените находки, стр. 205 сл. (Могила при Кючук Париж); Е. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 134 сл.

Широкото разпространение на зиданите могилените гробници се свързва с времето на Антонините и Северите. Гробницата при фабрика „Каменица“ се очертава като най-ранна всред могилените и плоските находки от римската епоха. Според инвентара със сребърната маска-шлем, намерен в нея, тя се датира към средата на I в. н. е.¹ От края на III и първата половина на IV в. ни са известни само три гробници, произхождащи от квартал Въстанически и по шосето за с. Куклен.²

В могиления насип зиданите гробници се намират в центъра или близко до него, когато е извършено и друго погребение³ или когато се касае за погребение чрез трупозаравяне, при което гробницата служи за „урна“.⁴ Гробовете с керемиди се откриват изключително към периферията на могилата дори и когато те представляват единствените гробни съоръжения.⁵ В случая месторазположението им в могиления насип показва, че се касае за „по-късни“ погребения, т. е. за погребения, извършени след тези от центъра на могилата. Имайки пред вид това, както и инвентара, намерен в могила III (квартал Въстанически),⁶ гробовете с керемиди могат да се отнасят най-рано към средата на III в. и не по-късно от първата половина на IV в. н. е.

Прави впечатление, че видовете могилените гробни съоръжения и по-специално зиданите гробници показват пълен синхронизъм с видовете плоски гробни съоръжения по отношение на градеж и гробен инвентар. Очевидно употребата на различен строителен материал в оформлението на гробните съоръжения отразява икономическото състояние и възможности на населението, което ги е граждало и използвало. Появата на керемидата при зиданите гробници с тухли и хоросан още през II в. н. е. посочва търсенето на удобен и леснодостъпен за целта материал, който не пречи на солидното изграждане на гробното съоръжение.⁷ Замянето на тухлената зидария с каменна, както и изграждането на каменни гробници с хоросан и железни скоби,⁸ отразяват един икономически подем, който се свързва с края на II и началото на III в. Използването на подръчен строителен материал от разрушени антични постройки свидетелствува за настъпването на упадък вероятно след готското нападение над Филипопол през 251 г.⁹ Изглежда, че този вид гробни съоръжения са били измествани от обикновените гробове с керемиди, чието разпространение през това време значително нараства. През първата половина на IV в. наред с гробовете с керемиди започват да се появяват отново тухлените гробници, които в повечето случаи са изписани.

Разграничаването на могилените и плоски гробове характеризира преди всичко разновидността на погребалния ритуал през римската епоха във Филипопол. Насипването на могила показва запазване на традиции у местното (тракийско) население, които се коренят далеч преди римската епоха в Тракия. Във връзка с това се наблюдава, че най-голям брой надгробни могили днес се издигат в квартал Въстанически и по шосето за с. Куклен,¹⁰ т. е. южно от Трихълмието. Надгробната могила, разкопана при фабрика „Каменица“, засега е единствената от източната част на дн. Пловдив.¹¹ Надгробните могили северно от р. Марица се

¹ Б. Дякович, Тракийската гробница, стр. 1 сл.; Б. Филов, Шлемът-маска в музея при Пловдивската народна библиотека, ГПНБМ, 1923, стр. 148 сл.

² Б. Дякович, Могилените находки, стр. 199 (с ниша); 205 (засводена); Д. Цончев, цит. съч., стр. 134 сл.

³ Б. Дякович, цит. съч., стр. 199, 205; ГПНМ, I, 1948, стр. 185; Д. Цончев, цит. съч., стр. 134.

⁴ Б. Дякович, цит. съч., стр. 205; Д. Цончев, цит. съч., стр. 134.

⁵ Б. Дякович, цит. съч. (могила III), стр. 203.

⁶ Пак там: от единия гроб произхождат бронзови кръстовидни фибули (обр. 20) и 11 бронзови монети, които Дякович определя „от Констанциус“ — вероятно се касае за Константин Хлор (292—306).

⁷ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 43, 47.

⁸ Д. Цончев, Стари селища, стр. 277.

⁹ Г. И. Кацаров, Д. Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 387 сл.

¹⁰ Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 122 сл.: броят на могилените е 47; някои от тях са разрушени при благоустрояването на този край през 1912 г. (Б. Дякович, Могилените находки, стр. 194 сл.).

¹¹ Б. Дякович, Тракийската гробница, стр. 1 сл. Дякович допуска, че тук са се издигали и други могили, които постепенно са били заличени поради обработването на земята за зеленчукови градини.

издигат в местността Големия Айгър¹ и непосредствено до нея по жп. линия за Панагюрище и по шосето за Левскиград.

Находките от плоски гробове се откриват в много по-обширно пространство. В северна, източна и южна посока те се разпростират в съседство с надгробните могили, а в западна заемат площта от Сахаттепе до Джендемтепе включително.

Гробните находки, разкрити досега и в четирите посоки на света, се локализируют на следните места в чертите на дн. Пловдив: на север — от татък гара Филипово по жп. линия за Панагюрище и по шосето за Левскиград; на югоизток — в квартал Въстанически от двете страни на шосето за с. Куклен включително и квартал Беломорски; на изток — при днешните Гробища, фабрика „Каменица“ и югоизточно от нея; на запад — по северозападните части на Сахаттепе, югоизточните поли на Бунарджика, Марково тепе в посока на шосето за Пещера, Джендемтепе и западно от него (Сарайкър). Разглеждани спрямо Трихълмието в зависимост с тяхното местонамиране и хронология, те определят отделните некрополи на Филипопол през римската епоха.

Могилната гробница² от средата на I в. на н. е. при фабрика „Каменица“ е най-ранната находка, известна досега от римската епоха. Плоските зидани гробници и гробовете с керемиди от дн. Гробища и около фабрика „Каменица“ са единствените разкрити досега в близката околност на могилната гробница.³ В същност тяхното местонамиране локализира източния некропол на античния Филипопол, съществувал от средата на I до III в. включително.

Към края на I в. принадлежи една от гробните находки, произхождащи от югоизточните склонове на Бунарджика.⁴ Всички гробни находки от тази част на съвременния Пловдив спрямо Трихълмието фиксират западния некропол на Филипопол. Той се очертава като един от най-значителните, тъй като заема обширно пространство, в което освен Бунарджика се включват и хълмовете Сахаттепе, Марково тепе и Джендемтепе. Разнообразието в оформлението на отделните гробове, както и техният инвентар посочват, че западният некропол е съществувал от края на I до началото на IV в. Гробните съоръжения от II и първата половина на III в. се откриват по югоизточните склонове на Бунарджика и Марково тепе в съседство с тези от края на I в. Находките⁵ зад Джендемтепе (Сарайкър и жп. линия София — Бургас), които очертават западните граници на некропола, се отнасят към втората половина на II в. (Антонините). Прави впечатление, че находките, произхождащи от източната част на некропола, респективно от северозападните склонове на Сахаттепе и подножието му,⁶ принадлежат на втората половина на III в. и началото на IV в. Очевидно първоначално западният некропол се е разпростирал между Бунарджика, Марково тепе и Джендемтепе. Площта, ограничена между хълмовете, трябва да е била централна част от края на I до средата на III в. В случая обхващането⁷ на подножието на северозападните склонове на Сахаттепе посочва едно „придвижване“ на некропола на изток, а включването на западните склонове на Джендемтепе представлява „разрастване“ на запад, настъпило по времето на Антонините.

Находките от югоизточната част на съвременния град локализируют югоизточния некропол. Неговият континуитет се проследява от последното десетилетие на I в. (от Нерва) до началото на V в. Гробовете от края на I в. до средата на III в. произхождат от квартал Въстани-

¹ Разкопани са три, една от които е от елинистическата епоха, а двете — от II—III в. на н. е. (необнародвани); Д. Цончев, Стари селища, стр. 280.

² Б. Дякович, цит. съч.; Б. Филов, Шлемът-маска, стр. 148.

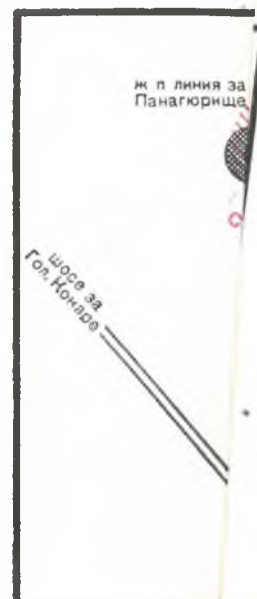
³ Б. Дякович, Находки из некропола, стр. 43—44. Тук се причислява и зиданият гроб, разкрит на ул. Марин Дринов в изкопите за канализация, както и гробовете с керемиди от ул. Кочо Цветаров (необнародвани).

⁴ Б. Дякович, цит. съч., стр. 51 сл. (гроб III).

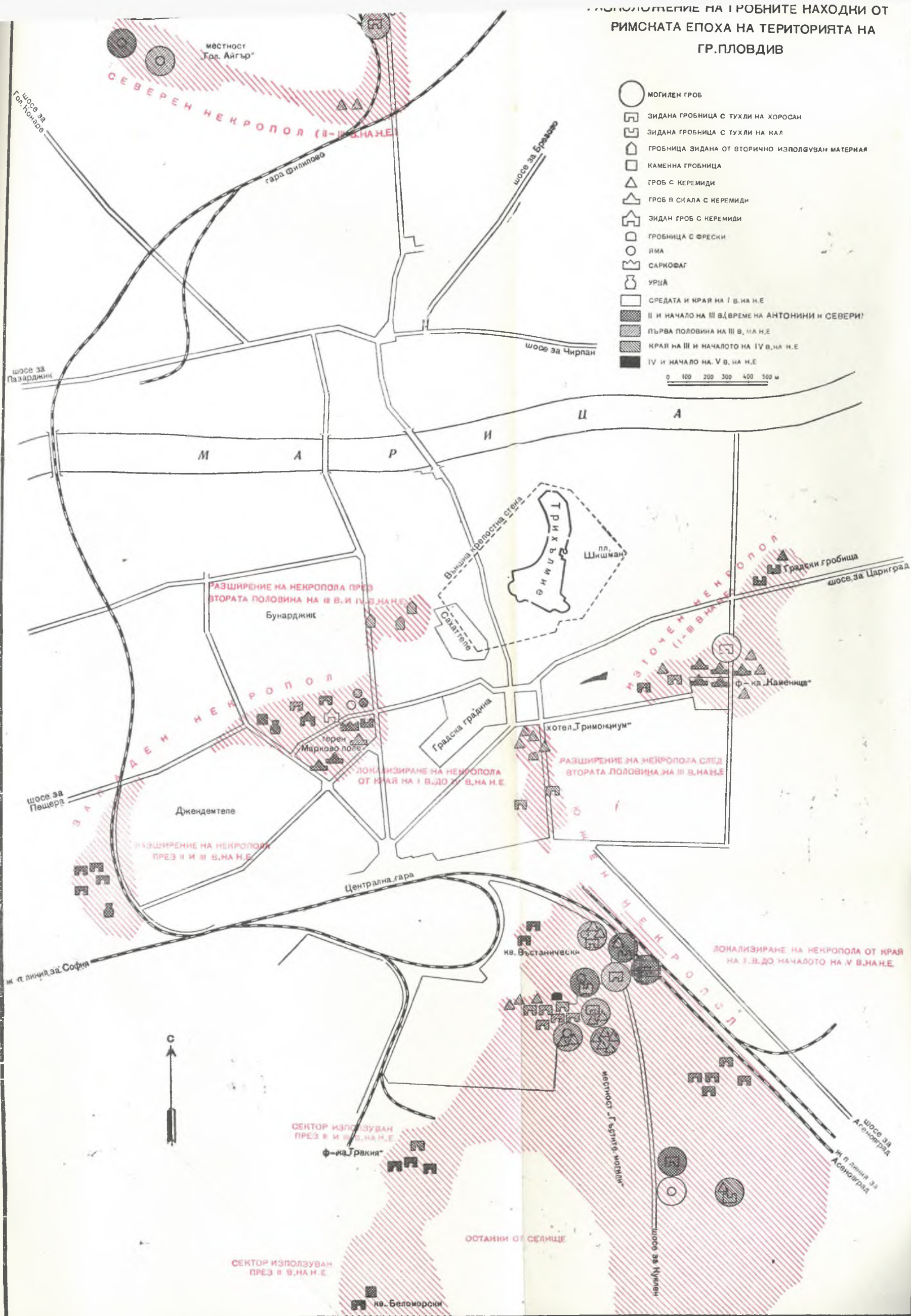
⁵ Д. Цончев, Приноси, стр. 101 сл.; ГПНМ, 1948, стр. 255 сл., обр. 34.

⁶ Д. Цончев, Новооткрити старини, стр. 214 сл.; така също и гробовете, разкрити на ул. Драговец в съседство с бул. Руски в изкопите за канализация през 1960 г. (необнародвани).

⁷ Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 121, заб. 1, го определя като отделен некропол, но „по-малък“. В случая различаването на „големи и малки“ некрополи е направено свободно, а не въз основа на някакъв съществен белег, изясняващ хронологията на находките.

РАСПОЛОЖЕНИЕ НА ГРОБНИТЕ НАХОДНИ ОТ
РИМСНАТА ЕПОХА НА ТЕРИТОРИЯТА НА
ГР.ПЛОВДИВ

Обр. 1. Карта на Пловдив с месторазположението на гробните находки от римската епоха
Fig. 1. Carte de Plovdiv avec l'emplacement des trouvailles funéraires de l'époque romaine

издигат
и по ш
На
източна
заемат

Гр
ните ме
Панагю
страни
Гробищ
Сахатте
Дженде
с тяхно
римската

Мо
находка
от дн.
околнос
кропол

Къ
склонов
Трихъл
значите
и хълм
отделни
от края
открива
края на
очертава
ните). П
пективни
рата по
разпрост
хълмове
хващане
на некро
„разраст

Нах
Неговия
лото на

¹ Ра
вани); Д.

² Б.

³ Б.

Дринов в

⁴ Б.

⁵ Д.

⁶ Д.

седство с

⁷ Д.

В случая
ствен бел

чески (старите квартали Лаута и Надежда), по шосето за с. Куклен, местността Гъстите могили, фабрика „Тракия“, включително и квартал Беломорски, където се очертават южните граници на некропола. Наблюдава се, че гробните съоръжения от края на III и началото на IV в., както и тези от IV и V в. не се разпростират до тази „граница“ на некропола, а достигат на юг до Гъстите могили близо до фабрика „Тракия.“ На север обаче те надминават площта, заета от находките от I—III в. в квартал Въстанически, и локализируют северния край на некропола при дн. хотел „Тримонциум“ и бул. Г. Димитров¹ над останките от жилищния квартал от I—III в. Тези „северни граници“, появили се през втората половина на III и началото на IV в.,² са били изоставени през късната античност, когато върху площта на некропола израснал нов квартал.³ Гробните находки от средата на IV до началото на V в. се разпростират по на юг в дн. квартал Въстанически.⁴

Гробните съоръжения, произхождащи северно от р. Марица — местността Големия Айгър по шосето за Левскиград и жп. линия за Панагюрище — определят северния некропол на Филипопол във II—III в.

И четирите некропола са съществували още в ранната римска епоха. С I в. се свързват източният, западният и югоизточният некропол. Като най-ранен се очертава източният (от средата на I в.), чиято продължителност е сравнително най-кратка. Обстоятелството, че в близост с гробните находки от периметъра на фабрика „Каменица“ и улиците Кочо Цветаров и Марин Дринов се откриват късноантични градежи и мозайки,⁵ ни дава основание да смятаме, че през късната античност некрополът е бил изоставен и градът се е разпрострял върху неговата площ. Останките от базилика, разкрити при дн. църква „Св. Петка“ и ул. Васил Хаджитанев,⁶ подкрепят това наблюдение. Югоизточно от Трихълмието — на площад Трапезица и ул. Братство — се локализира и голяма обществена баня от IV в., изградена върху разрушенията на по-стари антични постройки.⁷ Очевидно още преди IV в. тази източна част е била включена в топографските очертания на Филипопол. С II и началото на III в. се свързват архитектурните мраморни части от античната обществена сграда („храм на здравеносните божества“), локализирана при дн. площад Цар Шишман.⁸ Към същото време се отнасят и каменната настилка и стилобат, разкрити в източния край на площада и началото на ул. Изток.⁹ За израстването на значителен квартал източно от Трихълмието през II—III в. свидетелствуват и останките на антична постройка, открити на ул. Митрополит Панарет в изкопите за нова сграда.¹⁰ Югоизточно от площад Цар Шишман античният квартал трябва да е обхващал и площта, заета от дн. ул. Генерал Скобелев,¹¹ ул. Аспарух докъм ул. Трапезица. В неговата южна част се е включвала и площта при хотел „Тримонциум“, бул. Г. Димитров, ул. Крали Марко, ул. Леонардо да Винчи, откъдето ни са известни останки от жилища и уличната мрежа на Филипопол.¹²

¹ Н. Мавродинов, Гробницата от IV в. сл. Христа в Пловдив, стр. 21 сл.; Л. Ботушарова, Нови данни за Филипопол, стр. 127.

² Единични гробни находки, разкрити от 1957 г. насам по бул. Г. Димитров в посока на дн. Сточна гара, свидетелствуват за разрастването на некропола от квартал Въстанически по на север.

³ Л. Ботушарова, цит. съч., стр. 126 сл.

⁴ Д. Цончев, Трако-римският некропол, стр. 140 сл.

⁵ Л. Ботушарова, Улици на Филипопол, стр. 69 сл.

⁶ Д. Цончев, Новооткрити старини, стр. 219: на 15 м. източно от базиликата се е попаднало и на каменна настилка, която Цончев смята за част от площад.

⁷ Д. Цончев, Римска баня в източната част на Пловдив, ГПНМ, II, 1950, стр. 137 сл.; банята е била пре-
правяна и през V в., стр. 144 сл.

⁸ Б. Дякович, Фриза на здравеносните божества на Тракия, ГПНБМ, 1921, стр. 127; Т. Герасимов, Храм на Дионис върху една монета на Филипопол, РП, IV, 1949, стр. 189; Д. Цончев, Принос към проучването на римската архитектура в Южна България, ГМПО, II, 1956, стр. 152 сл., 144.

⁹ ГПНМ, I, 1948, стр. 185 сл.

¹⁰ Наблюденията се извършиха през 1960 г.

¹¹ В изкопите на улицата е намерена през 1957 г. мраморна база *in situ*. Народен археологически музей — Пловдив, инв. № 4034.

¹² Л. Ботушарова, Нови данни за Филипопол, стр. 111 сл.; същата, Улици на Филипопол, стр. 79 сл.

Разпростирането на Филипопол на изток проличава и от разположението на западния некропол. Докато находките от втората половина на III и началото на IV в. се откриват по северозападните склонове на Сахаттепе, т. е. по-близо до Трихълмието, тези от времето на Антонините се разпространяват отатък Джендемтепе. Обхващането на сравнително най-обширно пространство от западния некропол през II и началото на III в. съответствува и на месторазположението на самия Филипопол. Днешната Градска градина¹ и югозападният край на бул. Руски² са принадлежали към застроената част на града. Разрастването на Филипопол на запад е вървяло в посока югозапад, а на некропола — в посока северозапад. В случая хълмът³ на Аполон Кендрисийски се локализира извън чертата на града, всред западния некропол.

Очевидно през II—III в. Филипопол е обхващал в низината обширна площ, която е опасвала Трихълмието от изток, юг и югозапад. На изток нейните граници се маркират от източния некропол, а на югозапад — от западния некропол, и то от неговата югозападна част (от Бунарджика в посока на Джендемтепе), където се разполагат гробните находки от II—III в. Изглежда, че тази част в низината е израснала във връзка с главния римски път в Тракия⁴ и акведука,⁵ чиито следи се откриват при югозападните подножия на Джендемтепе. Разпростирането на града на юг в низината през II—III в. трябва да не е достигнало очертанията на южния некропол от времето на Антонините и Северите, тъй като с гробните находки тук се локализируют и следите на отделно антично селище.⁶ Липсата на археологически данни за връзка между това селище и града до Трихълмието ни дава основание да считаме, че се касае за предградие на Филипопол. Такъв е случаят и с месторазположението на гробните находки северно от гара Филипово, които се откриват всред следите на старо селище.⁷

Разположението на гробните находки от III—IV в. посочва, че топографските очертания на Филипопол през това време се значително изменили. Появата на гробове по Сахаттепе и върху разрушените останки от жилищен квартал южно от Трихълмието маркират едно „придвижване“ към Трихълмието, и то от югозападна посока. На изток от Трихълмието обаче се наблюдава ново разрастване в низината и съживяване на кварталите. В случая разпростирането достига по на югоизток от очертанията на източния некропол (от I в. — III в.) и значително по на юг, в посока на дн. квартал Въстанически. Локализирането на гробни съоръжения от края на IV в. в дн. квартал Въстанически (ул. Шар планина) ни дава основание да приемем, че през късната античност на юг Филипопол е достигнал тези топографски очертания.

¹ Д. Цончев, Новооткрити старини, стр. 219: през 1959 г. в Градската градина се попадна на сграда от тухлена зидария с червен хоросан (размери на тухлите 36/36/4 см.)

² На бул. Руски през 1960 г. в изкопите за канализация се попадна на основите на антична сграда, чийто западен ъгъл достигаше до входа на жилищната сграда № 92. От тук произхождат мраморните капители (Народен археологически музей — Пловдив, инв. № 1120—1124).

³ Д. Цончев, Приноси, стр. 22 сл.; Т. Герасимов, Монета на град Филипопол с изображение на един от хълмовете му, ГПНБМ (1937—1938), стр. 162 сл.

⁴ Д. Цончев, Римският път Philippopolis — Tugugerum — Bessapara, ГПНМ, II, 1950, стр. 69 сл.

⁵ Д. Цончев, Приноси, стр. 77 сл.

⁶ Д. Цончев, Стари селища, стр. 271 сл.

⁷ При проучването на могиления некропол в местността Големия Айгър през 1952 г. се установи, че следите от селище се откриват западно от могилите. Според намерената керамика селището може да се свърже с II—III в.

DES DONNÉES TOPOGRAPHIQUES SUR LA VILLE DE PHILIPPOLIS DE L'ÉPOQUE ROMAINE D'APRÈS LES TROUVAILLES FUNÉRAIRES

L. BOTUŠAROVA

(Résumé)

L'auteur fait un vaste tour d'horizon des trouvailles funéraires mises au jour jusqu'ici au cours des fouilles dans les limites de l'actuel Plovdiv. Ces objets appartiennent aux nécropoles de l'antique Philippopolis. La mise en évidence de leurs rapports dans le temps avec les autres données archéologiques a permis de localiser le site antique et d'étudier son évolution topographique à l'époque romaine.

Les tombes sont plates ou tumulaires. On a tâché de dater l'inventaire funéraire très complexe et de faire ressortir la chronologie des différentes sépultures d'après l'état dans lequel elles se présentent. Il convient de signaler que les tombes plates, à l'exception des urnes et des sarcophages, voisinent avec les trouvailles tumulaires et présentent un synchronisme dans la technique constructive et le mobilier funéraire.

Les différences dans l'aspect des tombes sont dues à l'emploi de matériaux de construction différents. Ceux-ci montrent par ailleurs quelle était la situation économique de la population qui édifiait et utilisait ces constructions funéraires.

Le grand nombre de sépultures en maçonnerie datent de l'époque des Antonins et des Sévères. La présence de tuiles qui couvraient les tombes dès le IIe s. témoigne que l'on cherchait des matériaux de construction facilement accessibles, ce qui ne les empêchait nullement d'être solides. La substitution de la pierre à la brique et l'utilisation de crampons en fer démontrent un essor économique à la fin du IIe et au début du IIIe s. D'autre part, l'emploi d'un matériau de fortune prouve qu'un certain déclin était survenu vraisemblablement après les incursions des Goths, époque où les tombes en maçonnerie sont peu à peu remplacées par des tombes ordinaires en tuiles. Depuis la première moitié du IVe s., parallèlement aux tombes à tuiles, les tombes en maçonnerie apparaissent de nouveau mais la plupart ont des murs peints. D'une manière générale, la construction des tombes tumulaires dénote un certain respect des traditions anciennes chez la population locale à l'époque préromaine.

Les trouvailles funéraires des limites de l'actuel Plovdiv s'étendent aux quatre points cardinaux. Considérées par rapport aux trois collines, on distingue les différentes nécropoles de Philippopolis à l'époque romaine. La continuité historique de la nécropole orientale se poursuit du Ier au IIIe s. Il semble que dès le IVe s. un quartier important grandissait à l'est des trois collines. Celui-ci comprenait l'actuelle rue Général Skobelev, la rue Asparuh jusqu'à la rue Trapesica; du côté sud, il devait aboutir à l'actuel hôtel Trimontium, le boulevard G. Dimitrov jusqu'à la rue Léonard de Vinci. Les trouvailles du „Bunardjik“ et du Markovo tépé, ainsi que celles de Djendem tépé délimitent la nécropole occidentale du Ier — IIIe s. Celles-ci s'étendent dans la deuxième moitié du IIIe et IVe s. jusque sur le versant nord-ouest du Sahat tépé, ce qui indique un mouvement de la nécropole vers l'est qui se rapprochait des trois collines et correspond à l'expansion de la ville qui commence dès lors à pousser de plus en plus vers l'est. L'augmentation, ainsi que la diminution des espaces habités de Philippopolis du Ier — Ve s. est mise en évidence par la place qu'occupaient les objets découverts dans la nécropole sud-est. L'extension des tombes vers l'actuel quartier „Vastaniceski“, sur la route qui mène au village de Kuklen jusqu'à l'actuel quartier „Belomorski“ se rapporte à la fin du Ier s. jusqu'au milieu du IIIe s., alors que les tombes du IIIe et du début au IVe s. n'arrivent au sud que jusqu'aux collines de la fabrique Trakia, mais couvrent en nord des quartiers abandonnés, dont on peut apercevoir les vestiges de nos jours encore près de l'hôtel Trimontium. On constate une nouvelle poussée hors de ces limites depuis le milieu du IVe s. jusqu'au début du Ve s.

Il est évident qu'au IIe — IIIe s. Philippopolis englobait de vastes étendues des terres basses situées à l'est, au sud et au sud-ouest des „trois collines“. La grande voie romaine qui comman-

dait la Thrace, et l'aqueduc dont les vestiges subsistent à l'heure actuelle au sud-ouest aux pieds de Djendem tépé doivent vraisemblablement être reliés à l'agrandissement des quartiers de la ville qui se dessinait en dehors des „trois collines“.

La disposition des trouvailles du IIIe — IVe s. sur les parties démolies du quartier au sud des „trois collines“ et l'inclusion du Sahat tépé dans la nécropole occidentale indiquent un „mouvement“ vers les „trois collines“. La localisation des tombes du quartier „Vastaničeski“ à la fin du IVe s. nous permet de conclure que dans l'Antiquité tardive le tracé topographique de Philipopolis arrivait au sud jusqu'à cette limite.

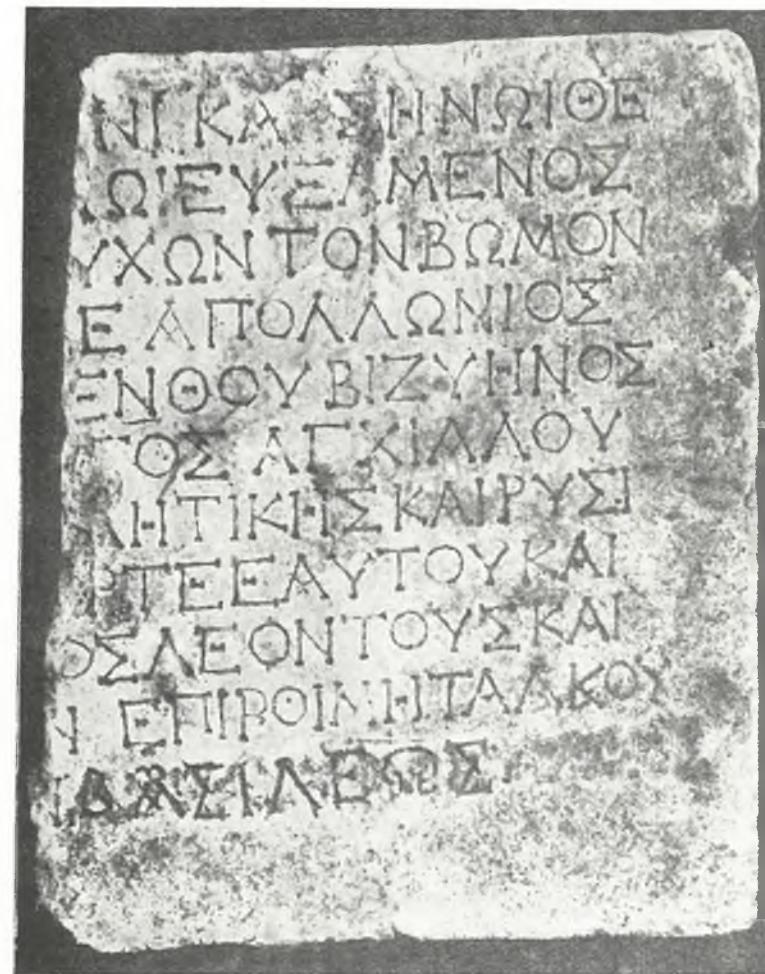
НОВ НАДПИС НА СТРАТЕГА АПОЛОНИЙ ЕПТАЙКЕНТ

Люба Огненова и Михаил Лазаров

През 1936 г. на 3 км северозападно от Бургас, в с. Атанасово (сега квартал Изгрев — Бургас), в двора на Костадин Николов случайно е била открита мраморна плоча с гръцки надпис. Паметникът обаче е останал неизвестен до октомври 1960 г., когато е бил прибран в Народния музей — Бургас.

Върху гладката повърхност на плочата е издълбан надпис в 11 реда (обр. 1). Плочата е висока 50 см и дебела 7—8 см, отчупена почти отвесно от лявата страна. В сегашното състояние тя е широка горе 37 см и долу 40 см. Поради отчупването на лявата част от плочата е загубена и лявата страна на надписа.

Върху трите запазени страни — горната, долната и дясната — има по едно правоъгълно легло за клин (обр. 2 и 3). Леглото от горната страна, 2/1,5 см, отстои на 2,5 см от лявата страна на плочата и на 9,5 см от десния горен ъгъл. От правоъгълното легло на скобата по посока на опаката страна на плочата тръгва плитък жлеб, широк 1,5—1,2 см, в който е минавала извитата част на скобата (обр. 2). Подобен жлеб се забелязва и при леглото на долната страна, което има същите размери, но отстои на 2 см от лицето на плочата и на 5,5 см от долния десен ъгъл. Леглото за клин от дясната страна с размери 2,5/2 см отстои на 4 см от лицето на плочата и на 8,5 см

Обр. 1. Мраморна плоча с надписа на стратега Аполоний Ептайкент, от Бургас

Fig. 1. Plaque en marbre avec l'inscription du stratège Apollonius Eptaikentos trouvée à Burgas

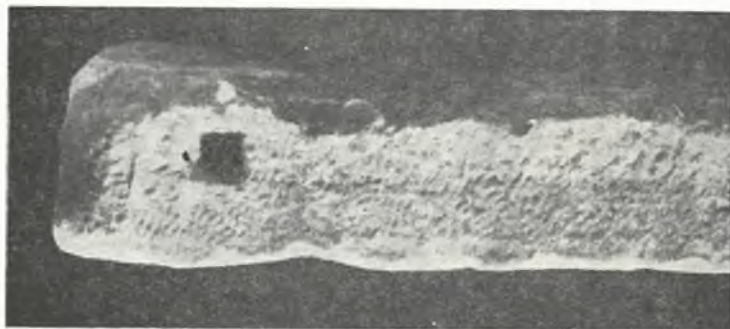
от горния десен ъгъл. За разлика от предишните при него няма жлеб, а в самото легло е запазено оловото, с което е била споена скобата (обр. 3).

Явно е, че надписът е бил прикрепен към други каменни блокове. От текста се установява, че плочата е била вградена в жертвеник и че тя е служела за челна част на този жертвеник.

Надписното поле отстои на 2,5 см от горния ръб на плочата, на около 8 см от десния и на 8 см от долния. Броят на липсващите букви от отчупената лява страна може да се въз-

Обр. 2. Горна страна от плочата с надпис от Бургас
Fig. 2. Partie supérieure de la plaque avec l'inscription de Bourgas

Обр. 3. Дясната страна на плочата с надпис от Бургас
Fig. 3. Côté droit de l'inscription

станови благодарение на почти равномерното разпределение на буквите по цялото надписно поле и с разчитането и допълването на името и титлата на дарителя Аполоний Ептайкент, което се улеснява с помощта на надписите от Виза,¹ от Разград² и от Мангриотиса.³ Установява се, че липсват по 6 букви от всеки ред, а от 10 и 11 ред — по 5. Това ни дава възможност да си представим първоначалните размери на плочата, като добавим към сегашните още толкова, колкото е необходимо за буквите и гладкото странично поле. Плочата е била несъмнено първоначално висока 50 см и широка 60 см.

Буквите са високи 2,5 см, а междуредието 1,1—1,2 см. Думата от последния ред — *βασιλεύς* — е написана с по-едри букви, високи 3 см, върху изчукан текст. Надписът е ясен и четлив, без лигатури. В дателния падеж има *adscriptum*.

Допълнен, надписът от Бургас се чете:

¹ Hasluck, BSA, XII, 1905—1906, стр. 175; G. Mihailov, *Inscriptioes graecae in Bulgaria repertae* (IGBulg), II, № 743 и цитираната там литература.

² Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград, Сборник Г. И. Кацаров, II, ИАИ, XIX, 1955, стр. 167—175.

³ IGBulg, № 743, E. Kalinka, OJh 22, 1926, стр. 12, № 22.

Ἀπόλλω]νι Κα[ρ]σηνῶι θε-
 ῶι εὐβο]λῶι εὐ-άμενος
 καὶ ἐπι]υχῶν τὸν βομὸν
 ἀνέθηκε Ἀπολλώνιος
 5 Ἐπτακ]ένθου Βιζυηνός
 στρατη]γός Ἀρχιάλου
 καὶ Σε]λητικῆς καὶ Ῥυσι-
 κῆς ἐπέ]ρ τε ἑαυτοῦ καὶ
 γυναικ]ὸς Λεοντοῦς καὶ
 10 τέκνω]ν ἐπὶ Ῥοιητάλμου
 Θρακῶ]ν βασιλέως

Особености на буквите: *Α* с пречупена хаста, *Β* с неравни извити части — долната по-голяма, *Η* с къса напречна хаста, недостигаща страничните, *Θ* с къса черта, *Κ* с по-къси коси хаста, *Ξ* с успоредни хаста, *Ο* по-малка от останалите букви, *Γ* с неравни хаста и издаваща

Обр. 4. Естампаж на последния ред на надписа от Бургас
 Fig. 4. Estampage du dernier rang de l'inscription

се надясно горна хаста; *Σ* с успоредна долна и горна хаста. Буквите са ограничени по краищата с къси чертички. Буквата *Ω* на ред 11 е по-различна от тези на останалите редове, които имат формата на подкова.

Някои от буквите са изтрити. На ред 1 буквата *Ρ* от думата *Καρσηνῶι* личи слабо. Запозната е само дясната наклонена хаста от буквата *Α* на 2 и 7 ред. От първата буква на редове 5 (*Ε*), 10 и 11 (*Ν*) липсва първата вертикална хаста. От заличения текст под думата *βασιλέως* на ред 11 по-ясно се забелязват следните букви: *Δ* под *Β*, *Υ* под *Α* и следи от изчукана буква *Σ* в края на реда, докдето не достига вторично написаната дума. По запазените букви от заличения текст — двете начални и окончанието *Σ*, — както и от мястото, което остава за останалите, и съдържанието на надписа, може да се възстанови думата *Δυναστεύοντος* (обр. 4).

Надписът от Бургас свидетелствува за трети жертвеник, издигнат от стратега Аполоний Ептайкент. С този надпис са доизясняват двата по-стари надписа, намерени във Виза¹ и в Разград.² Същевременно се придобиват нови данни за известния висш чиновник на Реметалк II.

Жертвеникът от Бургас, както и този от Виза, е издигнат в чест на Аполон. Паметникът от Виза е посветен на Аполон Пактиенейски,³ а този от Бургас на Аполон Карсенски. Епитетът на Аполон, който срещаме върху надписа от Бургас, досега не беше известен в Тракия. Почти същият епитет — *Καρσηνός* — е даден на Зевс върху един надпис от Пафлагония.⁴ Както надписът от Пафлагония, така и този от Бургас несъмнено произхождат от някое селище или местност, наречена *Κάρσος*, *Καρσῶ*, *Καρσις* или *Καρζας*.⁵

¹ Haslук, цит. съч., стр. 175; IGBulg, № 743.

² Т. Иванов, цит. съч., стр. 167—175; IGBulg, № 743.

³ Haslук, цит. съч., стр. 175; IGBulg, № 743.

⁴ A. Legrand, Inscriptions de la Paphlagonie, BCH, XXI, 1897, стр. 98, № 12; D. Detschev, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1952, стр. 229.

⁵ *Κάρσος* или *Καρσῶ* се е наричал един град в Малка Скития, при днешно Хърсово (D. Detschev, цит. съч., стр. 233). По-близо до Бургас, северно от Анхиало, се намирал градът Карсалеон (D. Detschev, цит. съч., стр. 232). Възможно е да съществува някаква връзка между това последно селище и епитета на Аполон Карсенски.

В надписа от Разград не се чете името на бога, в чест на когото е бил издигнат жертвеникът, но като се имат пред вид другите два случая, може да се предположи, че и той е бил издигнат в чест на Аполон, носещ епитета на някое близко светилище или местност. Възможно е името на божеството да е било написано върху някоя от другите плочи на жертвеника и затова не го виждаме върху плочата с надпис, която е достигнала до нас.¹

Интересно е да се отбележи, че името на дарителя е Аполоний и че той издига паметници в чест на бога Аполон, чието име носи.²

Докато в надписите от Виза и Разград не е споменат поводът за издигането на жертвениците, при нашия случай е казано, че жертвеникът се издига след измолена сполука. Това ни напомня за един друг съвременен паметник, издигнат в чест на всевишния бог от страна на Реметалк II и жена му Питодорида.³ И в надписа от този паметник е употребена формулата *εὐξίμενος καὶ ἐπιτυχόν*,⁴ която срещаме върху надписа от Бургас, само че е пояснен по-конкретно поводът — спасяване от опасността на въстанието на Колалетите.⁵ Тацит ни дава повече подробности за събитието, което е предизвикало издигането на паметника. Реметалк II бил спасен и освободен от обсадения от въстаниците Филипопол благодарение на навременната намеса на римляните. Въпреки че Аполоний Ептайкент е бил един от приближените хора на Реметалк II и е възможно и него, и семейството му да ги е застрашавала същата опасност, която е застрашавала Реметалк II и неговата жена, рисковано е да се предположи, че се касае за същия случай.

От особено значение е етническият прякор Визиец, с който е наречен Аполоний Ептайкент. При надписа от Разград тази част от плочата, където той би трябвало да стои, е отчупена, а при надписа от Виза са запазени само трите крайни букви *ιος*. Тези букви са допълнени при надписа от Виза с думата *γελόμενος*, свързана със следващата *στρατηγός*.⁶ Явно е, че както при надписа от Виза, така и при този от Разград⁷ ще трябва да се чете етническият прякор на Ептайкент *Βιζυηνός* вместо предложеното за двата надписа допълване *γελόμενος*. По това се установява, че стратегът Аполоний Ептайкент Визиеца е бил родом от столицата на астите Виза.⁸

Докато предишните два надписа имат по-официален текст, който ни осведомява за Реметалк II и роднинските връзки на династията на тракийските царе, надписът от Бургас има частен характер и ни дава повече данни за самия посветител — стратега Аполоний Ептайкент. От текста узнаваме, че жена му е носела гръцко име — *Λεοντώ*⁹ — и че по времето, когато е издигнал алтара, той е имал деца.

В надписа от Бургас Аполоний Ептайкент Визиеца е наречен стратег на Анхиало, Селетика и Рюсика. Запазените букви от името на втората стратегия и броят на буквите на ред 7 от надписа позволяват да се възстанови със сигурност името на стратегия Селетика¹⁰ и да се потвърди изказаното предположение, че втората стратегия в надписа от Разград е била Селетика.¹¹ Името на третата стратегия в надписа от Бургас — Рюсика — е засвидетелствувано по-рано само в надписа от Разград.¹² Редът, по който са дадени трите стратегии, е един и същ в двата надписа.

¹ Т. Иванов предполага, че името на божеството не е било споменато понеже жертвеникът е бил положен в светилището. Вж. Т. Иванов, цит. съч., стр. 175.

² Подобни случаи е събрал В. Бешевлиев в една своя непубликувана работа.

³ Е. Kalinka, цит. съч., стр. 42.

⁴ Е. Kalinka, цит. съч., стр. 125.

⁵ Пак там.

⁶ IGBulg. II, № 743 и в цитираната там публикация.

⁷ Надписът от Разград е допълнен по този от Виза. Вж. Т. Иванов, цит. съч., стр. 169.

⁸ D. Detschew, цит. съч., стр. 61.

⁹ W. Pape. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig, 1884, стр. 784; A. Fick. Die griechischen Personennamen, Göttingen, 1894, стр. 190.

¹⁰ За стратегия Селетика вж. D. Detschew, цит. съч., стр. 429; В. Бешевлиев, Един забравен надпис от Nicopolis ad Nestum, СпБАН, 70, 1945, стр. 204–205; Д. П. Димитров, За стратегите и някои градски територии в римска Тракия, ГНМ, VI, 1936, 124; Б. Геров, Северната граница на провинция Тракия, ИАИ, XVII, 1950, стр. 27.

¹¹ Т. Иванов, цит. съч., 173.

¹² IGBulg. II, стр. 155, № 743.

Както надписа от Бургас, така и този от Разград е бил издигнат по времето, когато Реметалк II е бил само династ. И върху двата надписа поправката или по-точно подменянето на титлата на Реметалк II е станало по-късно и по-всяка вероятност едновременно върху двата — по времето, когато Реметалк II бил наречен василевс.

По местонамирането може да се съди, че надписът от Бургас е бил издигнат в стратегия Селетика.¹ Ако имената на стратегиите са споменати в надписите по реда, по който ги е получавал стратегът Аполоний Ептайкент, то трябва да се допусне, че първоначално той е получил Анхиало, след това Селетика и накрая Рюсика. От това би следвало, че надписите са били издигнати след получаването на третата стратегия — Рюсика. А ако се приеме, че с получаването на всяка нова стратегия той престава да управлява предишната, тогава се достига до извода, че стратегът на Рюсика издигнал алтари в стратегии, които той е управлявал някога и които в момента, когато ги е издигал, са били управлявани от друг. Съпоставяйки тези разсъждения, не може да не се достигне до извода, че Аполоний Ептайкент е управлявал едновременно и трите стратегии, които получил последователно по реда, по който са посочени в двата надписа. Надписите от Разград и Бургас дават един принос за неразрешения въпрос, дали един стратег последователно или едновременно е управлявал повече стратегии.²

Първият известен жертвеник, издигнат от Аполоний Ептайкент, е намерен в неговия роден град Виза.³ В текста върху жертвеника Реметалк II е наречен династ, а Аполоний Ептайкент е стратег само „на земите около Анхиало“⁴. Явно е, че този паметник е по-стар от жертвениците от Бургас и Разград. Виза се е намирала в стратегия Астика и в случая Аполоний е издигнал паметник в един град, който не е влизал в управлявана от него стратегия, обаче при този случай обяснението е просто. Виза е била неговият роден град. Интересно е обаче да се отбележи, че докато върху надписите от Бургас и Разград титлата на Реметалк II е поправена и от династ той е наречен василевс, в надписа от Виза няма поправка и титлата династ е запазена. Дали обяснението на това явление не трябва да се търси в подялбата на Тракия и преминаването на някои земи от Реметалк II в ръцете на децата на Котис или по-точно на римския представител — настойника на малолетните наследници на Котис? Дали когато Реметалк е бил обявен василевс, стратегия Астика е минала в ръцете на римския наместник?

Надписът на Аполоний Ептайкент от Виза свидетелствува, че Виза (а оттам и стратегия Астика) е била подвластна на Реметалк II, когато той се наричал династ — след 19 г.

Р. Вулпе е установил, че според тракийските традиции наследственото право се предава на най-възрастния мъж в семейството. Законният наследник на тракийските царе след 19 г. би трябвало да бъде Реметалк II.⁵ Той би трябвало да се назовава василевс, след като загинали двамата по-стари претенденти, които си оспорвали взаимно това право — от една страна, неговият братовчед и чичо Котис, поддържан от римляните, и, от друга, неговият баща Рескупорис. Би могло по-скоро да се предположи, че Рескупорис се е нарекъл династ, за да не дразни римляните, които се опитали да въведат прякото наследство от баща на син и поддържали децата на Котис, отколкото да се допусне, че в даден момент Реметалк е пренебрегнал становището на римляните и самоволно се провъзгласил василевс или пък че в първите години на неговото управление баща му Рескупорис е бил още жив в Александрия.⁶

¹ I GBulg, стр. 155, № 743.

² В. Бешевлиев, Участието на траките в обществения живот на провинция Тракия, ИИИ, 1—2, 1951, стр. 218—219.

³ Hasluk, цит. съч., стр. 175.

⁴ Пак там, стр. 175.

⁵ R. Vulpe, La Succession des rois odryses, Istros, II, 1934, стр. 1—6.

⁶ Не може да се каже точно колко време след заточаването му е бил убит. Tacit., Ann., III, 67; Г. И. Кацаров, Д. Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 275.

Надписите от Разград и Бургас показват, че в даден момент съображенията, които не позволявали на Реметалк да вземе полагаемата му се титла, били превъзможнати. Може това да се е дължало на спечеленото благоволение на римляните, както вече е изтъкнато по повод на надписа от Разград.¹ Обаче изглежда, че този момент не е настъпил по време на въстанието на Койлалетите — 21 г., както е казано за надписа от Разград,² а по-късно.³ Съобщеното от Тацит събитие, че римляните спасили Реметалк при Филипопол и че в случая те му направили услуга, а не обратно, не може да се приеме за достатъчно убедителен повод, за да отстъпят римляните и признаят Реметалк за василевс. По-вероятно е това да е станало по-късно, когато те се намирали в затруднено положение и Реметалк им помогнал, може би към 26 г., когато тракийските племена започнали да се бунтуват срещу набирането на войници.⁴ Така че може да се предположи, че стратегът на Анхиало, Селетика и Рюсика Аполоний Ептайкент Визиеца, доверен човек на Реметалк II, издигнал алтари в стратегиите Анхиало и Селетика към 21 г. и е поправил титлата на владетеля и го е назовал василевс около 26 г.

UNE NOUVELLE INSCRIPTION DU STRATÈGE APOLLONIUS EPTAIKENTOS

L. OGNÉNOVA ET M. LAZAROV

(Résumé)

Cette étude porte sur la publication d'un nouveau monument épigraphique se trouvant actuellement au Musée de Burgas découvert dans les environs de cette ville. Il s'agit d'une plaque de marbre — la partie frontale d'un autel dont le côté droit conserve une inscription en langue grecque en bon état, comportant 11 rangs. Les dimensions de la plaque sont les suivantes: hauteur 50 cm, épaisseur 7—8 cm, largeur actuelle 37—40 cm. Hauteur des lettres 2,5 cm et du dernier mot du dernier rang gravé sur le lexte taillé — 3 cm. Cette inscription complétée est la suivante :

Ἀπόλλωνι Κα[ρ]σηνῶι θε-
ῶι εὐβο[λίῳι] εὐζάμενος
καὶ ἐπι[υχῶν] τὸν βωμὸν
ἀνέθηκε Ἀπολλώνιος
Ἐπτακ[ένθου] Βιζυηνὸς
στρατη[γὸς] Ἀγχιάλου
καὶ Σελ[ητικῆς] καὶ Ῥυσι-
κῆς ὑπέρ[ο] τε ἑαυτοῦ καὶ
γυναικ[ὸς] Λεοντοῦς καὶ
τέκνω[ν] ἐπὶ Ῥοιμηταίων
Θρακῶ[ν] βασιλέως

L'inscription de Burgas atteste l'existence d'un troisième autel élevé par Apollonius Eptai Kentos, le stratège thrace connu déjà par les inscriptions de Byzié et de Razgrad. Les auteurs appor-

¹ Т. Иванов, цит. съч., стр. 172.

² Пак там, стр. 172.

³ Трябва да се отбележи също, че в надписа от Мангриотиса, издигнат непосредствено след въстанието на Койлалетите, към името на Реметалк не е добавена никаква титла. Ако той беше придобил титлата василевс по този повод, по всяка вероятност щеше да ознаменува и това събитие и да си напише титлата.

⁴ Tacit, цит. съч., IV, 46; Г. И. Кацаров — Д. Дечев, цит. съч., стр. 276.

tent certaines précisions sur ces deux inscriptions qui fournissent de nouvelles données sur ce haut dignitaire de Remetalk II.

L'autel de Burgas, ainsi que celui de Byzié, a été élevé en l'honneur du dieu Apollon. Le nom du dieu est accompagné de l'épithète locale Pactienos dans l'inscription de Byzié et de Carsenos dans celle de Burgas. Il est permis de supposer que l'autel de Razgrad était également consacré à Apollon et portait le nom d'un sanctuaire ou d'une localité des environs immédiats et la dédicace devait être gravée sur une autre plaque de l'autel qui n'est pas parvenue] jusqu'à nous.

Le monument de Burgas nous fait connaître l'origine ethnique du stratège — celui-ci était né à Byzié — capitale des Astes. On doit lire ce même surnom ethnique dans l'inscription de Byzié et de Razgrad au lieu du mot complet *γερόμενος*. L'inscription de Burgas, contrairement aux précédentes, a un caractère plutôt privé. On apprend ainsi que la femme du stratège portait le nom grec de *Λεοντό* et que celui-ci avait à cette époque des enfants.

Apollonius Eptakentos de Byzié y est cité comme stratège d'Anhialo, Selletica et Rusica, tout comme sur les autels de Burgas — territoire du stratège d'Anhialo — sur celui de Razgrad — territoire du stratège de Selletica. Sur ces deux monuments Remetalk II est mentionné premièrement sous le nom de dinaste et ensuite sous celui de basileus. Les noms de stratégies sont sans nul doute mentionnés aussi sur les deux inscriptions dans le même ordre où les charges avaient été conférées. Les inscriptions ont été érigées après l'obtention de la troisième stratégie — Rusica. À juger des inscriptions de Burgas et de Razgrad, il résulte qu'Apollonius Eptakentos gouvernait en même temps les trois stratégies qui lui avaient été confiées successivement. Il nous semble que ce fait vient apporter une certaine lumière sur problème non résolu jusqu'ici, à savoir si le stratège gouvernait successivement ou en même temps plusieurs stratégies.

Il convient de relever un fait particulièrement important le titre rectifié de Remetalk II sur les autels de Razgrad et Burgas. R. Vulpe a établi que, conformément aux traditions thraces, le droit de succession était transmis au descendant mâle le plus âgé de la famille. L'héritier légal des rois thraces après l'année 19 devait être Remetalk II. Celui-ci cependant ne prit pas possession de son titre immédiatement, mais au bout d'un certain temps lorsqu'il semble que les circonstances qui l'avaient empêché de le faire jusque là avaient changé.

L'inscription de Burgas peut être datée de l'année 21; c'est à cette époque qu'il convient d'attribuer aussi l'autel de la stratégie d'Anhialo (mis au jour à Burgas) et celle de Selletica mis au jour à Razgrad. Le changement du titre du souverain a peut-être eu lieu vers l'année 26.

EPIGRAPHICA

Georgi Mihailov

1. *Apollonia-Sozopol*.¹ Le monument provient de la nécropole près de la localité Markulevo kladenče, actuellement conservé chez Raško Miligarov à Sozopol. A cette même place on a détruit un tombeau construit en calcaire, auquel évidemment appartient notre monument.

Stèle en calcaire, ornée de quatre acrotères; entre les deux acrotères de devant un ornement en forme de cœur renversé au-dessous des acrotères méandre peint en relief; aux deux parties latérales une branche de laurier peinte. La stèle se termine par une dent pour entrer dans la base, qui actuellement est perdue. H. 0.62, l. 0.285, ép. 0.12, lettres 0.02 m. Réglage très léger. *Fig. 1.*

Πλησιδης
Ἐκαταίο.

Beau travail, fin du Ve — début du IVe siècle avant notre ère.

2—4. *Apollonia-Sozopol*. Des chercheurs de trésor sont détruit un tombeau construit de blocs en calcaire sur la colline, qui s'élève tout près des caves de l'entreprise commerciale „Vinprom“ et de la route de Burgas. Parmi les pierres, qu'ils ont jetées par terre en désordre, j'ai trouvé l'inscription n. 2 et l'ai faite transporter au musée local, qui se trouve dans l'église Sv. Kiril i Metodi. Plus tard on a trouvé à la même place deux autres stèles, n. 3 et 4, qui sont conservées actuellement au même musée. On prétend qu'il y avait deux tombeaux — ce qui serait très normal, — mais ayant visité l'année suivante la place, je n'ai pas pu le constater.

2. Stèle en calcaire poreux, dont l'angle droit supérieur est cassé. H. 0.55, l. 0.26, ép. 0.135, lettres 0.03 m. Les lettres ont été peintes en rouge. *Fig. 2.*

Ἐπιμ...(.)
Δήμων[ος].

L'inscription appartient au IVe, sinon au Ve siècle avant notre ère.

3. Stèle en marbre à fronton et acrotères, mutilée en bas. H. 0.66, l. 0.36, ép. 0.09, lettres 0.02—0.025 m. *Fig. 3.*

Ἀπολλῶς
Ἡφαιστίο.

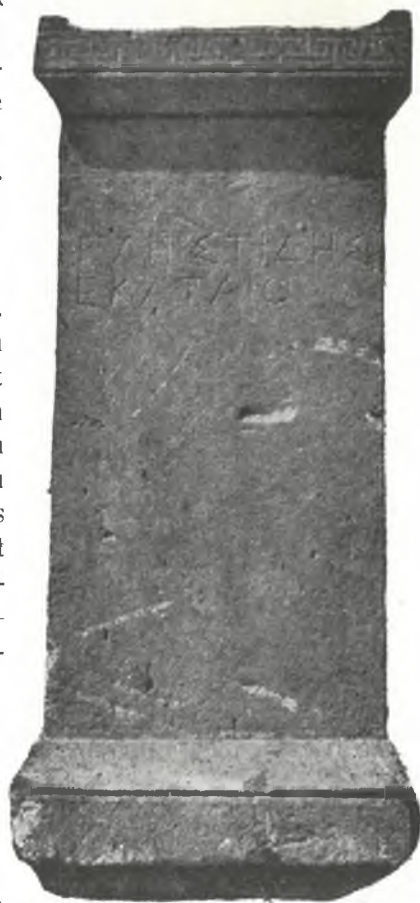

Fig. 1. Inscription funéraire d'Apollonia

Обр. 1. Надгробен надпис
от Созопол

¹ Au promontoire Hristos, les ouvriers, qui construisaient la nouvelle route pour la localité Kavacite, ont trouvé une épigramme, à laquelle je vais consacrer une étude à part. Le monument est conservé au Musée de Sozopol.

La fin du Ve — le début du IVe siècle avant notre ère.

4. Stèle en calcaire poreux. H. 0.69, l. 0.32, ép. 0.013, lettres 0.025—0.03 m. Fig. 4.

**Ἀθήναιος*

**Ἀλπάλεο*.

La fin du Ve — le début du IVe siècle avant notre ère. Notre inscription nous offre le nom *Ἀλπάλης*, connu jusqu'à présent sous sa forme féminine *Ἀλπάλη*. Il n'est attesté qu'à Apollonia et à Ephèse: *Ἀλπάλη Ἀνθεστηρίο*, IGBulg. 1, n. 422 (V^e—IVe s. av. n. ère) et *Ἀλπάλης τῆς Πυθοδώρο*,

Fig. 2. Inscription funéraire d'Apollonia
Обр. 2. Надгробен надпис от Созопол

Fig. 3. Inscription funéraire d'Apollonia
Обр. 3. Надгробен надпис от Созопол

Arch. Bbl. 30, 1937, 194 n. 1 (Ve s. av. n. ère), cf. J. et L. Robert, Bull. ép. 1950, n. 141 et L. Robert, Rev. phil. 1955, 233.

5. *Apollonia-Sozopol*. Le monument est exhumé (à une profondeur de 25 cm) dans la cour de Petko Kirjakov Stojanov dans le nouveau quartier Harmanite, qui est situé hors de la péninsule d'Apollonia antique. Actuellement il se trouve chez le propriétaire.

Stèle de marbre, au sommet un fronton, dans lequel est gravé d'une façon primitive un ornement (rosette?), en dessous du fronton deux couronnes non moins grossièrement exécutées, ce qui fait un contraste avec les lettres de forme assez belle. H. 0.78, l. 0.36, ép. 0.05, lettres 0.02 m. Réglage léger. Fig. 5.

Au-dessus des couronnes:

**Ὁ δῆμος, χαῖρε*.

En dessous des couronnes:

Λικίνιος Λουκίου

Λούκιος Λουκίου

**Ἀθηναῖς Γύκωνος (sic)*

γυνή δὲ Λουκίου.

Licinius L. f. et Lucius L. f. sont frères.

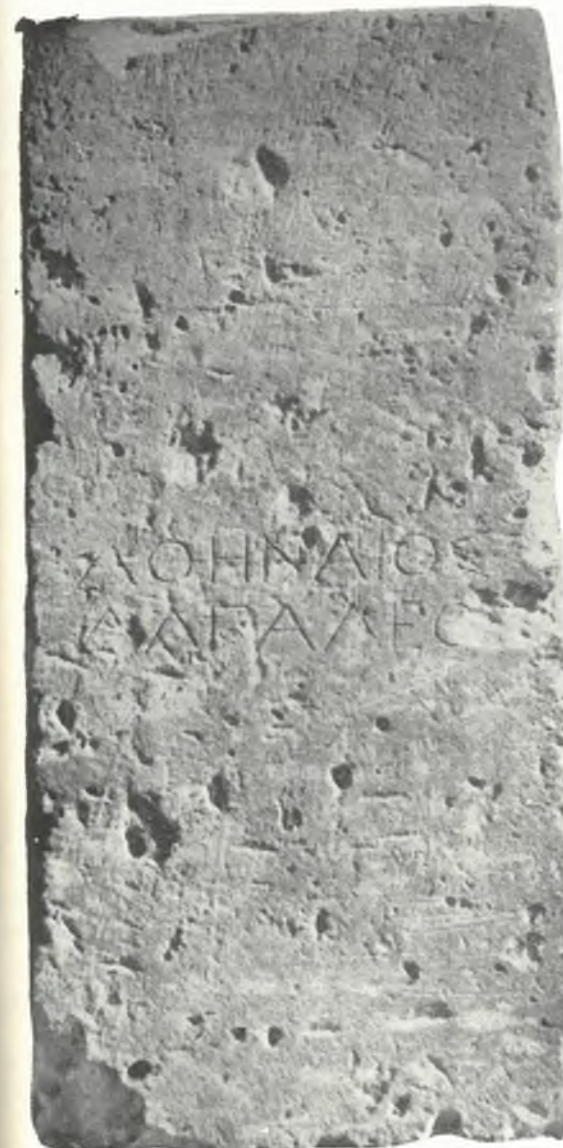

Fig. 4. Inscription funéraire d'Apollonia
Обр. 4. Надгробен надпис от Созопол

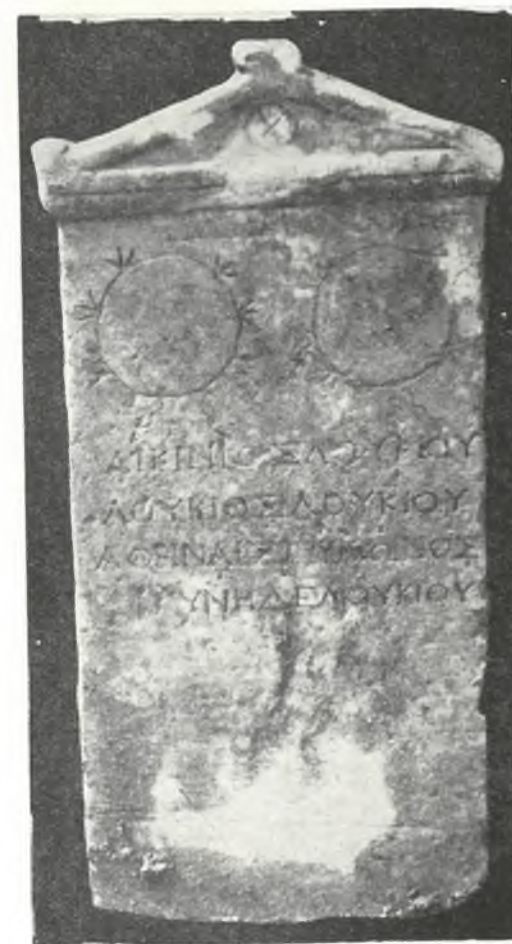

Fig. 5. Inscription honorifique d'Apollonia
Обр. 5. Почетен надпис от Созопол

6. *Apollonia-Sozopol*. Le monument se trouvait encastré dans le mur d'une maison, qu'on a démolie, dans le nouveau quartier Harmanite situé hors de la péninsule d'Apollonia antique. Je l'ai fait transporter au musée local.

Angle supérieur d'une plaque votive, h. 0.29, l. 0.27, ép. 0.13 m, avec un relief de Zeus, dont il ne subsiste que la partie supérieure. Le dieu est représenté debout, de face, l'avant bras droit est cassé (la main tenait la patère), le bras g. est levé, la main tenant le scèptre. Le manteau,

qui ne couvre que l'épaule g., laisse la poitrine découverte. Le relief est assez endommagé, surtout la tête — le visage est entièrement détruit. Zeus n'a pas été seul: à gauche Héra a été probablement représentée. Fig. 6.

7—10. *Apollonia-Sozopol*. En 1958 des ouvriers qui travaillaient à l'élargissement de la route de Burgas ont découvert tout près des caves de l'entreprise commerciale „Vinprom“ quatre stèles.

Fig. 6. Relief votif d'Apollonia
Обр. 6. Оброчен релеф от Созопол

Fig. 7. Inscription chrétienne d'Apollonia
Обр. 7. Старохристиянски надпис от Созопол

les funéraires de l'ancienne époque chrétienne. C'est évidemment ici qu'on doit chercher la nécropole d'Apollonia convertie au christianisme et devenue Sozopolis. Les inscriptions se trouvent actuellement devant la porte de l'église Sv. Kiril i Metodi, où se trouve le musée local.

7. Stèle en calcaire poreux. H. 0.48, l. 0.30, ép. 0.15, lettres 0.03—0.04 m. Réglage léger. Fig. 7.

Ἐνθα κί-
τε Ἀλέ-
ξανδρος

+

8. Stèle en calcaire poreux. H. 0.59, l. 0.36, ép. 0.13, lettres 0.04—0.06 m. Ll. 1e—4e réglage profond. Fig. 8.

Ἐνθα κα-
ταΐτε
Ἐντυχι-
ανός. ρας
5 Ὑποδι-
άκον (sic)

Ἀλέξαν-
[δ]ρος +

Ll. 5e—8e sont ajoutées après une nouvelle sépulture.

9. Stèle de marbre, grossièrement taillée. H. 0.68, l. 0.41, ép. 0.13, lettres grossières 0.045—0.07 m. Fig. 9.

Ἐνθα κί-
τε Νόν-
να +

Fig. 8. Inscription chrétienne d'Apollonia
Обр. 8. Старохристиянски надпис от Созопол

Fig. 9. Inscription chrétienne d'Apollonia
Обр. 9. Старохристиянски надпис от Созопол

Sur le nom *Nónna*, *Nónnos*, voir I. Michel Haussens S. I., *Nónnos Nónna* et Nonnus, *nonna*, *Orientalia Christina Periodica*, 26, 1960, 29—41, R. Dostálová — Jenišťová, *Der Name Nonnos*, *Studia antiqua Antonio Salač septuagenario oblata*, Praha, 1955, 102—109.

10. Stèle de calcaire poreux. H. 0.60, l. 0.28, ép. 0.16, inscriptions gravées des deux côtés. Fig. 10 a et b.

a. Lettres 0.05—0.07 m.

Ἐνθα
Κάσιου-
ς +

b. Lettres 0.07—0.08 m.

Κοσ- (sic)
ταν-
τινο-
ς.

11. *Mésambria*, actuellement au Musée de Burgas (inv. 1765). Je remercie le directeur du Musée de Burgas G. Gorov, qui m'a permis d'étudier et de publier les inédits du musée.

Plaque en marbre décorée d'un relief, dans lequel est représentée une jeune fille, qui joue de crotales. H. 0.30, l. 0.23, ép. 0.06, lettres 0.01—0.013 m, σ et θ moins grands. Fig. 11.

Au dessus du relief:

Ἀγασκλεία
Νοίου θυγάτηρ

Fig. 10. a, b. Inscription chrétienne d'Apollonia
Обр. 10. а, б. Старохристиянски надпис от Созопол

La forme des lettres nous oriente vers le IIIe siècle avant notre ère. Le nom *Noïos* semble nouveau.

12. *Mésambria*, actuellement au Musée de Burgas.

Fragment d'une plaque en marbre mutilée de tous les côtés. H. 0.06, l. 0.15, ép. 0.11, lettres 0.01 m. Fig. 12.

Ἐπιμέ[νης]
Ἐκατα[τον].

Milieu ou fin du IIIe siècle avant notre ère.

13. *Mésambria*, actuellement au Musée de Burgas.

Partie droite d'une stèle en marbre, ornée au dessus d'un fronton, mutilée aussi en bas. H. 0.18, l. 0.205, ép. 0.075, lettres 0.02—0.025 m, σ et ω moins grands. Fig. 13.

[Ἀθ]αῖς
(.) ... ω ρος

IIIe siècle avant notre ère. Une restitution [Ἀθ]αῖς ω ρος serait trop longue.

14. *Mésambria*, encastré dans l'église Sv. Stefan, actuellement au Musée de Burgas (inv. 1682).

Fragment d'une stèle de marbre ornée d'un relief: dans un cadre carré un autel rond entouré de quatre guirlandes de fleurs. H. 0.16, l. 0.18, ép. 0.075, lettres 0.007—0.01 m, ω moins grand. Fig. 14.

En dessous du relief:

[Ἐδοξε τοῖ] δάμωι Πανσα-
[νίαν] - - - [ἤμεν (?) - - -

L. 2e ἤμεν: la dernière lettre est incertaine, on pourrait hésiter entre ν et μ . Aussi une autre coupe de mots serait peut-être possible, mais je trouve que l'infinitif est à sa place dans un décret gravé en abrégé. Quant à l'autel représenté au sommet de la stèle, c'est encore un exemple de cette mode à Mésambria et à Apollonia dans les monuments publics, dont a parlé à juste titre L. Robert, Rev. phil. 33, 1959, 220—221 et pl. 4. Cette série de monuments sera augmentée par la stèle à l'épigramme, dont j'ai parlé dans la note p. 205. — A la fin de la ligne on distingue la haste supérieure horizontale d'une lettre comme E, Z, I, Σ, T (Γ?), mais non de Γ à la haste droite courte.

15. *Mésambria*, actuellement au Musée de Burgas (inv. 1738).

Petite plaque de marbre, mutilée de tous les côtés, à l'exception d'une partie du côté gauche. H. 0.14, l. 0.085, ép. 0.05, lettres 0.006 m. Fig. 15.

Fig. 11. Inscription funéraire de Mésambria
Обр. 11. Надгробен надпис от Несебър

Fig. 12. Inscription funéraire de Mésambria
Обр. 12. Надгробен надпис от Несебър

[... E]δέλ[πω]-

[τος], Ἀπολλ[ώνιος],
 [Ἀ]θ[ύ]ν[ος], Ἀνδο[ς],
 5 Ἑρμαῖος
 Σάραπι
 Ἴσι
 Ἀνουβι
 Ἀφροδίται
 10 χαριστή[ρι-]
 ον.

Fig. 13. Inscription funéraire de Mésambria
 Обр. 13. Надгробен надпис от Несебър

Fig. 14. Fragment de décret de Mésambria
 Обр. 14. Фрагмент от декрет от Несебър

Ll. 2e—5e. Il est possible de restituer aussi [E]νέλ[πιτος Ἀπολλ[ωνίου], Ἀ[θ]ύν[ος] Ἀνδο[ς], Ἑρμαῖος, mais c'est précisément ce Ἑρμαῖος privé de patronyme, qui me fait préférer la restitution proposée. Naturellement on rencontre parfois dans les catalogues — les exemples ne sont pas nécessaires — à côté des personnes accompagnées de leur patronyme d'autres mentionnées tout simplement par leur nom propre.

16. *Anchialos-Pomorie*. Le monument a été trouvé dans la localité Paleokastro, où était située l'ancienne ville romaine et médiévale d'Anchialos, actuellement au Musée de Burgas (inv. 1657).

Base en marbre, sur laquelle on voit les trous pour les pieds de la statue. H. 0.20, l. 0.85, ép. 0.56, lettres l. 1re 0.015, 11. 2e—5e 0.03 m. Réglage léger. Fig. 16.

Ἀγαθῇ τέχνῃ.
 Ἀντοκ[ρ]άτορα Μ(άρκου) Αὐρ(ήλιου) Σεῦρον Ἀλέξαν-
 δρον σεβαστὸν ἡ κρατίστη βουλὴ καὶ ὁ
 λαμπρότατος δῆμος Οὐλπιανῶν Ἀγχιαλέ-
 5 ων ἐπὶ συναρχίας Μ(άρκου) Αὐρ(ήλιου) Σεβαστιανῶν.

Le nom de l'empereur Sévère Alexandre (222—235) a été martelé. L. 2e et 5e après M et Αὐρ. on a gravé des points de séparation. M. Aur. Sebastianus est un nouveau personnage.

17. *Naulochos-Obzor*. Le monument a été trouvé dans le village d'Obzor, qui est situé au bord de la Mer Noire, à la place de l'ancien Naulochos. Actuellement il est au Musée de Burgas

Bloc en marbre, cassé en trois parties. H. 0.095, l. 1.00, ép. 0.275, lettres 0.025 m. *Fig. 17.* Le début des deux lignes, dont consiste le texte, est très endommagé, mais la lecture est sûre.

Μοίραϊς Σωζούσαις Πίδων Παρμεῖ

ὑπ[έ]ρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων χαριστήριον.

18. *Kamenovo*, arr. de Burgas. Le lieu de provenance exact n'est pas connu. Actuellement au Musée de Burgas (inv. 1766).

Petit autel en marbre. H. 0.21, l. et ép. 0.13, lettres 0.01 m. *Fig. 18.*

Ἀγαθῇ τύχῃ.

[*H]ρακλῆ

ἀνεκλήτω

δῶρον

5 Χρηστός.

19. *Ajtos*. L'inscription a été trouvée dans la cour du menuisier Hristo Vârbanov à Ajtos, actuellement au Musée de Burgas (inv. 1529)

Dalle de marbre, dont la partie gauche manque. H. 0.35, l. 0.50, ép. 0.12, lettres 0.025—0.03 m, 1re 0.02 m, o parfois moins grand. L'inscription est effacée à gauche et en haut: la 1re ligne et la partie supérieure de la 2e ligne sont complètement effacées. *Fig. 19.*

[Υπερ- - - - -]

[- - - - - καὶ τοῦ σύμπαν[τ]ος αὐτοῦ οἴκου καὶ δήμου

[*P]ωμαίων

- - - - - ΠΚΟΥ Σεπτονμίον Φλάκκον ὁ δι-

- - - - - καὶ φιλότιμος Ἡρακλείδης Πολυξέ-

5 [ρον - - - - - ? ἑαυτῷ καὶ τῇ σπείρῃ ἀπο υαc

- - - - - οντος Μαρκέλλον υαc

[- - - - ? τὸν τε]λ[α]μῶνα υαc ἐκ τῶν υαc

[ιδίων ἀνέ]θηκεν.

Ligatures: 2. ντ, ημ, ωμ, ων, 4. τε, ης, 5. τη. — L. 3e. Peut-être [ὑπα]γ[ο]ν. On ne sait pas qui est ce Septimius Flaccus. PIR 3, 205 n. 322 nous offre un L. Septimius Fla[...] consul en

Fig. 15. Dedicace de Mésambria
Обр. 15. Посвящение от Несебър

Fig. 16. Inscription honorifique d'Anchialos
Обр. 16. Почетен надпис от Поморие

183, cf. A. Degrassi, I Fasti consolari dell'Impero Romano, Roma 1952, p. 51. — Ll. 4e—5e. ὁ δια[φύλαρχος?], cf. Dacia 1, 1924, 273—279: ὁ προστάτης καὶ διαφύλαρχος καὶ φιλότιμος... Ἀπατοῦριος, qui ἀνέστησεν φιλοτιμίαν θεοῦς ἐπηκόους φυλῇ (corr. J. et L. Robert, Bull. ép. 1959, 213

n. 259) Ὁπλειῶν ὑπὲρ διαφυλαχίας. Sur φιλότιμος, qui est une caractéristique des villes de la côte occidentale de la Mer Noire, voir n. 20. Or, si l'inscription même ne provient pas d'une des villes littorales situées non loin d'Ajtos, au moins Hérakleidès, qui a dédié le monument dans quelque sanctuaire de l'arrière-pays, en était originaire. — L. 5e. Il me semble qu'entre *von* et *εαντω* il n'y avait rien d'autre, mais alors le supplément serait très court. S'il y avait un texte, il se se-

Fig. 17. Dedicace d'Anchialos
Обр. 17. Посвящение от Поморие

rait rapporté à Hérakleidès pour indiquer par exemple sa patrie. — L. 7e. Si l'on compare la longueur des lignes et la place de [ιδίων ἀνέ]θηκεν, qui est mis au milieu de la ligne, comme il me semble, on pourrait s'attendre à quelque chose devant [τὸν τε]λαῖων, ce qui d'ailleurs n'est pas nécessaire pour le sens et n'est pas exigé dans le style des monuments de ce genre. — L. 6e. Plutôt [ἱερατεύοντος] M. que [ἡγεμονεύοντος] M., c'est-à-dire C. Rubrius Vinicius (?) Porcius Marcel-

lus, gouverneur de la Thrace entre 138 et 140, sur lequel cf. A. Stein, *Thracia* 18, *IGBulg.* 2, 603.

20. *Tomis*. Mon ancien élève V. Velkov m'a fourni la copie et la photo de deux fragments d'une inscription de provenance inconnue, qui sont conservés au Musée de Silistra. M. Louis Robert, à qui j'ai communiqué mes restitutions accompagnées de la photo de V. Velkov, a bien voulu m'en donner son opinion compétente, que le lecteur trouvera ci-dessous.

Fr. a: h. 0.14, l. 0.155, fr. b: h. 0.13, l. 0.17, ép. 0.14, lettres 0.015 m. Fig. 20.

a Ἀπελογήσαντο - - - - -
συναγωγ[ε]νς ὁ δεῖνα Λιόσκου-
ρίδου σκατ

5 διφιλότιμος ὁ δ. τοῦ δ.
φιλότιμος ὁ δ. τοῦ δ.

b - - - - - ΙΟΝ - - - - -

[φιλότιμος] Ἀντίγον[ος] τοῦ δ.

[νομοφύλαξ] Λέων Ε - - - -

[ἱεροκῆρυξ] Ἰοῦστ[ος] τοῦ δ.

5 [εὐεργέτης] Ποσιδά[ριος] τοῦ δ.

[δημοσώστης] Κρήσ[κης] τοῦ δ.

Le fr. a est à peu près entièrement restitué par M. Robert, à l'exception des ll. 1ère, où M. Robert met un point d'interrogation, et 2e, où je pensais à *συναγωγ[ε]νς*. Fr. b: ll. 3e et 4e, je pensais à *συναγωγ[ε]νς*. Il serait possible, dit-il, que le début du fr. b (l. 1ère—2e), vint se placer à droite de la fin du fr. a (l. 5e—6e), comme *φιλότιμος Ἀντίγον[ος]*, mais ce n'est qu'une possibilité.

Fig. 18. Dedicace de Kamenovo
Обр. 18. Посвящение от Каменово

pensais à [-φύλαξ] et [-κῆρυξ]; M. Robert a restitué les mots, qui conviennent très bien, ainsi que l. 2e *[φιλότιμος]*. Il serait possible, dit-il, que le début du fr. b (l. 1ère—2e), vint se placer à droite de la fin du fr. a (l. 5e—6e), comme *φιλότιμος Ἀντίγον[ος]*, mais ce n'est qu'une possibilité.

Il s'agit d'une association, dont la nature ne se laisse pas préciser. Comme l'a remarqué M. Robert, l'inscription nous offre le titre de *φιλότιμος*, porté par une certaine catégorie de bienfaiteurs de la cité ou des associations, et qui est une caractéristique des villes de la côte occidentale de la Mer Noire depuis Byzance jusqu'à Istros, cf. L. Robert, *Hellenica* 10, 1955, 40 (pour Istros ajouter *Bull. ép.* 1955, n. 163, ad n. 25), cf. aussi *IGBulg.* 2 n. n. 641, 642, 646, 660

Fig. 19. Dedicace d'Ajtos
Обр. 19. Посвящение от Айтос

et 690 (Nicopolis ad Istrum). Pour le type *διαφιλότιμος* cf. *ὑπὲρ τῆς διαφυλαχίας* et *ὁ προστάτης καὶ διαφυλάχης καὶ φιλότιμος*, etc., *Dacia* 1, 1924, 273 (Tomis), voir aussi *Bull. ép.* 1959, 213 n. 259. En liaison avec *φιλότιμοι*, on trouve à Istros les *συναγωγεῖς*, que l'on a ici l. 2e, SEG 1, 330 (l'an 138 de notre ère): *Γερουσίας φιλότιμοι οἱ μετὰ δευτέρων κτίσων*, puis les noms de trois personnages, dont chacun porte le titre de *συναγωγεῖς*. Enfin le gérusiaste honoré par le décret de la géroutie (texte B, ll. 15e—16e) est appelé *τὸν συναγωγέα καὶ εὐεργέτην καὶ φιλότιμον*.

Le titre *προστάτης* est reconnu par M. Robert d'après l'inscription de Tomis citée ci-dessus, *Dacia* 1, 1924, 273.

Un autre titre, *δημοσώστης*, nous oriente aussi vers les colonies grecques de la même région. On le trouve dans l'inscription callatienne, *Dacia*, nouvelle série 1, 1957, 182: *δισευποσιάρχην καὶ δημοσώστην [ἐν] μεγίστῃ λειμῶ γενόμενον*, de même qu'en Bithynie, à Prousius de l'Hypios, cf. Liddell-Scott-Jones *GEL* s. v. et *Bull. ép.* 1959, 213 n. 212 (où J. et L. Robert citent aussi notre *[δημο]σώστης*).

Les titres de *νομοφύλαξ* et *ἱεροκῆρυξ* sont rétablis par M. Robert d'après deux inscriptions de Tomis, où l'on trouve aussi nos *φιλότιμοι*: le texte AEM 6, 1882, 19 n. 39 énumère dans une dédicace un ou des *συναγωγοί*, cinq *φιλότιμοι*, un *διὰ βίου φιλότιμος*, un *ἑμνο* (?), une *ἱέρεια*, un *γραμματεὺς*, un *νομοφύλαξ*, un *ἐκδικος*, un *ἱεροκῆρυξ*, et à la fin *εἰσὶν δὲ οἱ συναγόμενοι οἵδε σὺν τοῖς φιλο-τείοις*, suivent les noms de 14 personnages; l'autre texte AEM 19, 1896, 222—223 n. 89 énu-

mère (le début a disparu) 13 personnages, dont les noms sont précédés du titre *φιλότιμος*, puis deux *γυμνασίαρχοι*, un *νομοφύλαξ*, un *ἱεροκήρυξ*, un *ἐκδικος* et un autre titre (*κοινο-*). Un autre fragment du même genre est AEM 19, 1896, 223 sq. n. 90, qui nous offre un *φιλότιμος*, des *κλεινοκόσμοι* et *γυμνασίαρχοι*. Or, le rapport avec notre inscription est évident. Par conséquent on doit la considérer comme provenant de Tomis.

21. Je saisis l'occasion de communiquer certaines additions et corrections de quelques textes, plus ou moins fragmentés, provenant de Mésambria et d'Odessos et publiés après la parution du vol. 1 de mes IGBulg.

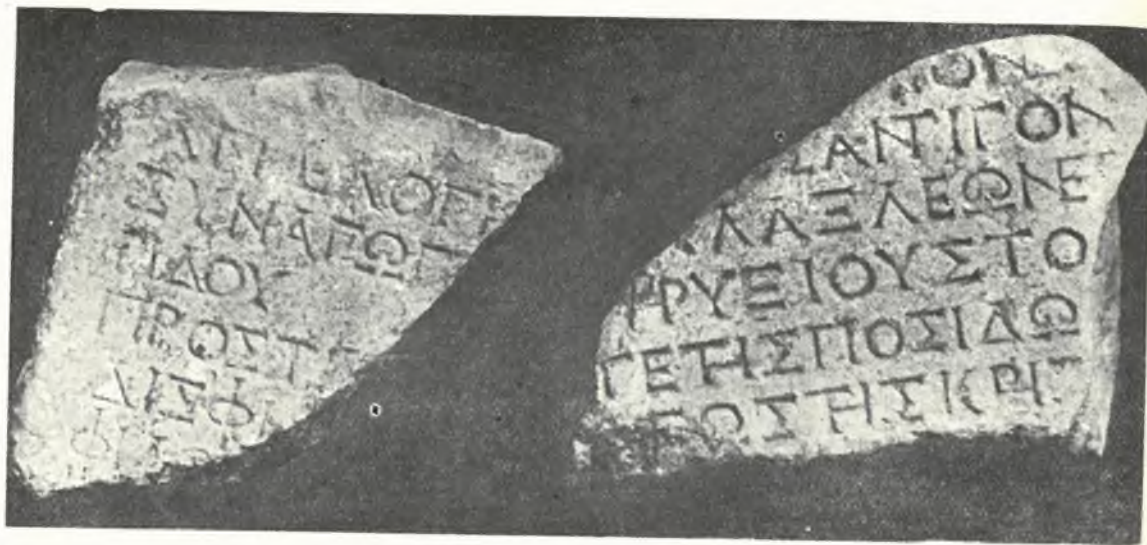

Fig. 20. Inscription de Tomis
Обр. 20. Надпис от Кюстенджа

Izsledvanija v čest na akad. D. Dečev (=Studia in honorem acad. D. Dečev). P. 221 n. 1, 17e. [*ισοτέλεια*] πάντων corriger en [*ισοτέλεια*] μ π., 11. 11e—12e: restituer [*καὶ δίκας*] προδί[κους—].

P. 222 sq. n. 2, 11. 3e et 4e: rétablir πο[τὶ τὸν δαίμον] et [ἐτίμ]ασε εἰκόνη χαλκ[αί—].

P. 226 sq. n. 7, 1. 1re: le supplement [Ἀντί]ανδρος n'est pas assuré, 1. 2e: restituer ἐξ[ῆ vel ησεν ἐτη—], le reste (ὁ σύμβιος στήλην ἀνέθηκεν) est à écarter, 1. 3e: lire non μνέμας, mais μνείας χάριν].

Bulletin de la Société arch. à Varna 11, 1960. P. 41 sq. n. 17, 11. 1re—2e: στρατιώ[τ]ης λεγών(ος) ΗC corriger en λεγώνης, forme qui existe par ex. dans une inscription délphique Syll.³ 830 (IIe s. de notre ère).

P. 44 n. 23, 1. 1re: Ἦρω Εὐπερκωνει corriger en Ἦρωι Περκωνει, cf. Πέρκω Ἦρωι ἐπηκόω dans une autre dédicace provenant du même village (Galata), IGBulg. 1, 283.

ΕΠΙΓΡΑΦΣΚΙ ΠΡΙΝΟΣΙ

ΓΕΟΡΓΙ ΜΙΧΑΪΛΟΒ

(Резюме)

Авторът публикува 20 новонамерени надписа по Черноморското крайбрежие. № 1—10 са намерени в Созопол, античната Аполония, и близката околност. Първите четири паметника са надгробни и се датират от края на V — началото на IV в. пр. н. е. № 5 е също надгробен паметник от римската епоха но издигнат по решение на народното събрание на Аполония

№ 6 е част от оброчен релеф на Зевс (и вероятно Хера) от римската епоха, чийто надпис не е запазен. Останалите четири паметника, № 7—10, са раннохристиянски надгробни надписи, чието местонахождение при складовете на „Винпром“ на шосето за Бургас показва, че там именно трябва да се търси раннохристиянският некропол. № 11—15 произхождат от Несебър, античната Месамбрия, като № 11—13 са надгробни надписи от III в. пр. н. е., № 14 е много зле запазено начало на декрет на народното събрание, а № 15 е оброчен паметник, посветен на египетски и гръцки божества. № 16, намерен в Поморие, античното Анхиало, е база от статуя на Север Александър (222—235 г.), издигната от съвета и народното събрание на Анхиало. № 17 е намерен в Обзор, античното селище Навлохос, и представя посвещение на богините на съдбата, мойрите. № 18, от с. Каменово (Бургаско), е посвещение на Херакъл. № 19 е намерен в Айтос и е част от паметник, свързан с живота на едно религиозно сдружение (спейра); в 6-и ред по-скоро се касае за жрец на име Марциал, отколкото за управителя на Тракия между 138—140 г. със същото име Гай Рубрий Виниций (?) Порций Марциал. В № 20 са споменати редица лица с техните титли, които принадлежат на сдружение, чийто характер поради крайно лошото състояние на паметника не може да се установи. Надписът е намерен в Силистра, античния Дуросторум, обаче редица от титлите показват, че той произхожда в същност от Черноморското крайбрежие и по-специално от Томи. Под № 21 са съобщени няколко поправки на публикувани наскоро надписи от Несебър и Варна.

ЕДИН МНИМ РАННОСРЕДНОВЕКОВЕН ГРЪЦКИ НАДПИС ОТ ЧЕРНА ВОДА, ДОБРУДЖА — РУМЪНИЯ

Александър Кузев

В 1903 г. видният румънски учен Г. Точилеску публикува един гръцки надгробен надпис, намерен в гр. Черна вода, Добруджа—Румъния.¹ Надписът е издълбан върху кръст от варовик (обр. 1) и има следното съдържание:

[*Ι(ησοῦ)ς] Χ(ριστὸ)ς Νεκ[α]
Ἐνθά-
δε καὶ τὴ ἰ
δοῦλοι τοῦ
θεοῦ Ρατου-
σλάβα, καὶ
τὸν τέκνον.
Αὐτοῦτον ιο.

Точилеску отнесе надписа към ранновизантийската епоха. През 1947 г. В. Бешевлиев изказа мнението, че надписът е по-късен и го датира към XIII в.² Десет години по-късно румънският учен И. Барня обнародва надписа наново и по „епиграфските данни и формата на паметника“ го отнесе към IX в.³ Въз основа на тази датировка той достига до заключението, че „Ратуслава от надписа от Аксиопол (Черна вода), живеейки в един гръцки християнски център, е усвоила местния език и, преминавайки към християнството, е напуснала обичая на изгаряне на тялото, характерен за славяните през този период“⁴.

Както се вижда, между датировките на тримата изследвачи има голямо различие (VI в., IX в. и XIII в.), но, общо взето, те отнасят надгробния надпис от Черна вода към сравнително ранна епоха. Обаче редица белези на този паметник говорят против такова ранно датиране и дават сериозно основание да го свържем с характерните за XVIII и първата половина на XIX в. надгробни паметници с гръцки надписи от Източна България (Варна, с. Факия и др.).⁵

Преди всичко прави впечатление кръстовидната форма на въпросния паметник, форма, която при надгробните паметници в нашите земи (в които в миналото е била включена и Северна Добруджа) се явява твърде късно — едва към XVI—XVII в., — а широко разпространение намира през XVIII и XIX в.⁶ Почти точна аналогия на нашия паметник по отношение

¹ Gr. Tocilescu, Fouilles d'Axiopolis, Revista pentru istorie, arheologie și filologie, V, 1903, IX, стр. 272—273, 275.

² Stantcho Stantchev, L'Archéologie Slave en Bulgarie de 1945—1947, Slavia Antiqua, Poznań, II, 2, 1949—1950, стр. 529.

³ I. Barnea, Inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure, Dacia, Nouvelle série, I, 1957, стр. 276, 286.

⁴ I. Barnea, цит. съч., стр. 286.

⁵ А. Кузев, Гръцки надписи от XVIII и началото на XIX в. от Варна, ИВАД, XI, 1960, стр. 119—138; А. С. Василиев, Каменни релефи, София, 1959, стр. 104—109, табл. 211—217.

⁶ Доколкото ми е известно, надгробни паметници с кръстовидна форма от времето на Българското средновековие досега не са намерени.

на формата намираме в един датиран в 1795 г. надгробен кръст от варовик с гръцки надпис от с. Старо Оряхово, Варненски окръг (обр. 2).¹ Двата кръста имат почти еднакви очертания, пропорции и размери (вис. 0,95 и 1,16 м).

Обр. 1. Надгробен кръст с гръцки надпис от Черна вода (Добруджа—Румъния)
Abb. 1. Grabkreuz mit griechischer Inschrift aus Černa Voda in der Dobrudža, Rumänien

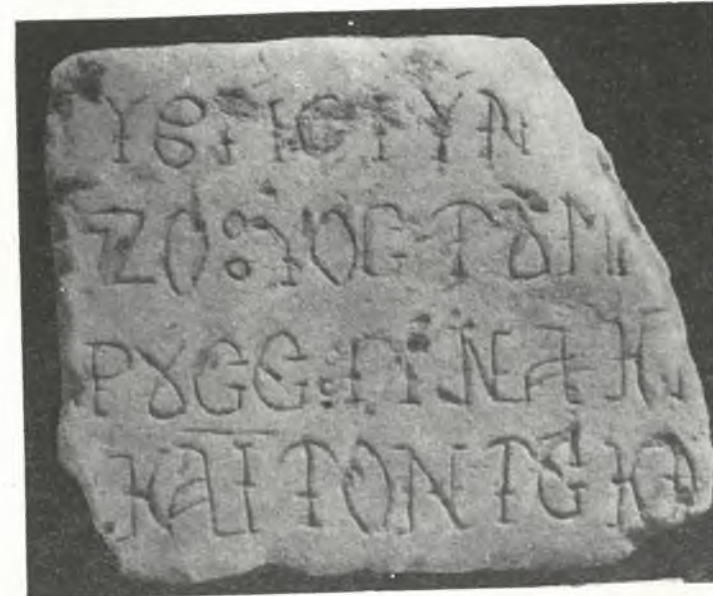
Обр. 2. Надгробен кръст с гръцки надпис от с. Старо Оряхово, Варненско
Abb. 2. Grabkreuz mit griechischer Inschrift aus dem Dorf Staro Orjachovo, Bezirk Varna

Още по-очевидни са палеографските особености на надписа от Черна вода, които са присъщи за гръцките епиграфски паметници от XVII до средата на XIX в. Писмото на тези надписи се характеризира с тесни и високи букви, украсени с допълнителни елементи — малки напречни чертици или клинчета по средата и краищата на хастите, като по някой път краищата на буквите са извити наляво или надясно.² Именно този палеографски стил е ясно из-

¹ Намерен в старите гробища на селото, откъдето през 1960 г. бе прибран в местното училище. Размери: вис. 1,16, шир. 0,55 и деб. 0,17 м. Надписът гласи: + ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΤΙΣΤΗΝ ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΝ ΤΟΥΤΕΒΟΥΝ ΟΩ ΧΣ Ρ 500 ΙΣ, 1795.

² Същите очертания имат и буквите в гръцките надписи от това време върху метални съдове — тепсии, сахани, котлета и др. (Е. Петева, Металически съдове, ИНЕМ, XIII, 1939, стр. 176—177; А. Примовски, Медникарството в Родопската област, София, 1955, стр. 121); накити (А. Кузев, Пръстени печати от Късното средновековие във Варненския музей, ИВАД, XII, 1961, стр. 81—90); антиминос (П. Мутафчиев, Църковни старини от XVII и XVIII в., ИБАД, II, 1911, стр. 36—37, обр. 3—4; Ив. Гошев, Анти-

разен в надписа от Черна вода, особено в буквите *Ι, Κ, Δ, Ν, Ρ, Υ, Τ* и пр. За сравнителен материал може да се приведат много примери, но тук ще се ограничим само с един от по-известните вече надпис от Старо Оряхово (обр. 2), един гръцки възпоменателен надпис от чешма от

Обр. 3. Плоча с гръцки надпис от чешма от Варна
Abb. 3. Platte mit griechischer Inschrift an einem Brunnen in Varna

Обр. 4. Надгробна плоча с гръцки надпис от Варна
Abb. 4. Grabsteinplatte mit griechischer Inschrift aus Varna

минсът, литургическо и църковно-археологическо изследване, София, 1925, табл. IV); икони и стенописи (А. Протич, Денационализиране и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 година, България 1000 години, София, 1930, стр. 429—431, 444—445 и 448). Такива начертания имат даже и заглавните букви в някои гръцки църковни печатни книги от XVIII в., както например в един триод от 1779 г., съхраняван във Варненския музей.

Варна, датиран в края на XVIII в.¹ (обр. 3) и един друг гръцки надпис от Варна с дата 20 август 1842 г.² (обр. 4), в които тези палеографски особености са изразени достатъчно ясно. Интересно е да се отбележи, че в последния надпис името на месеца — *Αβουόστον* — е написано курсивно, и то почти по същия начин, както е написано името на този месец в надписа от Черна вода. Трябва да се прибави още, че гръцките средновековни епиграфски паметници от нашите земи, особено тези от IX в.,³ в палеографско отношение се различават рязко от надписа от Черна вода. По употребените изрази и фонетичния правопис въпросният надпис напълно съответствува на надгробните надписи от XVIII и началото на XIX в. от Варна.⁴

Накрая трябва да обърнем внимание и на допусканото досега неправилно четене на името *Ρατοσλάβα* като „Ратуслава“. Известно е, че чуждият, съответно българският звук *ѡ* се предава в новогръцки език обикновено с *τ*, например Драган — *Τραχάνος*,⁵ Богдан — *Πογιάν*,⁶ Ради — *Γάττ*,⁷ Радул — *Ράτσαλας*,⁸ и пр. Подобни примери може да се посочат със стотици. Очевидно е, че в името *Ρατοσλάβα* трябва да се чете Радуслава подобно на мъжкото собствено име Радуслав в Карнобатската кондика от XIX в.⁹ Както е известно, потъмняването на гласната *ο* в *υ* е обикновено явление в източнобългарските говори, от което следва, че „Радуслава“ е диалектна форма на обикновеното българско женско име Радослава.

От приведените доказателства не остава съмнение, че надписът от Черна вода е твърде късен паметник, който трябва да се отнесе не по-рано от XVIII в. и не по-късно от средата на XIX в. Фактът, че върху гроба на българката Радослава е бил поставен надгробен кръст с гръцки надпис, е твърде обикновен за епохата преди Българското национално възраждане, особено в райони, където гръцкото духовно влияние е било по-силно и българското население по-малобройно, например Черноморското крайбрежие, Североизточна България (включително и Северна Добруджа) и др.¹⁰

¹ А. Кузев, Гръцки надписи от XVIII и началото на XIX в. от Варна, ИВАД, XI, 1960, стр. 130.

² Съхраняван във Варненския археологически музей под инв. № V, 1117, с размери: вис. 0,285, шир. 0,37 и деб. 0,035 м. Надписът гласи: *Ἐλένη Αἰγίρι προσηκνύου Θεοδορία, 20 Αβουόστον 1842.*

³ Имам се пред вид прабългарските надписи (В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, ГСУИФФ, XXXI, 1, 1934) и най-вече един гръцки християнски надпис, датиран в 870 г., намерен в Русенски окръг, сега в Народния археологически музей в София (Е. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, стр. 289, и H. Grégoire, Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgarie, Byzantion XIV, 1939, стр. 227—234; 693—694), инв. № 367.

⁴ Неправилната форма *καὶ τὸν τέκνον* в надписа от Черна вода намирам и в приведения тук надпис от Варна (обр. 3).

⁵ М. Апостолидис и Ал. Пеев, Кондика на пловдивския абаджийски еснаф, ГПНМБ, 1928—1929, стр. 9.

⁶ Ив. Снегаров, Старият търновски църковен кодекс, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1933, стр. 535.

⁷ М. Апостолидис и Ал. Пеев, цит. съч., стр. 36.

⁸ Ив. Снегаров, Старият търновски църковен кодекс, ГСУБФ, XI, 10, 1933—1934, стр. 34.

⁹ Ив. Карановски, Карнобатска кондика, ИНЕМ, , кн. 3—4, 1921, стр. 208.

¹⁰ Гръцки надгробни надписи с български имена от XVIII и началото на XIX в. са намерени във Варна (А. Кузев, цит. съч., стр. 123, 127, 128, 130); с. Факия, Бургаски окръг (Ас. Василиев, цит. съч., стр. 104—109); Разград (Ан. Явашов, Разград. Неговото археологическо и историческо минало, част I, София, 1930, стр. 173); с. Арнаут (дн. Пороише), Разградски окръг (Ив. Велков, Археологични изследвания, ГНМ, I, 1920, стр. 66—67) и пр.

VERMEINTLICHE FRÜHMITTELALTERLICHE GRIECHISCHE INSCRIFT AUS ČERNA VODA IN DER DOBRUDŽA, RUMÄNIEN

A. Kuzev

(Zusammenfassung)

Der Verfasser untersucht eingehend eine griechische Grabinschrift aus Černa Voda in der Dobrudža, Rumänien, die als frühmittelalterlich und, infolge des slavischen Namens Raduslava, als eines der ältesten slavischen Denkmäler in der Dobrudža betrachtet wurde (vgl. Gr. Tocilescu, op. cit.; St. Stančev, op. cit.; I. Barnea, op. cit.). Die auf einem Kalksteinkreuz eingemeißelte Inschrift lautet:

[Ἰ(ησοῦ)ς] Χ(ριστὸ)ς Νικ[α]
Ἐνθά-
δε καὶ τὴ
δοῦλοι τοῦ
θεοῦ Ρατοσ-
σλάβα καὶ
τὸν τέκνον
Αβουόστον ις.

Auf Grund epigraphischen Vergleichmaterials und paläographischer Besonderheiten stellt der Verfasser fest, daß die Inschrift aus dem 18. oder aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts stammt.

FRÜHMITTELALTERLICHE GRIECHISCHE INSCHRIFT AUS
ČERNIA VODA IN DER DOBRUDŽA, RUMÄNIEN

A. K. K.

(Zusammenfassung)

Der Verfasser untersucht eingehend eine griechische Grabinschrift aus Černa Voda in der Dobrudža, Rumänien, die als frühmittelalterlich und infolge des slavischen Namens Radzslava, als eines der ältesten slavischen Denkmäler in der Dobrudža betrachtet wurde (vgl. Gr. Tocilescu, op. cit.; St. Stanev, op. cit.; I. Băneș, op. cit.). Die auf einem Kalksteinkreuz eingemeißelte Inschrift lautet:

[Ἰ(σοφ)α Χ(ριστο)ς Νικ(η)ς]

Εὐχ(η)ς

δε μετ(ε) ἱ

σοφ(ισ)το

σοφ(ισ)το

σοφ(ισ)το

σοφ(ισ)το

σοφ(ισ)το

Auf Grund epigraphischen Vergleichsmaterials und paläographischer Besonderheiten stellt der Verfasser fest, daß die Inschrift aus dem 18. oder aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts stammt.

Novgrad, arr. de Roussé. — Trésor de 110 tetradrachmes de la première région macédonienne et 1 tetradrachmes de la deuxième région macédonienne. Le trésor a été racheté par le Musée de Roussé.

Novo Selo, arr. de Plovdiv. — Vase contenant 750 monnaies de cuivre et 17 monnaies en or des empereurs Alexis I, Jean II et Isaac II l'Ange. Le trésor a été racheté par le Musée de Plovdiv.

Novo Selo, arr. de Vidin. — Dans les environs du village on a découvert un certain nombre de statères du roi thrace Lyzimaque. L'auteur a eu l'occasion d'examiner 5 exemplaires d'entre eux. Le trésor est dispersé parmi différentes personnes.

Ovčarci, arr. de Sliven. — On a découvert dans les ruines d'une forteresse du Moyen Age 3900 monnaies de cuivre des empereurs Manuel I et Isaac II Comnène. Le trésor se trouve au Musée de Nova Zagora.

Parvomai. — On a découvert près de ce village 21 solides de l'empereur Justinien I. Le trésor est dispersé parmi différentes personnes.

Razdjai, arr. de Silistra. — Trésor composé de 161 drachmes de la ville Istros.

Sveštari, arr. de Razgrad. — 80 menues monnaies de cuivre de Honorius, Arcadius et Théodosius I. 40 exemplaires d'entre elles se trouvent au Musée de Roussé.

Staklen, arr. de Tarnovo. — Un paysan a trouvé 40 tetradrachmes de la région macédonienne. 8 tetradrachmes ont été rachetées par le Musée de Svištov.

Stara Zagora. — Un vase contenant 11 thalères et 13 gros de Raguse, 1 gros de Venise, 1 gros du roi Pologne Sigismond III, 35 gros et 430 menues monnaies d'argent du sultan Mahmud III (1739—1755). Le trésor se trouve au Musée de Stara Zagora.

Suha Reka, arr. de Kolarovgrad. — Une paysanne a trouvé dans un sillon 6 tetradrachmes de Mesembria, du littoral de la Mer Noire (à type alexandrin).

Sarnica, arr. de Haskovo. — Une petite assiette avec douze imitations de tetradrachmes iasiennes. Le trésor est racheté par le Musée de Haskovo.

Černi Vrah, arr. de Mihailovgrad. — Trésor de 500 antoninianus de Gordien III, Philippe le père et Trajan et Otacilie Sévère. Il y avait près des monnaies 6 bracelets en argent et 3 bagues. De tout ce trésor on a recueilli pour le Musée de Lom seulement 50 antoninianus, 1 bracelet et les 3 bagues.

1959

Alexandrovo, arr. de Kolarovgrad. — 1 thalère de Raguse (1768), 1 gros de Sigismond III (1595), des monnaies en argent du sultan Mahmud I, Mustapha II et Selim III.

Arnautito, arr. de Stara Zagora. — Trésor composé de monnaies de cuivre argenté de Probus — 1; Dioclétien — 2; Constance I Chlore — 1; Galère Maximin — 32; Galérie Valéria — 15; Sévère II — 1; Maximin Daza — 259; Maxence — 2; Constantin le Grand — 803 et Licinius le père — 2400. Le trésor est acheté par le Musée de Stara Zagora.

Belotinci, arr. de Vidin. — On a trouvé près de ce village d'une manière fortuite des monnaies de bronze des villes d'Odessos, Augusta Trajana et Serdica.

Boliarci, arr. de Plovdiv. — Trésor composé de 289 deniers des empereurs romains Vespasien, Domitien, Trajan, Adrien, Antonin Pie, Marc Aurèle, Commode, Septime Sévère, Caracalla, Géta, Macrin, Elagabale, Sévère Alexandre, Maximin, Pipien, Gordien, Sabina, Faustina, Plautilla, Julie Paula, Julie Soémias, Julie Maesa, Julie Mamée et 111 antoninianus de Caracalla, Balbin, Elagabale, Pupien, Gordien III, Philippe le père, Philippe le fils et Otacilie Sévère. En outre on a trouvé une monnaie de bronze de la ville de Débeltos, 1 doupondius de Caracalla. Le trésor se trouve au Musée d'Assenovgrad.

Bulgarovo, arr. de Varna. — 21 monnaies de bronze du VIe s., 2 Justinien I, Justin et Sophie, Tibère, Constantin et Maurice Tibère.

Biaga, arr. de Pazardžik. — Trésor comprenant plus de 400 monnaies de cuivre du XIIe et XIIIe s., de Manuel I et Alexis III Comnène. Le trésor se trouve au Musée de Plovdiv.

Vasiliovo, arr. de Loveč. — On a trouvé dans les environs du village 200 deniers romains et antoninians du IIe—IIIe s., 50 exemplaires se trouvent au Musée de Teteven.

Varna. — On a découvert à Varna de nombreux gros de Raguse (1629, 1631, 1646, 1653, 1657) et des monnaies en argent du sultan Mahmud I. Le trésor est dispersé parmi différentes personnes.

Vidrare, arr. de Sofia. — Trésor avec des monnaies de cuivre de Manuel I et d'Alexis III Comnène. Le nombre exact n'est pas connu.

Vinograd, arr. de Tarnovo. — 50 monnaies de bronze de Philippe III de Macédoine et 28 d'Alexandre le Grand. Le trésor se trouve au Musée de Roussé.

Gabare, arr. de Vraca. — On a découvert près de Gabare 140 antoninians de Gordien III et Philippe le père et 4 de Gordien III et une fibule en argent. Les monnaies en argent sont conservées dans la collection de l'école du village.

Golemo Belovo, arr. de Pazardžik. — On a découvert par hasard dans les environs du village quelques statères en argent d'une tribu thrace dont le nom est inconnu. Sur l'avvers on voit la représentation d'une silène enlasant une ménade. Sur le revers il y a un carré gravé. Une de ces monnaies se trouve au Musée de Pazardžik.

Gorno Jabalkovo, arr. de Burgas. — 159 monnaies romaines de cuivre du IVe s. Le Musée de Burgas en a racheté seulement 23 de Constantin le Grand.

Gorno Jabalkovo, arr. de Burgas. — On a découvert dans les environs du village des tetroboles d'Apollonia du littoral de la Mer Noire et de Parion du Ve s. av. n. e. Le Musée de Burgas en a racheté seulement 2 tetroboles d'Apollonia et 1 de Parion.

Doirenci, arr. de Loveč. — 18 gros d'Etienne Bathori et de Sigismond III, ainsi que 250 menues monnaies turques en argent du XVIIe s. dont la surface est en très mauvais état.

Draganci, arr. de Burgas. — Un petit vase de bronze contenant 336 deniers romains du Ier s., de Tibère — 1, Néron — 13, Othon — 8, Vitellius — 6, Vespasien — 153, Titus — 1, Domitien — 153 et Nerva — 3. Le trésor se trouve au Musée de Burgas.

Dalgopol, arr. de Varna. — On a découvert près de ce village par hasard 40 actchs des sultans Sélim I et Suleiman I. 13 exemplaires se trouvent au Musée du village.

Edinakovci, arr. de Kolarovgrad. — 476 monnaies de bronze de plusieurs villes de basse Mésie et de Thrace: Callatia — 1, Marcianopolis — 192, Nikopol sur la Rosica — 222, Odesos — 3, Tomis — 7, Augusta Trajana — 1, Adrianopolis — 16, Anhialo — 8, Byzantion — 3, Serdica — 1, Philippopolis — 5, Nicomède — 2, villes indéterminées — 3.

Izvorovo, arr. de Haskovo. — 23 monnaies romaines de cuivre: Maximin — 2, Maximian Hercules — 4, Constantin le Grand — 6, Dioclétien — 1, Licinius le père — 10. Les monnaies se trouvent au foyer de culture de Harmanli.

Kalénie, arr. de Loveč. — Un petit vase en argile avec de nombreux antoninians de Gordien III et Philippe le père. Le trésor est dispersé.

Korten, arr. de Sliven. — On a découvert dans les environs du village 50 tetradrachmes thassiennes du IIe s. av. n. e. et des deniers républicains romains du Ier s. Quelques exemplaires se trouvent au Musée de Nova Zagora.

Košarica, arr. de Burgas. — 87 monnaies de bronze des rois de Macédoine Philippe II et Alexandre le Grand et 3 monnaies de bronze de la ville de Mesembria du littoral de la Mer Noire. Le trésor se trouve au Musée de Burgas.

Kruševo, arr. de Gabrovo. — 70 tetradrachmes de la première région macédonienne. 50 exemplaires se trouvent au Musée de Sevlievo.

Kardžali. — Dans les environs immédiats de la ville on a découvert 4 tetradrachmes de la ville de Maronée du littoral de la Mer Egée du IIe s. av. n. e.

Logodaš, arr. de Blagoevgrad. — 300 monnaies byzantines de cuivre du XIIe s., ainsi que deux boucles d'oreilles: Manuel — 217, Théodore Ange Ducas — 243 et Alexis III — 27. Ce trésor se trouve au Musée de Blagoevgrad.

Mindia, arr. de Tarnovo. — On a découvert par hasard près du village 3 tetradrachmes de Mesembria, d'Odessos, 1 d'une ville d'Asie Mineure et 4 imitations de tetradrachmes thasiennes, (barbares), 1 denier republicain romain de l'an 59. Le trésor se trouve au Musée de Sofia.

Nesebar. — 14 tetroboles de Mesembria, 1 d'Alexandre le Grand et 2 de Lysimaque. Le trésor se trouve au Musée de Burgas.

Ovčaga, arr. de Varna. — Petit vase en argile contenant 1 gros de Raguse de 1645, 43 actchs d'Ahmed I, Osman II, Murad IV, Ibrahim et Mehmed IV. Ces monnaies se trouvent au Musée de Provadia.

Ovčarovo, arr. de Haskovo. — Statère de la ville de Kizik. La monnaie se trouve au Musée de Haskovo.

Ostrica, arr. de Roussé. — 50 imitations barbares de tetradrachmes du roi de Macédoine Philippe III Aridée. Le trésor est dispersé parmi la population.

Pordim, arr. de Pleven. — On a découvert près du village 3 tetradrachmes de Philippe III Aridée.

Sapareva bania, arr. de Kustendil. — Des bûcherons ont découvert dans la forêt plusieurs solides de Léon I (457—474). L'auteur a eu l'occasion d'en voir trois exemplaires portant tous le signe de l'atelier monétaire de Thessalonique.

Silistra. — Trésor de 750 antoninianus de Gordien III, Philippe le père et Otacilie Sévère.

Simeonovec, arr. de Pazardžik. — Petit vase en argile avec des monnaies romaines de cuivre du IVe s. Le Musée de Pazardžik a réussi à en racheter seulement 5 de Constantin le Grand.

Sinivir, arr. de Kolarovgrad. — Statère de l'île de Samos (Ve s. av. n. e.)

Sliven. — Petit vase en argile contenant 26 deniers romains: Septime Sévère, Julia Domna, Faustina, Crispina, Maximin, Sévère Alexandre, Caracalla et Gordien III. Antoninianus: Caracalla Gordien III et Philippe le fils.

Sokolovci, arr. de Smolijan. — Plusieurs tetradrachmes, d'Abdera du IVe s. av. n. e. L'une d'entre elles se trouve au Musée du village Raikovo.

Stalijska Mahala, arr. de Mihailovgrad. — Petit vase en argile avec des deniers républicains romains. 60 exemplaires se trouvent au Musée de Vidin.

Strelča, arr. de Pazardžik. — Petit vase d'argile avec 127 deniers romains et antoninianus du IIe—IIIe s.: Trajan — 13, Faustina — 3, Septime Sévère — 2, Julia Domna — 7, Caracalla — 2, Géta — 5, Julia Soémias — 1, Sévère Alexandre — 11, Julia Maesa — 4, Julia Mamée Julia Paula, Maximin — 9; antoninianus; Gordien III—32, Philippe le père — 7 et Otacilie Sévère — 3.

Turia, arr. de Stara Zagora. — On a découvert dans les environs de ce village 1 tetradrachme d'Alexandre le Grand et 2 drachmes de Philippe III Aridée. Les monnaies se trouvent au Musée de Kazanlik.

Tursko pole, arr. de Haskovo. — 60 tetradrachmes thassiennes du IIe s. av. n. e. Toutes les monnaies portent la lettre „M“. Le trésor se trouve au Musée de Haskovo.

Trastenik, arr. de Pleven. — Petit vase contenant de nombreux deniers républicains romains. 63 exemplaires et 2 drachmes de Dyrrhachium ont été rachetés par le Musée de Pleven.

Taža, arr. de Stara Zagora. — 47 gros du roi bulgare Jean Alexandre et Michel Asen. Ce trésor se trouve au Musée de Kazanlik.

Turkmen, arr. de Plovdiv. — 118 monnaies byzantines du XIIe s.: Manuel I—95, Andronic I—18 et Isaac II—3. Ces monnaies se trouvent au Musée de Plovdiv.

Cerovo, arr. de Blagoevgrad. — 30 monnaies romaines de bronze du IVe s.: Julien l'Apostat — 1, Valentinien I — 5, Valens — 8, Gratien — 1, Constans — 2 et Constant — 2. Le trésor se trouve au Musée de Blagoevgrad.

Conevo, arr. de Varna. — 241 monnaies en bronze de Mésie et de Thrace: Marcianopolis — 126, Nikopol sur la Rosica — 1, Dionisopolis — 9, Odessos — 23, Tomis — 27, Anhialo — 13 et Mesembria — 2, Doupondius de Marc Aurèle — 1, Plautilla — et 1 de la ville de Débeltos. Les monnaies se trouvent au Musée du village.

РЕЦЕНЗИИ

Djurdje Bošković, *L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*. Във: XIIe Congrès international des Etudes byzantines. Ochride, 1961, Rapports VII. Belgrade — Ochride, 1961, 155—163 (3—11)

В едно от пленарните заседания на състоялия се в Охрид от 10 до 17 септември 1961 г. XII международен византоложки конгрес архитект Дж. Бошкович, директор на Археологическия институт в Белград, е изнесъл означения горе доклад, отпечатан предварително в книжка VII на докладите за този конгрес. В доклада си авторът разглежда въпроса за континуитета на античния живот в централната част на Балканския полуостров през епохата между късната античност или ранновизантийската епоха и Средновековието (*continuité ou discontinuité de la vie et de ses différentes manifestations en ces régions à l'époque située entre la Basse Antiquité, sous laquelle on doit comprendre aussi l'époque paléobyzantine, et le Moyen Age*, 156) въз основа на архитектурни паметници. Понеже тук се засягат и нашите земи и някои принципни положения, с които ние не можем да се съгласим, в следващите редове ще направим някои критични бележки по повдигнатите въпроси.

Бошкович започва доклада си с думите: „Quand il est question des rapports entre l'architecture de la Basse Antiquité et l'architecture du Moyen Age, dans quelle région de l'Europe ou du bassin méditerranéen que ce soit, ce n'est pas seulement l'architecture proprement dite qu'on doit avoir en vue. Au fait elle se présente comme un cadre matériel, palpable, pour l'étude de tout un faisceau de problèmes d'ordre historique, économique, politique, ethnique, sociologique et culturel de l'époque déterminée...” (155). Ние сме

напълно съгласни с Б., ако правилно разбираме думите му, че архитектурните паметници сами за себе си, непоставени в съответната историческа среда и несъгласувани с историческите данни, от какъвто и характер да са те, не могат да бъдат правилно тълкувани. Затова въпросът за континуитета не може да бъде разрешен изключително въз основа на архитектурни паметници. Той трябва да бъде осветлен всестранно от всякакъв вид извори, на първо място от писмените. Архитектурните паметници не могат да служат също така като сигурно средство за предатиране на исторически факти, установени въз основа на писмени и други извори и доказателства. Ако авторът беше спазвал строго това ръководно начало, той би бил в много случаи по-убедителен и не би допуснал някои погрешни твърдения и увлечения в доклада си. Наистина той се опитва на много места да изхожда от историческата обстановка. Но това той прави много общо и сумарно, поради което изложението му не е навсякъде приемливо. Той е прав, когато твърди: „La documentation matérielle... concernant les époques des Ve—VIe et IXe—XIe siècles se trouve avant tout dans les matériaux archéologiques. Ces matériaux se concentrent surtout dans les vestiges de l'architecture, considérée sous ses différentes formes...” (157—158). Обаче този материал не може и не бива да бъде ограничен само до останките от архитектурни паметници. Тук не трябва по никакъв начин да се изпускат из пред вид находките от монети и надписи и резултатите от изследванията на стари местни названия, които в известен смисъл могат да се причислят също към археологическите находки.

Като основен принцип в доклада си Б. поставя следното твърдение: „... le réseau des grandes voies de circulation n'avait pas changé

de beaucoup. И като доказателство привежда: „Les vallées des grandes rivières et fleuves, celles du Vardare (Axius), de la Morava (Margus), de l'Ibar (Bargus, Brongus), de la Struma (Strymon), de la Marica (Hebrus), de l'Iskr (Oescus), du Drim (Drilo), de la Drino (Drinus), de la Neretva (Naro) et de la Bosna (Basanius), pour ne nommer que les importantes, — n'étaient que des directrices générales de ces voies qui reliaient le bassin méditerranéen à une autre grande directrice transversale, formée par le Danube (Danubius) et la Save (Savus), directrice qui de son côté unissait les Balkans et L'Europe Centrale avec le Mer Noire (Pontus Euxinus)“ (157). Това твърдение на автора е правилно, що се отнася до западната част на Балканския полуостров и Западна Европа. Все пак то е много общо, за да бъде вярно в подробности. То почти не важи за нашата страна. Според Б. старите пътища по течението на реките Струма, Искър, Марица и Дунав доказвали горното твърдение за нашата земя. Обаче от тези четири пътя три не са играли никаква особена роля в Средновековието и от тях не са запазени почти никакви следи. Само пътят от Белград за Цариград, който е минавал през Ниш, София, Пловдив и Одрин, е бил използван не само в Средновековието, но е просъществувал и до наши дни. Всички останали пътища са запустели много рано и днес тяхното дори приблизително трасе не е известно. Така например отбелязаният в Певтенгеровата карта римски път, който е вървял почти успоредно със Стара планина и е свързвал Мелта с Никополис ад Иструм, Марцианопол и Одесос, не е играл в Средновековието никаква роля, а днес следите му са напълно заличени. Важният военен римски път, който е свързвал Нове на Дунав с Филипопол в Тракия, е бил вече в VI в. отдавна запустял, както съобщава Теофилакт Симоката (VIII, 4, 3), и почти забравен от местното население. Ние нямаме никакви сведения през Средновековието за Дунавския римски път, който е свързвал отделните градове и укрепления на римския лимес и е означен в Певтенгеровата карта. И той ще е запустял, след като лимесът е загубил военното си значение в средните векове. Така е и с много други пътища, които тук е излишно поотделно да споменаваме. Следователно тезата на Б. за континюитета на рим-

ските пътища, що се отнася до България, не важи или важи в много ограничен размер.

Неправилни са и следните твърдения на Б. „Nous avons déjà entrevu qu'un certain nombre de villes, qui étaient en même temps des nœuds de circulation et des centres économiques, politiques et militaires, montrèrent une longue persistance et que, bien que passant par une décadence évidente, elles réussirent à survivre aux épreuves qui les attendaient au cours de l'époque qui sépare le VIe du IXe siècle“ (158). „Il est probable que dans un certain nombre de ces villes la vie ne cessa même jamais complètement, surtout dans les villes les plus importantes, telles que Naissus (Nis), Horreum Margi (Cuprija), Singidunum (Beograd), Sirmium (Sremska Mitrovica), Lychnidus (Ochride), Scodra (Skadar), Serdica (Sofija), Philippopolis (Plovdiv) et peut-être même Pliska“ (156). От споменатите тук два стари града, като оставим настрана Плиска, за която ще говорим по-долу, нито единият не се намира в Северна България. Това, както веднага ще видим, не е случайност. Областта между Дунав и Стара планина не се е намирала, както е известно, от VII в. насам повече под византийска власт. Тя е била изложена още от много рано на варварските грабителски походи и нахлувания. Почти ежегодно са нахлували тук различни варварски племена, като хуни, готи, авари и др., и са ограбвали градове и села. Затова положението тук е по-друго, отколкото на запад или на юг. Пътищата, които са водели от север на юг или с намирали на север от Балкана, са изчезнали, както видяхме, безследно. Всички големи антични градове, като Рациария, главния град на провинция Крайбрежна Дакия, Ескус, главната квартира на V македонски легион, Нове, главната квартира на I италиейски легион, Марцианопол, главния град на провинция Долна Мизия и Никополис ад Иструм, един от най-важните римски градове в Северна България, нека споменем само тези „centres économiques, politiques et militaires“ (158), както се изразява Б., са изчезнали и са се превърнали в развалини. Следователно всичко това стои в явно противоречие с твърдението на Б., че такива градове „réussirent à survivre aux épreuves... de l'époque qui sépare le VIe du IXe siècle“ (158) или „dans les villes les plus importantes... la vie ne cessa même jamais complètement“ (156). Затова Б. не

е могъл да приведе нито един античен град от Северна България. Само два са успели да оцелеят вероятно благодарение на своето по-добро стратегическо положение. Това са Бонония и Доросторум. Следователно горните твърдения на Б. не могат да бъдат напълно валидни за Северна България. Но една забележителна разлика има в това отношение и между западната и източната част на Северна България. В Северозападна България са запазени почти всички стари речни имена, разбира се, в пославянчена форма. Така например *Titmasus* = Тимок, *Almus* = Лом, *Iatrus* = Етър, или Янтра, и пр. Това показва, че старото население се е било запазило поне отчасти, и то предимно в планинските места. Съвсем другояче стоят работите в Североизточна България, гдето се намира Плиска. Тази част на Римската империя е била от най-ранни времена лесна плячка на най-различни варварски племена, които или съвършено са унищожили туземното население, или са го прогонили. Това ясно е отразено в местните названия. С изключение на Доросторум тук не се е запазило нито едно антично местно име. Старите имена Одесос, Панисос, Зирас са заменени с Варна, Тича, Батовска река. Следователно старото население не е било заварено от новодошлите славяни и затова те не са могли да научат старите имена, а са си създали свои. В Северна България са се запазили, както вече казахме, само двата речни града Бонония и Доросторум и морският град Одесос. Съвършено различно е било положението на юг от Стара планина. Тази област е останала във византийски ръце около 200 години по-дълго, отколкото областта между Стара планина и Дунав. Големите стари градове Берое, Филипол и Сердика са били завладени от българите едва в началото на IX в. Поради това те са били запазени, така да се каже, непокътнати. Тук действително би могло да се говори за континуитет на старите градове. Следователно не бива да се вадят общоважещи заключения от положението на южната или западната част на Балканския полуостров и да се пренасят направо върху източната или северната му част.

Мъчно можем да се съгласим и със следното твърдение на Б. „*La population indigène, illyro-thracogrecque et illyro-thracolatine n'a*

pourtant pas été anéantie. Quelques anciennes villes appauvries, réduites a un nombre très restreint d'habitants, presque sans administration, presque sans aucun lien avec les grands centres byzantins vivants se maintiennent comme des îlots dans cette mer d'un ethnos nouveau“ (162). В приведения цитат на първо място правят странно впечатление термините *illyro-thracogrecque* и *illyro-thracolatine*, което показва, че Б. няма ясна представа за старото население на Балканския полуостров. Старите илири и траки са били, както е добре известно, два различни народа, които по никакъв начин не бива да се смесват особено в един научен доклад, изнесен на международен конгрес. Едините са обитавали западната част на Балканския полуостров, а другите източната. Прибавките *grecque* и *latine* са също неясни и ненаучни. Значат ли те елинизирани или романизирани илири и траки? Или с тях се означава едно смесено население, съставено от илири, траки, гърци и римляни? Или в случая авторът има пред вид романското население в края на древността? Всичко това е неясно. Ясно е обаче едно, че Б. дори повърхностно не е запознат с въпроса. Но гореприведеното твърдение стои в явно противоречие и с всеизвестния факт, че старото туземно население се е оттеглило пред нахлуващите варвари от равнината в планинските области, гдето се е запазило най-дълго време, както това се установява напълно от днешната топонимия на България. Старите имена на някои реки са се запазили само в планинските области, например: Нестос — Нестеница, иначе Места; Хеброс — Ибър, иначе Марица; Тонзос — Тъжа, иначе Тунджа; Ятрус — Етър, иначе Янтра и т. н. Изказаното твърдение за съществуването на стари градове като острови всред новозаселилите се славянски маси без администрация и без връзки с големите центрове, та дори почти и без население, за което Б. не привежда никакви доказателства, е толкова невероятно, че едва ли има нужда да се оборва. Що се касае до нашите земи, то е напълно изключено. Подобни мисли беше изказал преди години и Н. Йорга за т. нар. „автономни Романии“, което, види се, е останало неизвестно на Б. Тяхната абсурдност беше доказана на времето от П. Мутафчиев

(Българи и ромъни в историята на Дунавските земи, ГСУИФФ, 1927, стр. 14 сл., 104 сл.).

Между античните градове, които са се запазили и в Средновековието, е бил според Б. и Плиска. Докато за всички други, приведени от него антични градове той дава и техните стари имена, за Плиска не е в състояние да назове дори само като предположение едно антично име. Най-напред Б. изказва съвършено предпазливо предположението, че Плиска е бил античен град „et peut-être même Pliska“ (156). После обаче изведнаж, без всякакви доказателства, обявява своето първоначално скромно предположение за доказан факт: „Si les vestiges des maisons et des palais mis à jour à Preslav et à Pliska pouvaient vraiment être rangés à l'époque du Haut Moyen Age... Il n'en est pourtant pas ainsi... Les doutes ne sont plus possibles: les vestiges des édifices profanes de Preslav et de Pliska appartiennent à cette même époque, beaucoup plus reculées que le IXe siècle“ (159). Или: „Or ici aussi comme à Aboba-Pliska, tout conduit à la conclusion qu'elle date encore du VIe siècle, ou qu'elle est même de quelque peu plus ancienne“ (161). За тези твърдения Б. не привежда никакви исторически доказателства. Той се задоволява да се позове само на писанията на Д. Кранджалов като на единствен авторитет по въпроса „Tout à Pliska indique une origine romaine et paléobyzantine. Sur cette question voir D. Krandzhalov...“ (156, заб. 3). На Б., изглежда, е останало съвсем неизвестно, че никой не смята тенденциозните, ненаучни писания на горния автор за сериозни, понеже са написани от лице, знанията и подготовката на което са явно далеч недостатъчни, за да разглежда въпроси като този за Плиска. Б. щеше да направи много по-добре, ако беше лично проучил том X на ИРАИ (1905), гдето са обнародвани материалите от първите разкопки в Плиска, или St. Stančev, Pliska und Preslav, Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, 219—264, гдето щеше да намери най-новата литература. Тогава той едва ли щеше да твърди, че Плиска е бил античен град или че има римски произход. Това едностранчиво използване на научната литература, което не е допустимо при сериозни научни изследвания, е много показателно. То говори за преднамереност, за желание не да се установи научната истина,

а да се заблуди неосведомения слушател или читател. Ако в случая може да се допусне злонамереност, то в други случаи личи явно непознаване на съответната научна литература. Така ние не срещаме приведено или използвано едно основно съчинение по въпроса, каквото е K. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Wien, 1902, или Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopol и т. н. Още по-зле стои въпросът с използването на историческите извори. Но ако за един архитект е извинително да не познава изворите, историята и съответната научна литература, то нему никак не е простено в такъв случай да се изказва върху въпроси, които стоят далеч от неговата компетентност, с пълна категоричност, както е сторил в горния доклад. Защото с това не се допринася нищо, за да се постигне напредък в науката. Поставените в доклада въпроси не са разгледани и от необходимата историческа перспектива. Б. е изпуснал из пред вид, че границите на средновековните държави, които са възникнали на територията на някогашните балкански римски провинции, променят съществено административните, икономическите, търговските и културните връзки в тази територия като административно и стопанско цяло. Създават се по необходимост нови административни центрове с друг, по-ограничен обхват на действие, което налага и нови пътища и нови отношения между градове и села. Б. е подходил в доклада си чисто идеалистично. Той построява една идеална схема, извлечена от известни исторически положения, важещи само за дадени места и времена, която иска да приложи навсякъде и във всички случаи.

В. Бешевлиев

Ст. Маслев. Бележки към някои буквени знаци и съкращения върху монетите на Палеолозите (сп. Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 8—13)

Върху опаката страна на редица медни, сребърни и особено златните монети на Палеолозите от XIV и XV в. са гравирани едри букви и символи във вид на лилия, звезда и пъпчици. Тия знаци и букви не са били досега

предмет на едно системно проучване. В отделни случаи някои от буквите са обяснени като знаци на монетно ателие,¹ или официна,² или пък като отличителни белези на монетни чиновници или гравьори.³

Авторът си е поставил за цел да обясни смисъла на няколко такива буквени знака. Най-първо той се спира на групите букви Кϣ и ΒϢ или ϣΒ. Според него последните две букви Β и ϣ без колебание се отнасяли до Христос както върху монетите, върху които е изобразен сам на престол, тъй и върху монетите с фигура на Богородица, държаща медальон, с образа на Христа. Значението на тия две букви Β и ϣ според Маслев било във всички случаи *βασιλεὺς βασιλέων*. Дал веднаж това тълкуване на Β и ϣ, той смело отсича, че буквите К и ϣ се отнасят също и до изображението на Христа сам или в медальона, държан от Богородица, и че били инициали на думите *κύριος κυρίων*. Тук обаче трябва да подчертаем, че буквите Β и ϣ се намират и около бюста на Богородица без детето Христос върху перперите на Андроник II и Михаил IX⁴ и тия на Андроник II и Андроник III (от сбирката в Археологическия музей в София, инв. № 883 и 1060). Същите големи букви ϣΒ виждаме и отстрани на св. Димитър Солунски върху опакото на монета от Андроник III Палеолог.⁵ Същите симетрични букви намираме и при бюста на византийския император Мануил II Палеолог.⁶ Посочените от нас три примера са достатъчни да покажат, че Β и ϣ не са съкращение на епитета на Христос *βασιλεὺς βασιλέων* (цар на царете), тъй като тая титла никога не е била давана на Богородица, нито на св. Димитър, а също тъй и никой земен владетел не е носил такава титла, която в Средновековието е прикачвана само на върховния цар —

Христос. Следователно тези букви имат друго значение. На това ще се спрем по-нататък. Същото важи и за двете симетрични букви К и ϣ. Че и те не са инициали на думите *κύριος κυρίων* (господар на господарите) и не са употребени като епитет на Христа, се вижда от обстоятелството, че са поставени на облегалото на престола на Богородица⁷ там, гдето в други монети от същия тип гравьорът е поставил знак, приличен на буква Х, оградена от четири зрънца.⁸ Надали е било допустимо в ония времена на средновековно благочестие този величаещ Христа епитет да бъде сместен на такова място в монетата.

Трябва да подчертаем, че титлата на Христос *βασιλεὺς βασιλέων* (както и латинският ѝ превод *rex regnantium*) се явява само по монетите на византийските императори от X и XI в.⁹ След това тя вече не се поставя до края на монетосеченето във Византия. Във всички случаи, гдето я има по монетите, тя е написана изцяло, а не с инициали. Важно е да се отбележи, че титла *κύριος κυρίων* няма при образите на Христа по монетите на византийските царе. Само в обръщения към Христа се употребява думата *κύριος* (*κύριε βοήθει*).¹⁰

Във втория дял на статията си М. се е занимавал със смисъла на буквите Γ и Λ, гравирани отстрани на крилатата фигура в ризница и с меч на рамо върху опаката страна на една медна монета на византийския император Михаил VIII Палеолог.¹¹ За тия две букви Wroth¹² предполага, че може би са знаци на монетарницата. Вземайки повод от това изказване на споменатия нумизматик, М. бърза да обяви изказаните предположения от Longuet и Герасимов относно други букви за неубедителни, като заявява, че монетарниците се означавали с гръцките букви от Α до Ι (срв. стр. 10 в статията му). Добавил е още, че „отбелязването на имена на каквито и да е чиновници или гравьори не е известно във византийската нумизматика“. С твърдението си, че монетарниците във Византия се означавали по моне-

¹ W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, London, 1908, стр. 612, заб. 3.

² H. Longuet, *Notes de numismatique byzantine* Rev. Num., II, 1938, стр. 19 и табл. II 22.

³ Т. Герасимов, *Неиздадени монети от Палеолозите, Разкопки и проучвания*, IV, 1950, стр. 36.

⁴ Ratto, *Monnaies byzantines*, Lugano, 1930, табл. LV 232.

⁵ H. Longuet, цит. съч., стр. 15 и табл. II 18; Ratto, цит. съч.

⁶ W. Wroth, цит. съч., стр. 637, 10.

⁷ W. Wroth, цит. съч., табл. LXXIV₅.

⁸ W. Wroth, пак там, табл. LXXIV₆.

⁹ W. Wroth, пак там, стр. 445—522.

¹⁰ Пак там, стр. 532, 21; стр. 540, 1; стр. 544, 24; стр. 622, 27; стр. 626, 42.

¹¹ W. Wroth, цит. съч., табл. LXXIV₈.

¹² Пак там, стр. 612, заб. 3.

тите с буквите от А до І, авторът е показал неосведоменост по отношение организацията на монетното дело във Византия. В цитираното от него място у Wroth (стр. ХСІХ в т. I на ВСМ) съвсем ясно е писано, че с буквите от А до І в ранния период на монетосеченето във Византия се означавали не монетарници, а работилници (официни) в монетарницата в Цариград и другаде.

Според М. буквите ГΛ около крилатата фигура с меч трябвало да се свържат с това изображение и представляли съкращение на името [му — Г(АВРА)Н]Λ. Всеки, който има поне малко познания по иконографията на светците във византийското изкуство, знае, че само Михаил от четиримата архангели се изобразява в ризница и с меч на рамо, стоящ прав или яздец кон. По същия начин архангел Михаил е представен и в още една малка монета на Михаил VIII Палеолог.¹

В нея обаче няма едрите букви Г и Λ, а вдясно от фигурата стоят началните букви на името на архангел Михаил — $\begin{matrix} \text{X} \\ \text{M} \end{matrix}$. Със същите иконографски черти е изобразен архангел Михаил и в една монета на Андроник II и Михаил IX.² Ето защо фигурата с ризница и меч, опрян на рамото, не е на архангел Гавраил и поради това и двете букви Г и Λ около нея не могат да представляват съкращение на името ГАВРАНА.

Във връзка с образа на архангел Михаил върху въпросната монета смятаме, че не е излишно да добавим още, че в биографията си император Михаил VIII Палеолог изтъква, че успеха си за изгонването на латинците из Цариград той дължал на своя патрон архангел Михаил. От писмени извори знаем, че същият император издигнал в столицата една бронзова статуарна група, в която той бил представен прострян на земята при нозете на архангел Михаил.

В монетите от злато и мед на Михаил VIII върху лицевата страна е представен до императора архангел Михаил.³

По всичко личи, че фигурата на архангел Гавраил не е била привлечена като тип във византийските монети.

По-нататък, в 7 дял трети (стр. 10 — 11), авторът се е спрял на други няколко групи от букви, които според него е могъл да разтълкува убедително. Да разгледаме тия групи от букви. За първата, състояща се от буква С вляво и ZC вдясно, М. се е задоволил да отбележи, че очертанието на С не е ясно и че след него има следи от втора буква, също неясна.⁴ Но той е отминал втория екземпляр със същите букви, където те личат ясно.⁵ Един трети екземпляр с много ясно личащи букви С—ZC е възпроизведен у Ratto, табл. IV.²²³⁰ За тия букви М. не е могъл да даде никакво попълване и тълкуване. Втората поместена група букви (B и X)⁶ не са от двете страни на бюста на Богородица, а горе между кулите на символично представената крепостна стена на Цариград. М. ги обявява като съкращение на епитета на Богородица Н ВΛΑΧΕΡ Ν ΙΤΙCΑ. Дори да допуснем, че предположението на М. е вярно, тогава се явява въпросът, защо не намираме това съкращение върху всички емисии перпери, сечени от Андроник II Палеолог, а само тук. Освен това странно е, че гравьорът е поставил горе между кулите тия две букви ВХ, а до главата на Богородица вляво вместо нейния епитет е гравирал четири зрънца.⁷ А в друг екземпляр от Ермитажа (инв. № 3179) със същите букви ВХ между кулите са поместени отляво на бюста три зрънца, а отдясно — четири. Тия знаци, които имат също тъй своето значение, М. е пренебрегнал. Недопустимо е обаче при едно научно третиране да се вземат под внимание едните знаци, а другите да се изоставят само и само да се нагласи едно обяснение на двата буквени знака.

Ще добавим, че в обнародваните досега монети на византийски императори, в които има изображения на Христос и Богородица с придружаващи ги прозвища, винаги последните са изписани изцяло, а не са предадени с две букви.⁸ Изтъкнатите доводи, струва ни се,

⁴ W. Wroth, цит. съч., стр. 615, 2 и табл. LXXIV₁₀.

⁵ W. Wroth, цит. съч., стр. 615, 3.

⁶ W. Wroth, цит. съч., табл. LXXIV₁₂.

⁷ W. Wroth, цит. съч., стр. 616, 8.

⁸ Срв. Н ВΛΑΧΕΡ Ν ΙΤΙCΑ в монети на Константин IX Мономах (W. Wroth, цит. съч., стр. 503, 17); монети на Теодора (W. Wroth, стр. 506, 5); Н ΑΓΙΟ-CΟΡΗΤΙCΑ в монети на солунския деспот Тодор Ангел, (Т. Герасимов, Принос към нумизматиката на Солунската империя, Сборник Дринов, София, 1960,

¹ Ratto, цит. съч., табл. LIV₂₂₂₀.

² Ratto, цит. съч., табл. LV₂₂₃₅.

³ W. Wroth, цит. съч., табл. LXXIV₁—5.

са достатъчни, за да се види, че двете букви В и Х нямат никакво отношение към бюста на Богородица и не представляват съкращение на епитета Η ΒΛΑΧΕΡΝΙΤΙΣΣΑ. Те заедно с групите зрънца имат по-друго значение, както ще видим по-нататък.

Следващата група букви според М. трябва да се четат като А вляво и А и П една върху друга — вдясно. В тях той предполага съкращение на името на гр. Одрин — **Ἀδριανούπολις*. След това той се е впуснал в дълги разсъждения за значението на това име върху перперите на Андроник II и Андроник III. Обаче трябва да предупредим, че върху възпроизведената у Wroth монета няма ни следа от буква А вляво. На ясната снимка там се вижда, че вляво от бюста на Богородица са гравирани една върху друга буквите Λ и Π. Буквата Λ има на двата долни края на раменете си по едно зрънце, каквото има и на върха.¹ Следователно от двете страни на Богородица са поместени две групи еднакви букви Λ и Π; Λ и Π. Същите букви намираме и при други два екземпляра (от сбирката на Ермитажа и Археологическия музей в София, инв. № 1004). При наличността на други букви вляво от бюста на Богородица развързването и допълването на М. пада. Също тъй и твърдението му, че във въпросния екземпляр стените около бюста представлявали крепостта на Одрин, е съвсем произволно, тъй като от съобщението на византийския писател Пахимер знаем, че Михаил VIII Палеолог въвел като тип за опако на златните си монети символичния образ на Цариград във вид на крепост.² Тоя тип са продължили да изобразяват в перперите на Андроник II, на Андроник II с Михаил IX и тия на Андроник III.

Буквите ^С _Κ отляво на бюста на Богородица и ^Π _Ν — отдясно, които намираме върху опако на редица перпери, авторът смята за съкращение на името на столицата Цариград *Κωνσταντινούπολις*. И при тоя случай ще повторим — ако действително тия четири букви представяха съкращение на името на Цари-

град, защо не са гравирани във всички емисии перпери, които имат като постоянен тип шаблонен образ на крепостта на града, а са поставени най-различни групи от букви и знаци, като стилизиран цвят на лилия, звезди и точки. Но ако авторът бе чел буквите не отдолу вляво, а обратно — отгоре, което е по-правилно, още повече че в един екземпляр гравьорът е начертал буквата С малко по-едра, тогава не би се получило името на Цариград. Освен това трябва да обърнем внимание, че другите букви отстрани на бюста на Богородица, както показва и примерът с буквите Ε, Φ и Α, Β,³ съединени с лигатура, не могат да се четат по начина на М. кръстосано, а представляват отделни, самостоятелни групи инициали.

В последната група букви ^Ε _Φ и ΑΒ, съединени в лигатура, авторът е видял обръщение към Богородица. Четирите букви той попълва така: (θεοτόκ)Ε Φ(ύλασσε) Ἀ(νδρόνικους) Β(ασιλεῖς). За да получи първата дума — името Богородица, — М. още на стр. 10 уверява читателя, че вляво от буква Ε имало още една буква, част от която се виждала твърде ясно. В действителност това не е остатък от буква, а стилизираната част от стената между двете кули. Но, което е по-важно, в перперите са поместени винаги най-много по две букви вляво и вдясно от бюста на Богородица, а не, както М. иска да ни внуши, че на посоченото място има три букви, та по тоя начин да получи началната буква θ за думата Θ(εοτόκ)Ε в звателен падеж. Още по-свободно авторът е развързал лигатурата ΑΒ. От тия две букви, за които не се знае коя по-напред трябва да се чете, М. е създал думите Ἀνδρόνικους βασιλεῖς. Доколкото е известно, в официалните документи, каквито са и монетите, не се означават под едно общо име имената на двама владетели едноименници, а винаги се изброяват поотделно. Така че и това попълване на буквите ^Ε _Φ и Α и Β (?) не може да се приеме за правдоподобно, а още по-малко за убедително.

Ясно е, че двете букви Ε и Φ, скачени в лигатура, представляват инициали, както и другите две отдясно на бюста.⁴

стр. 383; Т. Bertelè, La Vergine Agiosoritissa..., Revue Et, Byz., 16, стр. 223; 16, стр. 223); Ο ΗΑΛΚΗΝΙΣ в монети на Йоан III Ватичес (Dumont. Rev. Num., 1867, стр. 195)."

¹ W. Wroth, цит. съч., табл. LXXIV₁₆.

² G. Pachymeres, II, стр. 493—494.

³ W. Wroth, цит. съч., табл. LXXV₁.

⁴ Подобен пример на скачване буквите в лигатура намираме в една необнародвана още перпера на Андроник II с Михаил IX. Вляво се виждат скачените букви Α и Μ,

Накрая авторът е разгледал трите също тъй едро начертани букви П, Г и К върху лицето и опакото на една перпера с образите на Андроник II, Анна Савойска и Йоан V Палеолог.¹ И от тези отделни букви М. е създал цели думи. Така за буквата П, която е поместена върху лицевата страна на монетата, вдясно от фигурата на Христос, благославящ коленичилиия пред него Андроник III, авторът пише следното: „едва ли ще означава (буквата) нещо друго освен *Παλαιολόγος*, защото се намира на мястото, където върху други монети стои именно този надпис“ (стр. 12). Това твърдение е също прибързано, тъй като на същото място в перпери на император Андроник II, коленичил пред Христа, са гравирани две едри букви — М и под нея Г.² Тоя пример е достатъчен да покаже, че вдясно от фигурата на Христа може да стоят и други букви освен П, които съвсем не съдържат родовото име ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, а са инициали на лице, което няма нищо общо с образа на коленичилиия пред Христа император. Това личи още по-добре от друга монета на Андроник II от същия тип, но в която местата на буквите М и Г са разменени: буквата Г е начертана горе, а под нея М.³ Следователно в обнародвания от нас екземпляр буквата П не може да се свърже с фигурата на Андроник III и не означава инициал на фамилията му име. От втората буква Г, която е поместена вдясно от фигурата на императрицата Анна Савойска, авторът е получил думата *γαιή* (съпруга). Доколкото ни е известно, никъде в официалните документи, каквито са монетите сами по себе си, съпругата на императора не се означава с подобен епитет. Че тая буква няма никаква връзка с останалия надпис край фигурата на Анна, се вижда от нейната големина. Но особено показателна в случая е същата едра буква Г, която виждаме върху екзем-

пляра, обнародван от Longuet.⁴ Под отвесното ѝ рамо е гравирана една дебела точка, подобна на пъпковидните точки по перпери на Андроник II и Андроник III, комбинирани с букви или в самостоятелни групи.⁵ И на тоя знак М. не е обърнал внимание. А тая точка не е без значение и стои във връзка с буквата Г. Третата буква К, гравирана вдясно от фигурата на Йоан V Палеолог, е допълнена от М. като друг епитет — *Κληρονόμος* (престолонаследник), който се отнася до Йоан. И за тая измислена от М. дума ще кажем, че М. не би могъл да посочи примери от официални документи, в които да е употребена тая дума в смисъла, който той ѝ дава. Но и за тая буква К ще повторим, че тя не стои във връзка с фигурата на Йоан. Ето защо в нашето изследване на тая перпера ние посочихме, че под едро начертаната буква К се вижда една буква Т с много дребни размери, почти колкото на буквите от името на Анна до фигурата на императрицата.⁶ Тая буква е остатък от надписа край фигурата на Йоан, който сега не личи. И на тая буква М. не е обърнал внимание. А тя в случая е много важна. В сребърните грошове, сечени все по същия повод, по който и перперите с образите на Андроник III, Анна Савойска и Йоан V Палеолог, до фигурата на последния се вижда ясно надпис ΣΙΧΥΤ, който, както правилно го разчита и първият им издател Bertelé, представлява формулата $EN\ X(PICT)\omega\ T(\omega)\ \Theta(E)\omega$.⁷ Същата формула намираме и в грошовете само с образите на Анна Савойска и Йоан V — $EN\ XW$.⁸ Тя се среща и в перпери с образите на Андроник III, Анна и Йоан.⁹ Формулата $EN\ XPIC\ T\omega\ T\omega\ \Theta E\omega$ е част от титулатурата на императора и е свързана с титлата ΒΑΣΙΛΕΥΣ. Пример за нея намираме в перперите на Андроник II Палеолог: $ANAPONIKOC\ EN\ X\omega\ T\omega\ \Theta\omega\ \Pi\epsilon\tau\omega\ B\alpha$

а вдясно А и В. Горе между кулите е поместена по една дебела точка, така както в горната перпера са поставени на същото място две шестолъчни звезди, за които М. нищо не споменава.

¹ Т. Герасимов, *Неиздадени монети от Палеолозите*, стр. 36.

² J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, Paris, 1862, II, tabl. LX_{1,2}; Ratto, *цит. съч.*, табл. LV₂₂₆ и един необнародван екземпляр от музея в София, инв. № 636.

³ W. Wroth, *цит. съч.*, табл. LXXIV₁₀.

⁴ H. Longuet, *цит. съч.*, стр. 18, табл. II.

⁵ W. Wroth, *цит. съч.*, табл. LXXV_{1,2}; Ratto, 2229, 2331, както и в необнародвани екземпляри от Ермитажа, София и др.

⁶ Т. Герасимов, *цит. съч.*, стр. 36.

⁷ T. Bertelé, *Monete sigili di Anna Savoia imperatrice die Bisanzió*. Roma, 1936, стр. 15, № 13—21.

⁸ T. Bertelé, *цит. съч.*, стр. 19, № 26, 20, 28—42 и сл.

⁹ H. Longuet, *цит. съч.*, стр. 19. Засвидетелствувано е по няколко познати на нас, но още необнародвани екземпляри.

ΕΙΛΕΥΕ.¹ По същия начин тая формула е дадена и в сребърните монети от едър номинал, сечени от сина на Йоан V Палеолог — Мануил II: ΜΑΝΟ(ΥΝΔ) [ΕΝ] ΧΘ ΤΟ ΘΟ ΠΙΕΤ(ΟΕ) ΒΑ(ΕΙΛΕΥΕ).² В някои емисии формулата ΕΝ ΧΘ ΤΩ ΘΩ е свързана и с другата титла ΔΕΠΙΟΤΗΕ, която носят Андроник III и Йоан V в една емисия от споменатите грошове с образите на тримата.³

От посочените примери се вижда ясно, че в обнародваната от нас перпера с трите букви Π, Γ и Κ, както и в други екземпляри от този тип, е поместена част от титулатурата на Йоан V, като той се титулува ту като василевс, ту като деспот.⁴ Следователно измислената от М. титла престолонаследник (κληρονομος) тук не може да има никакво място, както и думата Γ(αμετή).

Освен буквите Π, Γ и Κ върху перпери от същия тип, но от други емисии намираме край фигурите на Анна Савойска и Йоан V други групи едро начертани букви. Така върху един още необнародван екземпляр в Археологическия музей в София стоят буквите Κ и Δ, а в друг Κ и Ν.⁵ Под буквата Ν има точка. В първия екземпляр буквата Κ стои до фигурата на Йоан V. Според М. тя е съкращение на титлата престолонаследник, но тая до майка му Анна е Δ, а не Γ. Следователно не значи определението γαμετή. Във втория екземпляр до Анна също не стои буква Γ, а Ν, по която не може да се попълни дума, отнасяща се до тая фигура. Тия примери достатъчно ясно потвърждават, че едро начертаните букви нямат никакво отношение към фигурите, край които са поместени, както показахме и по-горе при другите буквени знаци върху opakoto на монетите, с които се е занимал в статията си М.

¹ W. Wroth, цит. съч., стр. 615, № 1—4.

² Пак там, стр. 637, № 5—7.

³ T. Bertelē, цит. съч., стр. 13, № 6—11.

⁴ Баща му Андроник III Палеолог е титулуван по същия начин в един негов миниатюрен образ. Срв. Sp. Lambros, *Λεξικὸν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Athens, 1930, 83: *ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΕΝ ΧΘ ΤΩ ΘΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ* и пр.; също у Bertelē, цит. съч., стр. 6, обр. 1.

⁵ От същия тип, но от друга двойка монетни печати е екземплярът от Британския музей. Срв. W. Wroth, цит. съч., табл. I.XXV₄. Само че в него не е отпечатана буква Κ.

По-горе видяхме, че опитът на М. да изтълкува няколко групи от букви като съкращения на думи, имена и прякори, е съвсем безрезултатен, тъй като противно на всяко научно изследване той си избира само един елемент (буквите) от типовете на монетите, а другите знаци оставя без внимание, въпреки че те съставят едно цяло с буквите.

Въз основа на наблюдения над голям брой златни, сребърни и медни монети на Палеолозите ние можахме да установим, че буквите и знаците са гравирани по една определена система. Така в монети от една емисия намираме по една буква от двете страни на бюста на Богородица или фигурата на Христа, в други — по две букви, в трети буквите са комбинирани с по един от трите знака — звезда, лилия или точка. Също тъй буквите са съчетани и с по две, три и четири точки или с по една или две звезди.

В едни монети на традиционното място на буквите при бюста на Богородица са поставени групите от по две, три и четири едри точки, а буквите са поместени между кулите на крепостната стена на мястото на тия знаци. Това разместване показва, че точките, звездите и пр. са играли роля на отличителни белези, както и буквите. Това се потвърждава още по-добре от примерите, които имаме от грошовете на Андроник III Палеолог. В един от тях от едната страна на фигурата на Христос е гравирана буква Ϣ, а от другата — стилизиран цвят на лилия. Върху други екземпляри виждаме буква и звезда, а в трети — вляво звезда, а вдясно лилия.⁶

Буквите и съчетанията им със знаци върху монетите на Палеолозите не са изолирано явление в средновековната нумизматика. Подобни букви и символи намираме върху златните монети на Флоренция,⁷ грошовете (матапани) на Венеция⁸ и грошовете на сръбските крале от XIII—XIV в.⁹ За буквите и знаците върху флорентите и матапаните на двете ита-

⁶ T. Bertelē, цит. съч., табл. IV_{2, 3, 4 и 5}.

⁷ A. Carson Simpson, *The Mint Officiale of the Florentin Florin*, AN, S. Museum, Notes V, 1952, стр. 123.

⁸ *Corpus nummorum italicorum*, т. VIII, стр. 69 сл.

⁹ S. Ljubič, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb, 1876, табл. II—IX.

лиански републики е установено въз основа на архивни свидетелства, че те представляват отличителни белези на монетните магистрати в монетарниците на двата града. Преди няколко години Марић писа, че групите от букви и символи върху сръбските монети са знаци на монетарницата, тъй като някои (около 20) групи от букви съответствуват на началото на имената на градове в Сърбия.¹ Това тълкуване се отхвърля от С. Димитриевич,² който изтъква, че 265 групи от букви и символи по монетите на сръбските владетели не могат да

представляват съкращения на имена на градове, тъй като е изключено в малката сръбска държава да са били уредени такъв голям брой монетарници. Той вижда в тия знаци инициали на лични и фамилни имена, които трябва да се търсят измежду надзорниците в монетарниците, гравьорите на монетни печати, златарите и др.

Поради голямото сходство между буквите и знаците от монетите на Палеолозите и тия на Флоренция, Венеция и Сърбия ние сме наклонни да виждаме в тях само отличителни знаци на монетни магистрати в цариградската монетарница, натоварени да контролират правилното отсичане на перперите и другите монети на византийските императори.

Т. Герасимов

¹ Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Београд, 1957, стр. 117 сл.

² С. Димитриевич, Проблеми српске средновековне нумизматике, II, Истор. гласник, кн. 3—4, 1957, стр. 113.

СЪДЪЖАНИЕ

В. Бешевлиев — Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България	1
Й. Чангова — Средновековни оръдия на труда в Брия	19
Ив. Венедиков — Българската юзда	57
Ил. Бънчила — Нови елементи в български монети XIII век	69
В. Димова — Находка от средновековни монети край Русе	71
Т. Герасимов — Следи от келтите в Разложкото пол	89
М. Мирчев — Раннотракийският могилен некропол при Равна	97
Цв. Дремсизова — Могилният некропол при с. Браво (Коларовградско)	165
Л. Ботушарова — Данни за топографията на Филипп през римската епоха според гробните находки	187
Л. Огненова и М. Лазаров — Нов надпис на стела Аполоний Ептайкент	197
Г. Михайлов — Епиграфски приноси	216
Ал. Кузов — Един мним ранносредновековен гръцки писан от Черна вода, Добруджа — Румъния	219

Материали и ни съобщения

Т. Герасимов — Монетни съкровища, намерени в Брия през 1958 и 1959 г.	222
---	-----

Реци

В. Бешевлиев — Djurdje Bošković, L'architecture d Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans. XII ^e Congrès international des Etudes byzantines. Ochride, 1961. Rapports VII. Belgrade — Ochride, 1961, 155— (3—11)	239
Т. Герасимов — Ст. Маслев. Бележки към някои сени знаци и съкращения върху монетите на Палеолозите. Сп. Археология, II, 1960, кн. 4, ст—13.	245

SOMMAIRE—INHALT

V. Beševliev — Aus der spätantiken und mittelalterlichen Geographie Nordostbulgariens	1
J. Čangova — Outils du Moyen Age en Bulgarie	54
I. Venedikov — Les mors bulgares	64
I. Băncilă — Éléments d'art monétaire bulgare au XI ^e siècle	65
V. Dimova — Trésor monétaire du Moyen Age découvert près de Roussé	83
T. Gerassimov — Traces archéologiques celtiques dans la plaine de Razlog	95
M. Mirčev — Frühthrakische Hügelnekropole beim f Ravna	163
C. Dremisizova — Nécropole tumulaire près de Bravo (arrondissement de Kolarovgrad)	185
L. Botušarova — Des données topographiques sur la ville de Philippopolis de l'époque romaine d'après les trouvailles funéraires	195
L. Ognenova et M. Lazarov — Une nouvelle inscription du stratège Apollonios Eptaikentos	202
G. Mihailov — Epigraphica	205
A. Kuzev — Vermeintliche frühmittelalterliche griechische Inschrift aus Černa Voda in der Dobruđa, Rumänien	223

Com rendus

T. Gerassimov — Trésors monétaires de Bulgarie découverts en 1958 et 1959	233
---	-----

Bitraphie

V. Beševliev — D. Bošković. L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans, XII ^e Congrès international des Etudes byzantines. Ochride 1961, Rapports VII. Belgrade — Ochride, 1961, 155—163 (3-)	239
T. Gerassimov — St. Masslev, Remarques sur certains signes et abréviations apposés sur les monnaies des Paléologues Archaeologia, II, 1960, fasc. p. 8—13.	242

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
ТОМ X, 1962

Изд. ред. *Л. Цанева* Технически редактор *Ил. Протиц*
Худ. ред. на корицата *М. Кънева*
Коректор *В. Котева*

Дадена за набор 19. V. 1962 г.
Подписана за печат 13. X. 1962 г.
Формат 59/84/8 ираж 1000
ЛГ Б

Печ. коли 31,24, изд. коли 25,94
Кн. тяло 2,98 лв. одвързия 0,07 лв.
Приложение 0,41 изд. цена 0,17 лв.
Цена 3,4в.

Набрана и отпечатана в чатнищата на БАН
София, кв. „Гео лев“, ул. 36
Поръчка 685

